

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥ पुर्वस्वान्तलक्षणाभावेनावधारिता
युष्मद्भावेन चिकित्साधर्मोपगच्छरीकर्तव्येनंतरत् ॥ चिकित्साधर्मो
यत्कंस्थानमुच्यते ॥ रसायनं वाजिकरणासाधनमिति पथाचिकित्सायते
तथानंतरमेववक्ष्याति तत्रापि ज्वरादिचिकित्सायाः प्राक् रसायनवाजिक
रणयोर्महाफलत्वेनादावभिधानंतयोरपि च रसायनमेववक्ष्यामि सहस्रायु
षादिकरणतया माहाफलमिति तदभिधीयते ॥ तत्रापि चाभयामलकीयचि
कित्सास्थानार्थस्त्रोभिधायिकतयाऽभ्यभिधीयते ॥ तत्रादौ न्यवहारा

थंस्थानाभिधेयवक्ष्यामि षडपय्यायानाह ॥ ॥ चिकित्सितमियादिकरोति
चेवमादौ प्रधातानिधेयपर्यायानिधानं यथानिदाने हेतुरूपादिपर्यायक
थनं ॥ एतच्च पर्यायानिधानं प्राधान्येन चतुष्पादस्यैव षडपय्याययुक्तं च
तुष्पादं षोडशकलां षडपय्यायमिति षडपय्यायभाषंते ॥ एवं भूतलषडपय्यायतया
तुष्पादवरजंगमरूपद्रव्यस्यैव षडपय्यायमेवांतरस्य न्यवहारस्तत्तेयम् ॥ प्रा
यश्चित्तमिति षडपय्यायसंज्ञा प्रायश्चित्तहेतुर्षडपय्यायधर्मकार्यव्याधिहर
नद्विविध्यं विवृणोति ॥ स्वस्थस्येसाद्विचिदितिनसर्वस्वस्थत्वनव्यवदि

यमाणस्य पुंसो ज्वरादि स्वाभाविकव्याधि हरणे न तथाऽप्रहृष्ये वायपि तात ॥ उप
 चित्तशुक्लपविष्टशुक्लताय प्रशस्व शरीरलोवहरणे न तु जः ॥ प्रशस्व भावमादधा
 तीति स्वस्थो जस्वरं जातस्य रोगानुदितविशेषणेन ज्वरादिना ज्ञातस्य ज्वरादि
 हररोग जुगपदिति वचनेनैवार्तविशेषणताया लब्ध्या पदार्तस्येति करोति ॥
 तिन सह ज्वरादि रतापीडामनुदेजिकां परिसृज्य ज्वरादिना ज स्वाभाविकेन रोगे
 ण पीडितस्येति दर्शयति ॥ भेषज प्रसंगादभेषजैर्विध्यमप्याह ॥ अथ भेष
 जमियादिबाधनमिहं तदा तदुमात्रवाधकं यथा स्वल्पमपथ्यं अनुबाधने ॥
 दिघकालावस्थापि बुद्ध्यादिविकारकारिदिविधं भेषजमुक्तं

विभजते स्वस्वेमादितु दृष्टं तद्रसायनं प्रायेति चेदः ॥ यदुष्यं प्रायो भवति त
 थारसायनं युतं प्रायो भवति ॥ आतस्य रोगहरं पतवा हल्लेन तत् ॥ स्वस्को
 जस्वरमुच्यते ॥ यत्तु द्वितीयमातस्य रोगहरं तत् प्रायेण ज्वरादिना मननं वा जीव
 रणाश्व भवति यत्तथाक्षतक्षीणान्तं सपिण्डादि ॥ रसायनं वृष्यसंभवति ॥
 तथा पांडुरोगोक्ता योगराजोरसायनत्वेनोक्तः ॥ तथा कासाधिकार ॥ अग
 स्महरीतकी रसायनत्वेनोक्ता माद्यनुसरणीयं रसायनश्रवाद्योक्त ज्वरादिह
 रश्च सुच्यते मेवरसायनायमेव ज्ञेयं नुब्रूवते ॥ यत्तव्याधि हरं तत् रसायनं
 किंतु शरीरसंयोगदाढ्यदीर्घकृत्तत्साधारणधर्मयोगदुपचरितव्याधि

हराणोरसायनं तमिहोच्यते इति ननु यदि स्वस्वो जस्वरमपि व्याधिहरश्च य
 तस्वस्वो जस्वरं तत् किं कश्चिदिति पदेन भेषजकर्मव्यवस्थादर्शनेन क्रिय
 ते ॥ ब्रूमः ॥ बाहुल्येन स्वस्वो जस्वरं व्याधिहरत्वं च ॥ विवस्वोप्येतन्नेह
 सर्वातिरोगहरस्य स्वस्वो जस्वरमिति प्रतिज्ञायते येन पाठासप्तकादिना
 मपिरसायनं साधनीये शक्तितो गहरत्वेन यदुच्यते ॥ तदपिरसायन
 वाजिकरश्च भवतीति स्वभावमात्रोपदेशेन क्रियते तत् स्वस्वमुभया ॥ क
 मयार्थकर्तृत्वं प्रायशब्दतामयविवृणाति प्रायशब्दइत्यादिविशेषार्थइति
 बाहुल्यार्थइत्यर्थः ॥ रसायनकायमाह ॥ दीर्घमित्यादिप्रभावो दीर्घो न्नयणा

मौदायं योजनीयं वाक्यसिद्ध्या यदुच्यते तदवश्यं भवतीत्यर्थः प्रणतिलेखि वंद्य
 ताकथमेतद्रसायनं क्रियते इत्याह ॥ लाभे सादिरसादिग्रहणं संस्मृत्वा द
 योपि पृथक्त्वे वाजिकरणकार्यमाह ॥ अपरं तादिरसादिग्रहणं संस्मृत्वा द
 तन पुनर्पुनर्न क्रियते वाजिकरणजनितमुक्तां जातेः पुनो पुनर्जननसम
 थो भवतित्यर्थः ॥ अतिप्रियत्वे श्वेदोपचितं शुक्रं तया व्यवन्तरनिरंतरव्यवा
 यकर्तृत्वात् ॥ यदुक्तं विरूपं मपि यो दारं भयमिच्छति पार्थिवः ॥ व्यवयव्या
 यतं मूर्खश्चिच्छं पतिमिव स्त्रियः उपस्वीयत इति मुक्तिप्राप्नोति अक्षयमिवा
 क्षयं फलवदिति गभजनं चैसो देवतायतनं अर्चनीयं स्तल्यः ॥ आनंद

५) यत्र कैयतर्द्धा गता पिर्न विना
नामिनि आनयन्त्रेः। धर्को ९

मिवनियदोघसंतानवादिगर्थः॥चिकित्सितइतिज्वरादिचिकित्सित॥॥नन
रसायनवाजीकरणे॥अपिज्वरादिचिकित्सितएवतत्किंविशिष्योच्यतेव
क्ष्यतेतच्चिकित्साथइत्यादिसंयंरसायनवाजीकरणेकचनवत्तयेश्वजरा
दिव्याधिहरताचिकित्सितशब्देनोच्यतेइत्यर्थःअथव्याधिहरताचिकित्सित
वत्तयमात्र॥तदारसायनवाजीकरणेकचनवत्तयइत्याह॥रसायनेया
दिविधिर्विधानंरसायनाभिधानमित्यर्थः॥अग्नइत्येतत्तंवाजीकरण
स्याग्रेविधास्यतइतिविशेषः॥अपेक्षजमपिपूर्वादिहंविचरणोतिज्वर
जमिसादि॥विपरीतमित्ति॥विपरीतरोगजननलक्षणाद्याश्चक्ष्मलो

भक्तिरिदं प्रवेष्टुं नयतः प्रिये ॥ त
द्वयः प्राप्ते शिक्कं वा न पश्येत् ॥

चनमिति उत्पन्नद्वारा ज्ञानं सज्जनैर्वैद्यादयश्च तां यस्यां सा अथोदगगने
उत्तरायणोत्तमानक्षत्रपूजित इति शुभनक्षत्रयोगात् ॥ पूजिते च तत्राप्यन इति
क्षतः क्षौरमानसान् दोषानितिका प्रज्ञादीन संशोधनै रिति व मन विरेचना
स्वप्न शिरो विरेचनैः ॥ सुखीति नीरोग जात बल इति संशोधनापहतम
त्तया संसर्जनादि क्रमेण पुनर्जात बलयः यद्यपि ह संशोधनै रिति बहुव
त्तन प्रयोगात् ॥ सर्वाण्येव शोधनानि सम्प्रतानि तथापि रसायने विशेषेण
योगिकतात् ॥ हरीतक्यादि प्रयोगे एवोक्तः ॥ अन्ये तु हरीतक्यादि प्रयोगेण
पूरं शोधनं कर्तव्यमिहाह ॥ शोधनै रिति बहुवचनं पुनर्यानि खुद्वे हरीतक्या
दि प्रयोगस्यैव करणं दर्शयति यावकमिति यवान्नं त्रिरात्रादि विकल्पत्रयं

हीनमध्यात्तमशुद्धिविषयं यद्यपि द्रव्यांतराणि दशवर्षसहस्रायुः करे ॥ रसाय
 नाद्विस्तृतानि सन्ति तथापि हरीतक्यामलके एव रोगहरत्वे रसायनत्वं पोषय
 थमयोगात् ॥ अध्यायादौ गुणकर्मभ्यामुच्यते ॥ तत्रापि येथामलके वयस्स्वाप
 नानामिसुत्ते तथापि रोगहरत्वे हरीतकी प्रकर्षवतीति क्त्वा हरीतकमेव निहि
 ता ॥ हरीतक्यादिषु पंचरसतादिधर्मसादौ दृष्टवशाद्भूतसन्निवेशविशेषः प्रभा
 वस्तः ॥ तेनात्र नोपपन्नयः क्रमं तेशिवा मिति ॥ कल्याणकारिणी प्रशस्तारु
 णयुक्ते तात् ॥ यासर्वरोगप्रशमनी मिति संयोगसंस्कारादिसर्वरोगहरत्वमभि
 धायापि कुट्यादिहर्तृत्वाभिधाने विशेषेण कुट्यादिहर्तृत्वं पदार्थनाथं प्रकृतं

कवेय्यनिसाराग्रहणी हरत्वे विरुद्धदोषप्रवर्तकतया ज्ञेया ॥ यदुक्तं साकावव
 द्वां चामश्लेयो निसार्यते ॥ ज्ञेययापि प्लीकल्लैः सुखोद्योस्तं विरुचयेत् ॥
 इति बुद्धिबलप्रदमभिधायापि स्मृतिः ॥ बुद्धिप्रमोहहरत्वाभिधाने ॥ तत्र वि
 शिष्टान्तयप्रदर्शनार्थं वीर्यस्य विषययइत्यनेन आमलक्याशीतवीर्यवमु
 त्ते रास्यानीति निश्चिह्नरहितानि पलानि यद्यपि हिमवानौषधभमीनामिसु
 त्तं तथापि रसायनहिमवत्प्रभावाप्येव संषजानि ग्राह्यानीति दर्शयितुमा
 ध्यानामिसाद्यभिधाने कालेन काल इति पलपावकाल इत्यर्थः ॥ यथा वि
 चीतियथाभेषजग्रहणं मंगलदेवतार्चनाद्यभिवंदनपूर्वकं तथा वश्यं रसा

प

यनं कर्तव्यं अगदानीत्यनेन पवनदहनाद्यदियनेन दोषं फलस्य दर्शयति पश्चा
 नामिसादी प्रतिद्रव्यं दशभागग्रहणं उत्तं हि जातकण इति पक्षे पंचमूलानि तेषां प्र
 ति प्रतिद्रव्यं दश फलानीति हरीतकी सहस्रमिति हरीतकी ॥ फल सहस्रं सूर्य प
 णौ मुग्धमाषणौ विरंजालंधरांशं कचूर्णं जज्जरी करपासाधनं शिलायत्रकमुल
 लादिवि नियति प्रक्षिप्य पुनः वै कर्तुं मुस्तकं कनकं नागकं सरं वक्रगुडं वक्र उदं व
 र इति नाम मयैः स्नेहाद्वै इति सपिस्तेलाद्वै एकमपराद्रिकमाहारं पिष्टं स्वेद
 नविधिनेति यथा पिष्टं कं तोय परिजपात्रोपरि दत्त तृणादिसंस्थितं स्वेद्यते त
 स्वेदनीयमित्यर्थः सुरसपरि पीतमिति स्वरसभा वितं ब्रह्म सुवर्चलादिव्योष

धी आयुर्वेदसमुद्धानीयवक्ष्यमाणायुवातनवमालका अष्टमाभागा दशभा
 गः ॥ क्षद्रगुडादिस्तमिति फाणितादिस्तं अर्द्धकषाति ॥ रुद्धा इति अर्द्धक
 त ॥ प्रभृति कर्तव्ये त ॥ यथा तैत्ति विधिनेति कुटी प्रावेशकेन विधिना ॥ यथा तैत्ति
 न गुणानिति पूर्वप्रयोगफलं प्रति पठितात् पृथ्वी धरसार इति उक्तं मुख
 वतेन पृथ्वी धरा पर्वताः तेषां सारं लोहं तसार इत्यर्थः ॥ अविषमिति विषम
 विकारि पण्यश्च तस्यः इति शालपण्यं पृथ्वी पण्यं माषपण्यं मुग्धपण्यं ता
 मलकी भ्रम्यालकी काकतासावामा पलं काकतं उक्तं यनं गतं रसत्वं मिह द
 व्या णोचतुर्भागे स्थितं जलेन वति ॥ निष्कलमिति निरस्थितं लसपिषे

चूणस्य

रितिसमासनिर्देशादुभयभ्यामिति द्वादशपदानि पृथक् पृथक् मस्यंति
 काखंडसंघातिः ॥ अत्र षट्पलत्वेन उभयोरपि तैलसर्पिषोः द्रव्यांतरस्य
 तत्वेन विरुद्धं ॥ कुकूलकः कोरिषाग्निजकूलकानामिति जलस्थीनां द्रव्या
 णां प्रक्रमानेनोक्तत्वेन प्रधानस्य दध्यादिभिर्मिलितैः ॥ सममानत्वं पलत्वेनैव
 चूर्णं किंवा प्रयेकमेव दध्यादीनां चूर्णसमत्वं भक्षयेदिति वचनं ॥ लेह्यपि अन्यव्य
 वहरणामात्राद्यैश्च मुपयेन अनुभक्तौ गेति सर्वथा आहारां नंतरं भुक्तस्यांतरं
 तिष्ठतत्प्रयोगे परिश्रमो कामं प्रयवस्थानमिति यवादि ॥ क्रमविशेषणं तेन
 प्रयोगांते यदा अनुस्मवाकर्तव्या तदा यवादि क्रमेण युक्तस्याथस्य प्रसव
 द्वादशपदानि ॥ येषां पयसावेति विज्ञेयं अग्निजले तैलैश्च
 हरीतक्यादीक्षीरशुक्लाक्षीरविदारिकाजत्रहरीतक्यादिको भिन्नैर्को भागः
 तिथाविदारीस्वरसभागः क्षीरभागे भागाः ॥ सर्पिषोः को भागः ॥ कुंभोदो
 पादयं वचनं हि दोषस्तद्विपुलां सृष्ट्या विज्ञेयः कुंभ एव च ॥ अमृतकुंभो गुडुची
 सोमवल्को निरेव क्षीरः क्षीरमुखितं सर्पिः ॥ अयश्च पश्चिचतुर्थो भागो यत
 एतदयश्चूर्णं शुद्धभागं अतएव स्मिन् प्रयोगे जातुं कर्तव्यं ॥ अयश्चूर्णं पाद
 युक्तमिति वचनं ॥ अमराणाममृतं जरातिहरं तथा जरा मरणादिहरी सुभा
 योपादाने दृष्टं तब्रह्ममोक्षमोक्षसाधनत्वं च रसायनस्याविशुद्धसत्त्वकर्तृत्वा
 योच्यते ॥ अभयसादिना संदेहेन रासायनं युक्तं प्रयोगसंख्यां दशयितुं एवमय
 त्रापि संख्या प्रपणयनं तत्तुल्यं ॥ इति जगन्नाथमलेनीयपादः समाप्तः ॥

भगिः पादः समाने पूर्वणेति पूर्वयोगफलश्रया एतदपि युक्तमित्यर्थः ॥
 वर्षेति इति वर्षकालं तयावदासीरिति ॥ आशीः फलश्रुतिः तेन तद्वर्षे
 दिसंयोगोक्तविधाने पूर्वणेति पूर्वयोगफलश्रया एतदपि युक्तमित्यर्थः ॥
 वर्षेति इति वर्षकालं तयावदासीरिति आशीः फलश्रुतिः तेन तद्वर्षे
 तदिसंयोगोक्तविधाने पूर्वणेति पूर्वयोगफलश्रुतिः परं त्वि पूर्वयोगेनास्य
 समानमित्यर्थः ॥ ध्वनीति जंगले देशे वर्षणफलादिना जनध्यातृत्वानीति
 महता पाश्वर्येन वृक्षेणाकांततपसिमाघेतपस्य इति फलश्रुतेन च लेखमुदत्त
 इति इदं महतीनामात्रमिति आश्रुतिपरिमाणं पुनर्नवातादशाषड्विंश

नराताश्रीतीये अमृताभयाधानी युक्ताश्रेयसीश्वेताञ्जलिरसामंडकपपरि
 नवा पुनस्त्रिरा पुनर्नवा इति सप्तविंशः स्वर्गयोक्तानागबलया व्याख्यात इति
 नागबलावत्तेषामपि प्रयोगः बलादीनां स्वरस्यैव विधानं नागबलावद्भाज
 नादिकं ज्ञेयं ॥ स्वरसाभावे अनुकल्पमाह ॥ स्वरसानामित्यादि शृङ्गिर्जयाः ॥ अ
 नुक्तमस्वाढः ॥ सहजगहायणसहस्यपतञ्जभल्लातकं मोषकचतुष्टयं स्थि
 तं यववर्षादी उत्तमात्रेन प्रयोज्यं किंतु यथा तत्काले कलिशीतगुणयुक्ते मुखदा
 हपरिहारार्थं येषिष्ठा अंतर्मुखजं भणमनातः परमिति त्रिंशजनापरेण प्र
 योगेन भल्लातः कस्य सहस्रं परो भल्लातका प्रयोगो इति उपयुक्तमस्वातक

प्रयोग इति ॥ उपयुक्तभस्मात्कस्यपि उन्नायदा सहस्रं पूर्यते ॥ तदेव परमं
 कर्तव्यः ॥ सहस्रादवगिपिच प्रयोगपरिग्राहः ॥ प्रसूयादपेक्षया भवेत्सहस्रं
 संख्या पूरणस्वेह एकैकवर्द्धनं दासत्रसेषा न भवति तेन पुनर्वृत्त्या त्रिंशत्पर्यन्तं
 द्वभस्मात्क प्रयोग इति उपयुक्तभस्मात्कस्यपि उन्नायदा सहस्रं पूर्यते तदेव पर
 मः कर्तव्यः ॥ सहस्रादवगिपिच प्रयोगपरिग्राहः ॥ प्रसूयादपेक्षया भवेत्सहस्रं
 संख्या पूरणस्वेह एकैकवर्द्धनं दासत्रसेषा न भवति तेन पुनर्वृत्त्या त्रिंशत्पर्यन्तं
 द्वभस्मात्क प्रयोगाभ्यासेन वायुया सहस्रं संख्या पूरणं भवति तथा क्वा परिग्राहः ॥
 कर्तव्यः अन्ये यत्र श्रुतं अथैव किं सात्तत्रैव यत्तं भस्मात्क प्रयोगेण समं

यतः सुश्रुतं प्रयोगास्याप्यनान्याख्याना निराहु उक्तमात्रे प्रयोगमिच्छन्ति च व्या
 ख्यानं नाति संगतं किंच सहस्रं दयं च तत्रोपयोगविहितः ॥ अत्र सहस्रं पर्यन्तः प्रयोग
 तेन व्याधिविषयोऽन्येवं प्रयोगः अयं तुरसायनविषयः पिष्टस्वदनं तेन यत्र च पिष्टं
 मुस्वेद्यते ॥ तद्गुपः पिधानमात्रतश्चेह तद्धिद्रं गाह्यं अन्यथोपरिस्थस्य भस्मात्कस्यतो
 षश्चित्रस्नेहो धातोयाति भस्मात्कस्नेह भस्मात्कस्यपि रिग्राहोदश प्रयोगो यो ग्यते
 या भस्मात्कस्य सपिरीदीनां संस्कारसंयोगश्च यदुत्तं यत्कपे भस्मात्कस्यपि रि
 यादयोदश प्रयोगः अत्र यथा योग्यतया भस्मात्कस्य सपिरीदीनां संस्कारसंयोगश्च
 ज्ञेयः ॥ यदुत्तं यत्कपे भस्मात्कसंयुक्तं संस्क्रतानि च ॥ घृतक्षीरक्षौद्रगुडघृतैः
 लसंकुचवणतर्पणानीति एव श्रुतं सपिरीक्षीरवतैः लोनां संस्कारसंयथान्यासं भस्मात्क

11

90

इह न पत्र स्तः ॥ इत्यनामिनि विना इह गोमया न्याय्यकारणानियमेनै
 व शक्त्यतः भवतीति निरपि वचनादुक्तं यत्तेषु नृष्यस्येकान्तं नियोगजं
 तमिति चिन्ता न इह गोमया न्याय्यकारणानियमेनैव शक्त्यतः भवतीति
 तस्याजिनस्य निरुपसाराजिनस्य सप्रतिरसायनस्य तयो ब्रह्मचर्यध्यानादि। य
 तस्यैव महाफलं भवतीति दर्शयन्नाह मन्त्रस्येयादिकालेषु तस्येयादिजन
 यतकालेषु तत्तवायुषेयर्थः। नियतकालेषु येषु प्रमितेन रसायनेन फलवेदिसुत
 मेव स्थिता इति दीर्घकालजीविता विपर्ययेण तस्मिन् विरहे रसायनस्य फलमा
 ह। न हि सादि। ब्रह्मचरित्वेनैन्द्रियमवलब्धेऽपि यत्तद्विद्यपदसंबन्धं इन्द्रियनियम

पदार्थनिर्णयौषादिषु संवत्सरं तत्तन्निष्पन्नादिनादारभ्य वर्षपूरणेन ज्ञेयं ॥ फाल्गुनी
 मिस्यंते प्रार्थयति शेषः तद्रुमा ॥ मारोहेदियस्य इह तत्क्षद्रुममिति ॥ क्वचनेनापवादज
 पन्त्रहोति जंकारं जपन ता अमृता गेमदिति ॥ अमृता गेमपयंते सौ हिसमेषा मितिक
 एणे षष्ठीवान्तरपिपिति ॥ तदधिष्ठात्री देवताक्षार इति प्रतिश्चाविभक्षारोदके क्ष
 रलावप्यरिति ज्योतिः क्षयाः क्षारसासयेदिति निर्गमयेत् ॥ तदेवेत्यामलुकरसं
 लोहानामित्यनेनैव लोहानि विवक्ष्योः ॥ सुवर्णरजतयोः ग्रहणे सिद्धे पुनस्तथा
 विशेषेणादौ पदार्थनिर्णयं रसायनप्रभावादेव महाधनत्वमिति ज्ञेयं ॥ मसारख
 कोमस्या रितिलोके ख्यातः अन्ये तु ऐंद्रीने दे मस्या छन माहुः ॥ त्रियं बिकानि

ति त्रियं बिक प्रमाणानुद्यतप्रभतमित्यविशेषणत्वाभिचारः मांडुकपण्यं द्वि
 दयश्च लोको गम्यं न्ये सादौ संख्याव्यति क्रमेणानुयुक्ते संख्यानामिति पिप्पली
 मुपयोगं सूचयति ॥ गद्यपि च त्रीण्यपि द्रव्याणि लभ्युपयुं जीलपिप्पलीक्षारो लव
 णमित्युक्तं तथा पीहद्रव्यांतरसंयुक्तानां पिप्पलीक्षारो लवणमित्युक्तं तथा पीह
 द्रव्यांतरसंयुक्तानां पिप्पलीनामभ्यासो न निरुद्धः किंवा उक्तं पिप्पल्यः सात्ययति
 रेकेणास्वर्गोपनादन्यायानसनिषेधा ज्ञेयः ॥ किं बुरः पलाशः पिप्पली वृद्धमान
 माह ॥ क्रमेणादिदृशपिप्पली यत्र वृद्धयेत् ॥ तदिने दृशपिप्पलित्पतंतेन प्रसहं
 शपिप्पल्या वृद्धी य इत्यर्थः ॥ ततश्चेतेर्विशतिदिनैर्वृद्धी तानि क्रमेण एकेनैव

हसं पूर्णं भवति ॥ चूष्णीं कृता उ सत्र शीती कृता वा पाठः ॥ पिप्पली वृद्धिर्नैऋत्ये ॥
 नेमयुक्तमुल्लूकदर्शयन्नेप्रहरमपि नमवृद्धेन त्रयं मध्यमतावरताभ्यामाह दर्शय
 दिषु प्रकीर्तितः रिति षट् वृद्ध्या पूर्वाचार्यैरुक्तः ॥ त्रीपिप्पली षयंत इत्यत्रां तपिप्पली
 तया व्यनस्थाना तपिप्पली तके पो न वृद्धिर्भवति ॥ ततो दश पिप्पली के दर्शयते भ
 वति जरणां त इत्यादौ मधुसर्पिण्यां मिति उभयां विधीतवत् ॥ मलकादीयनेन
 च युज्यते मधुकेनेत्यादिरेक प्रयोगः ॥ सर्वलोहैरिसाद्य परः लोहैरिसुते सुवर्णं प्र
 सि सुवर्णं निति पदं सुवर्णस्य लोहवेनाति प्रसिद्धस्याग्रहणतिसाराथं शिलाज
 तु रसायन दर्शयितुं शिलाजतुना ५१ या हतस्य गुणानेन तावदाह चरादिति

प्रेक्षायां सुश्रुतो यद्यपि त्रपुशीष भवं प्रक्षिप्य षड्विधं शिलाजतुन्येन रोगैरसा
 यनवाधिका सेवते तथा पीठरसायनाधिका सेवते तथा पीठरसायनाधिकारा
 तदधिस्तुतु विधिमेवोक्तं शिलाजतुभावना विधिमाह ॥ प्रक्षिप्यादिप्रक्षिपानं
 तं मुधुतं प्रक्षिप्योक्तं लोहैः सहति भागानि यमसमलोहभागता शिलाजतुनः
 प्रयोगः समसमाहो इति ॥ समसमाहव्यापक प्रयोग इत्यर्थः ॥ एवं याचैकश्च समक
 यपि बोध्यं सविधमिति विधाना सहित शिलाजतुविधानं यथा नमस्तेषामपि तद
 यादिग्रंथेन वक्तव्यं हेमादि शब्देन हेमादिग्रंथं भवत्स्वानभूत शिला उच्यते ॥ यतो न
 साक्षात् सुवर्णादिभ्य एव शिलाजतु भवति मृत्तमं प्रमुक्तं स्पृष्टं यत्तदुच्यते भवेक

प्रभृतीनां संवयो निमित्तत्वे जायते न तथा प्रतिशब्दो मन्त्रादिभिः प्रत्येकसंबध्यते
 प्रतिशब्दश्चाधिकारते न मन्त्रीकारण्यादीय धिक् स यं ब्रह्मापजापनयेज्जातं ॥ तं
 मन्तुः श्रोतुमर्हते तयो जनाय द्यपि वृत्रभिः भेरद्वा ब्रह्मसिद्धिं द्वा दधिगतायुर्व
 दस्तथापि गोमैवा सत्तमन्या ज्ञान्या न्य तथा स्फुरार्थं विदित इति कया पुनरिंद्रस्तमुप
 दिशति माह श्रावणी अलंबुषा शतपुष्पा जतिष्ठतामधूरिका ब्रह्म सुवर्चला प्रभृच
 या यथा मन्त्रे लक्षणा दिव्या ऊषधयो नाति प्रसिद्धा सोम इव वर्तते इति यथास्व
 वृद्धिस्तथैव यथा तत्कालमेव तस्य वृद्धिस्तथैव यथा मन्त्रतः प्रसीयत ॥ इति द्वे नो भवति
 अथ तु मन्त्रं हीति वपयंति ॥ अथ यथापनमिति जाह ॥ रसावायं यो ज्यमि सर्थः ॥ अ

पुण्यतु देशे दिव्यौषधजनैव न भवति ॥ भवं योपि निवीर्यमिव नैति भावः ॥ संप्रति
 त्रिमसुवर्चलादिना यथा मृदुनी र्ज्यमिति तद्वद्विना स्त्रियादिलक्षणे रिति हि मातृपादि
 प्रशस्तदेशगतिरित्यक्षेत्रधर्मैस्तेषामिति कैषिच्यतिरिक्तो नावाक् प्रस्थाना म
 नकर्मणि तत्र सम्यक् प्रयोगं किं वा इति महता दृष्टे न च यानामिषादी लोमने मयूर
 दारदाकसेनः कपिकंठूवा श्रीपपी गंभीरी पलाशक्षारः पलाशक्षारोदकं सुवो
 हा इति विशुद्धे अग्नि समानि ति जग्ये नुरपा षोडशी साशमिति जामलकादि
 वसिष्ठ उच्यते यथापेक्षया षोडशा भागो हेमा दिव्यपात्रमाह्वः कुटी प्रावेशिकं रसायं
 नवाक्षमं न कपरसायुत विषयाश्च पुराणां ह्यमथानामिषादि ॥ क्षपिनामिति
 क्षत्रं दक्षिणा मयूरं मारुतं सेवयापियत ॥ इति सौर्यमासतितः सामान्येन सा

मान्यनरसायने विषयपुरुषगुणा नाहस्यवादिनमियादिकरणासहानि
 पश्यतीतिवरवेदी असंकोणभोजी असंकोणनियंयोगोनरसायनप्रयोग
 यस्यस्यनिरसायनगुदेवप्रयत्नतायां लब्ध्यायं पुनस्तद्विमानमितनमा
 नसगुणेषु प्रयत्नता अस्य हितोपदेशना चैव नरजाभ्यो विजातिभ्यः सुसु
 पायपुरुषेषु नास्तिकेषु नैतन्वाच्ये मितयोग्यं संप्रतिरसायनादिसिद्धौ वैद्या
 धीनाश्च तेन वेद्यस्तितिमारब्धये इत्यादि प्राणाचार्यमियत्र प्राणिवर्जमिति
 वापाठः तत्र प्राणिनां वर्ज्यः प्राणिवर्जनि यत्तवहन इति यद्वा हो एतत्तवहौ
 वमेव दर्शयति यत्तस्य हिसादि पूर्णस्य इति सूर्यभागेऽपि सूर्यभेदः सोमाभि

पातवयोमेन पिडित इत्यर्थः ॥ इति पंडितैर्द्वितीया पाठः प्यत्राप्यतिपवनेन पाना
 भियो गंदशयिनिग्राहः सोमपाने पत्राणि स्तोत्राणि तावकः ॥ कुचः सुस्त्राणिकचि
 त् ॥ यत्ते कल्पं त एव धूमाश्च पशव इति धूमपणाः पशवः एवं वणश्च पशवः श्रो
 त्राभवंति सवन इति ॥ यत्तस्याने सौत्रामणीय यत्त विशेषः अतिशक्तिः ॥ इति
 पूजाश्च तेरप्यतिरेकपावैद्यशब्दो द्विजशब्दयोः प्रवृत्तिनिमित्तमाह ॥ विद्येसा
 दितेन विद्यायोगात् ॥ वेदांत तथा विद्या समापितेक्षण जन्मना दिजवं ॥ इति ॥ ब्राह्म
 वा अर्षि इति विकल्पो वैद्यानि प्राय विशेष इति ॥ तयो येनेति कचि विस्वाय
 तस्य ब्राह्म इति रस्य तु लोकानुग्राहिण अर्षिमिति व्यवस्था संश्रयेति प्रेति
 सायं विविक्तो वपप्यवित्रेजव्यमिति विविक्ता

पण्यं ते ही वी पादौ धमाथं त्रियमाणचि कि सो महापल्लवेन कांचनमाशितुल्या इतरात्
 सारकलोपो शुभाशितुल्या वैवस्वतक्षयमिति यमग्रहं यमगृहे नान्नरसायनमिति हे
 मादिरत्नयुत्तरसायनं आयुर्वेदिसमुच्चनं प्रकाशितं तथा दिशो षोडशविध्यादियद्
 वाचक्रमचारभूयो जमरेश्वरतत्संप्रकाशितमिति योजना ॥ १० ॥ रसायनोध्य
 चतुष्पादः समाप्तः ॥ ११ ॥ रसायनपुस्तकसामानात् ॥ रसायनमनुवाजीकरणं वा
 न्यातु तत्रापि वाजीकरणं प्रवृत्तं प्रवृत्तिविप्रकरणयुक्तत्वादौ संयोगात् शरम
 लीयमुच्यते ॥ संयोगः शरमूलानामस्मिन् स्तीति संयोगशरमूलीयः ॥ अत्र
 जीवाजीवा न्यथैवैथुनशक्तः क्रीयते ॥ येन तद्वाजीकरणं पश्चादिच्छेदस्तुषड्
 तितदेतरणयुरषगोहिणा बालवृद्धौ निषिद्धं व्याधौ निनाकारोति ॥ ३

MM

6.2.1

१६

ते हि अतिबालोद्य संपूर्णसर्वधातुस्त्रियो वजनानियमियनेन रसायनवत्सुच
 तप्रयोगे वृष्यस्य किं वा होरवत्सर्वदोषयोग इति दर्शयति आमावा निपने नदुरासन
 वृष्यकरणं निषेधयति सहि वृष्योपयोगो दुपक्षितधातुः सन् अगम्यागमनमपि कुय
 तधमदियवृष्यमवालो तथा भवमित्तदा सह ॥ पुत्रोत्पत्त्यादि जायतन्नेपा एते गुणा
 तिधमदियवृष्यप्रयोगजनितः ॥ पुत्रोत्पत्तिदीनपितुः सम्पादयति यथः वाजीकरण
 सेवया च हयुक्तै वस्तु काले च ग्राधान्येन मरुनमसि प्रतंतनति सैषणी येन य उपस्ते
 इत्यादिग्रथेन ब्रह्मचर्यं यदुक्तं तत इति काले यथा विधि वृत्तमैथुन प्रति निषेधकमि
 तिन विरोधः सर्ववाजीकरणेभ्यः प्रधानतपं वाजीकरणमाह ॥ वाच्यादिक्षेत्रमि
 त्तदोः त्रतसु शुक्लपवीजप्रमोहणात् ॥ अथा इति शब्दादयते वस्त्रीगतो धरर

सकलं रं गिरतनूपादयः प्रसिद्धाः ॥ एवधर्माः ॥ स्त्री ध्विति सहेनपल्याधर्मश्चयड्या
 थपदेशाधर्मः तथा अनुरक्तस्त्री गृहिणि अर्थरक्षण दिक् रो ती यर्थः हेवर्थं स्त्रिया ल
 क्षः संभोगाधनसंघटतयनेस्यायतासि क्षिदेवयोगादिति प्राक्तनकर्मवशातनिवर्तनइ
 त्ति निवृष्यतं संपादयंति किं चिन्नरं प्रतिहारं गाराचेष्टा विशेषः ॥ उक्तं तभरजे प्रका
 शं नृपः शं कते सता प्लावा समुद्रताः ॥ तेषां हावादिनैष्यतिः रिया दुपरषयः ॥ दैनदिति
 प्राक्तनकर्मणि ॥ कर्मणि इति ऐहिकान् ॥ वशीकरणं दिक् प्रणः मनः शयः कामः ॥ पा
 शं भूतलिमनइंदियबंधह तुवात नानाभावात् ॥ मानवाइयेन नृपादिगुणयोगेन
 यवपुरुषान् प्रतिस्त्रीणात् प्रियवमिति दर्शयति ॥ संप्रति प्रयोगवस्य साध्यस्य पुत्र
 स्यापादयती दर्शयिनाह ॥ अजोयइत्यादि ॥ एष शाकइसेव स्वतृपइयर्थः चिन्न

लिखितो दीपश्च दीपः ॥ अथानुधानुसन्तिभइति असुवणादिस्वतृपः सुवणादि
 वदाभाषते ॥ योयातुसंकुणादिसुदृशो प्रलिनं संसकधमिति तृपापुलीपुरुषा
 प्रतिरिति भाषया पुरुषार्थ क्रिया विरहिते दर्शयति कामसुखानि चैयेनेन पुन
 यादातिरित्तं नातिस्लाघ्यं फलं दर्शयति कामसुखानि ह ऐहिकान्येव परं न तु बहु
 भयलोकोपकारकानि उपभोगे मैथुने सुखं कुर्वीत सुपभोगसुखाः बीजं शुक्रं
 कौडेषु बृहदिक्षु इक्षुवा लिकाखमहिकापयसाक्षीरे विदारी चौरवदाक्षीरका
 कोली फाल्गुनौष्ठे तुदुंबरीका शलावरीयेतेन कल्पच्छेदः तुगाक्षीरः ॥ शरीरं चात्र
 येतुगाक्षीरी वंशरोचना अन्येतुगाक्षीरवंशरोचना तु कारिपार्थिवं द्रव्यं ताल
 क्षीरि क्षीरकेति वदेति ॥ स्नाना इति घनादिलीयप्रयोगे रस इति ॥ काये उक्ता

19

मानता किंवा मात्रा शब्दस्याल्यवमानता किंवा मात्रा तुल्यस्याल्यवचनता द्वलान
मियादिरसमल्यमात्रं प्रक्षेप्य चणं प्रमाणमाह। येः सां द्रैयवेद्रस इति यावत्
मानेन चणं निरसस्य सांद्रता भवति तावन्मानेन चणं ग्राह्यं। प्रभुत्वमधुशक्ते
यो यो वता स यमधुरत्वं स्यातावत् ज्ञेयं। अत्र च प्रयोगमहिमैव मधुयुक्तस्या
पि प्रयोगस्य सृजनक्रिया मग्निसंयोगो न विरोधमाह वितथा हि सुश्रुते अति
त्रिपलायस्त्वौ मधुनः प्रग्निसंबंधो भवत्येव आसजमिति हर्षभूता सजं शु
क्रमितियावत्। दक्षः कुक्कुठकणानीति। यद्यप्युक्तं तथापि चटकादिशुनस्य
ग्रहणस्याशक्यत्वात् समानगुणानितदंडान्यपीह गृह्यते वन्निकावसंकार
भक्ष्याः धाना इति नाकाराभक्ष्याः। अयं तुल्यद्रव्यतया विधमक्षरूपोऽयं

गी

क एव योगः अं अशुक्रसिंधा जीवकेसादौ विदयं जेकलैः क्षीरलालाभ्यां घृतं स
 धनीयं पुनैः नियथा कटुतादधिकेन भवन्ति । तथा मन्त्रिदियोगः कर्तव्यः । मा
 जिनिमित्तिकटुघृष्टं रसोयनां नक्षपां सचातुर्जानकाजाजिसगुडाद्रकनाग
 रसस्नाना स्यात् ॥ शिखरिणीसुघृष्टससरंदधीनि । चंद्राशुक्लकेमिति अथ
 शुक्लपुरुषाधिभिः अत्र योऽप्यमिति वृष्यप्रयोगसमर्थोऽस्मिन् । आसितः क्षी
 रिकासमाप्तः ॥ माषपणीवृत्तीयसंबंधोऽपि पूर्ववत्तृष्टिमेकवारप्रसूतांचतुस्त
 नीतिमेतच्चतुस्तदनांदरयति । मोहिणी इति लोहितवर्णा उद्धृष्टं सुदुबद्ध
 राया एव भवति च नालोयं आति साद्य इक्ष्वादा एव मज्जुदौ च माषपणितो
 वा इक्ष्वादा वा अजुनादावेति । विकल्पत्रयं परः श्रुतः । श्रुतमश्रुतवेति द्वौ योगौ

ना

शुक्राक्षोद्रयुतं तदेवेति तृतीयः ॥ एतत्प्रयोगपेषतूकर्णेन स्य योत्तरचक्रा
 युतं केवलं वा तश्च मश्रुतं वेति तत्तु इति मधुसार्धविषेययिणेति पृथक् पृथक् प्र
 योक्तव्यं । तेन पंचमी गणैरियादिप्रथोक्ता योगाकर्ज्येदिनिमेदादिकल्लं वेज्येत
 रुदः सप्तते सती गिति ज्ञेया सप्ततिकस्य लयद्यपि शुक्रनिवृत्तिरुक्ततायापि वृष्यप्र
 भावात् भवतीति ज्ञेयं तस्या एवेति माषपणस्य प्रज्ञावात् वृष्यप्रयोगो यकारिणी
 भवतीति वचनात् ज्ञेयं पक्षे च पलं क्षीरधारावदोहिता इति पिप्यलीकल्लादुपदिष्ट
 रक्षीरावदोहः कर्तव्यः । क्षीरं च लोबलोयं च तथा ज्ञेयं प्रयोगे जतूकर्णे पद्यते ॥
 द्राक्षाखज्जरेमाषाचयवगोधूमशालिघृतानां कुंडवः तिलमुद्गौदौद्रविकौचू
 यित्वायादि ॥ घृतं शीतं वरीयाद्यैश्च रक्षादीनां प्रक्षेप्याणां अन्यतो दृष्ट्या यात्

को

यत्नासादिकं कर्षमियादिकः प्रयोगघृतक्षीरासनः इत्यादिना नृपुत्रादि
आहाराचरमिधानं निरुपगइयगव्यवागधातिः दर्शयति ॥ चरुमेकनमेतवसयस्तेन
था एतकयोः नाथनाज्यकारणसिद्धार्थेति सिध्यसाध्याः ॥ अतथा हि व्याकुलमन
शोमकामक्षमाः ॥ वृषायतइयुपचितप्रवृत्त्युन्मुखशुक्रोभवति ॥ मत्तद्विरेफाचरिताः
इत्यादियोग्रहाणित्वसंतयोप्यतथा क्रतुविभागेनातुयुक्तमपि ग्रीष्मएव ज्ञेयं तथा मे
धानामियंतं प्रावृषिगंधिनइयंतेशरदिवल्लभाइयंतं च विधानं हेमंतशिशिरयोर्ज्ञेयं
संकोचः कंकुमं संकोचागुरणीसेमात्भनार्थवत्तभैया सुनिशा सुता तथा ॥ सुखादे
इत्यादिग्रंथमिधानतुवसेताभिप्रायवैहितमन्यत्राप्यविरुद्धं जामजस्येमन्यथस
जातमदः कालो वंतादि ॥ ५७ ॥ माघपर्णः समाप्तः ॥ ॥ पारिशेष्यात् पुमान्जातः

बलादिकमुच्यते पुमान्जातबलादिकः ॥ जासितक्षीरीकवच्चक्षुःसिद्धिः जातबलते
सस्यपि नावश्यमपयममिहं भवतीति क्त्वा यथा जातबलइत्युक्ते पियथाचापम
वान्भवतीत्युक्ते तदेव देवशत्रुवैचित्र्यं स्फोरयेति ॥ न हीयादि ॥ न हि जातबलाः सर्व
इत्येकपक्षः नराणापयभागिनः सर्वइति द्वितीयः ॥ पक्षौ ज्ञेयः एतच्छुक्रबलभेद
प्रसंगात् ॥ अपरा ॥ नपि शुक्रबलविशेषात् ॥ अहच्छरीरा इत्यादि जलप्राश्रया
जलप्राशरीरा एते च शुक्रसारत्वेन नारीषु बलवतो बहुप्रजाश्रवभवति ॥ गजवक्त
प्रसिंचतीति शुक्रं ॥ बहुविसृजेति कालयोगनहेमंतादिकालसंबंधे न व्यवायेव
लवंतो भवंतीति ॥ कालयोगबलाः अभ्यसेन ध्रुवाः ॥ इति व्यवायाभ्यासेनैव व्यवा
यसमर्थी संभवति ॥ प्रयत्ने व्ययं त इति वृष्यमप्येव स्त्रीषु प्रवर्तते सुखोपभो
गानिति ॥ सुखानुष्ठान इह निरवतवासनसुखानां प्रयोगास्तुलना प्रयोगाः प्र

दधिति अपरमिति। शुक्रं प्रवृत्तिहेतुमाह। हर्षादिसादिहर्षः संकल्पपूर्वकः शु-
 क्रो देको ध्वजो व्यायादिकारी हर्षो विविता भित्तिगर्भः सख्यं मे सुखं यं अणुप्रवेणभावे
 अणुतसति बहिर्निर्गमि स्वभाववद्रुततासारतस्य वेति शुक्रं प्रवेणस्य वा काष्ठनिश्र-
 वणादादियर्थः। एते च यद्यपि हेतव उक्तास्तथा प्रधा-यात्। प्रथमप्रतिपादितस्त्रीपु-
 रषसंयोगादि रूपहेतुसंनिश्चयस्य सममर्थहेतवोऽभिगणिताः परत उक्तास्तथा
 पि प्रधा-यात् प्रथमप्रतिपादितस्त्रीपुरुषसंयोगादिरूपहेतुसंनिश्चयस्य सममर्थहेतवोऽभिगणिताः
 रूपहेतुद्रव्यमितिरूपपादनकरणं एतेन व्यक्तस्या व्यक्तस्या व्यक्तशरीरनिवृत्तौ
 तं हेतुरित्युक्तं भवति॥ शुक्रं च ह प्रवृत्तगणतहेनोक्तं तेनार्तवमपि आसन्नो रूपद्रव्य-
 ज्ञेयं॥ प्रशस्तशुक्रगुणानाह॥ बह्वलमियादिवाजीकरणशब्दानिरुक्तिमाह।
 येनेत्यादिब्रजे जाभ्यधिकमिति। पुनः पुनर्गच्छेत्तव्यजत इति वापाठः। तत्रापि भूयो

गमतेन नारीषु पुंस्तेन व्यजते व्यजादिति पाठः। पक्षे अपि एवाथो निरुद्धि
 स्तुचितनीयः॥ अनेन तिरस्तेन विविधमपि वृष्यसवरध्यत यथा शुक्ररुद्धि-
 करं भाषादि तथा श्रुतसंकल्पिकरमाषादि तथा शुक्रश्रुतिकरं संकल्पादि त-
 था शुक्रश्रुतिरुद्धिकरं स्त्रीरादियदुक्तमन्यत्र शुक्रश्रुतिकरं किंचित्॥ किंचि-
 तुक्तं विवर्द्धनश्रुतिरुद्धिकरं किंचित्॥ द्विविधं वृष्यमुच्यते त्रिविधमपि हि
 व्यवायवत्वं पुनः पुनः व्यवायशक्तिं च करोति। हेतुयादिसद्रूपो व्यक्तः
 ॥ इति श्री चक्रदत्तविराजयुर्वेदटीपिकायां चतुष्पादः समाप्तः॥ ॥ स्वस्तेन
 स्वरमभिधा यव्या धिनिघातकविनिसे व्यक्तयेन सर्वरोगप्रधानहेतुन

स्वैवादेविविकसितमुच्यते। ज्वरस्य च प्रधानं तथात्रैव वक्ष्यति ज्वरविविकसिता
 निःधायकोऽध्यायोः ज्वरविविकसितमुच्यते। अविधानातिशये ययोरभेदे पचा
 रात् एवमुक्तनाध्यायेष्वपि व्याख्येयं विज्वरमिति गुरो निरोगोपदक्षितस्तिति
 ज्वरसंज्ञेन वात्रागदे सामान्ये रोगे। अतिमत्तः निरोगत्वेन इह रोगप्रशमन
 इत्यायोश्च ते यतागुनोः॥ वानिज्वरसंदेहमिति ज्वरनिदानोक्तो विरिक्तज्वर
 धर्मविषये संदेहं विरिक्तइत्यादिना एवंगुरुः प्रकृत्या इति दर्शयति देहं हि
 यमनस्तापीयादिहेतुमत्तज्वरप्रधानत्वेन विशेषणात् केचिदेहमंत्रितोपि
 नोऽसंबुद्धादयोः केचिदिंद्रियतापिन एवेति मिरादय इत्यंतु त्रितयतापिव
 क्ष्यति हि ज्वरेण विज्ञाता इति न हि किंचिन्नतप्यते तत्र शरीरं संतापादि

नामनृदं द्रियतापकृतै च वै चिन्त्यमिसादिनावक्ष्यति सवरीगाग्राहज इति शरी
 रसवरीगाग्रजमानसक्तनोगादयो ज्वरादः। प्रागवस्थिता एव सस्युगादावपि
 बलित्वं वास्यभूरिविकारत्वात् प्रधानतं ग्रहेमनस्यापितादिधर्मयोगात् पापिस
 पने स्थितिसारवत्त्वेन पाणिपात्रोपलयोदलपरणे जन्मनि च द्रव्यावश्ये भाविना
 अत्र च तमो नृपो ज्वरो ज्ञेयः॥ वक्ष्यति हि ज्वरप्रभावे जन्मादौ निधने च हनमः॥
 प्रवृत्त्यादयः। समस्ताध्यायमाजी करणीयाः। यथा च शरीरं व्याख्येयाः। बलं च
 कालश्चासलक्षणश्चेति बलकालासलक्षणमिति द्विविधः। व्यासतो विधिमेतद्व
 ति प्रबंधेन विधिहितं यत् विहितं च द्योव्यायादिभ्यो वक्ष्यः द्वितीयो यतः शब्दे
 येन हेतुना रक्षणीय इत्यर्थः। जयं चिन्त्यमिसादिना वत्तः श्रुता जगद्विज्ञाति

सा प्रवृत्तिर्न ॥ करोत्यभिवेशः कारणिकता शिष्यगुणेषु पादेयमात्मनो दशयिति ॥
 ज्वराद्विकारइत्यादिनिर्देशः ॥ ग्रंथः ॥ ज्वरो विकार इत्यादिना प्रश्नग्रंथे सन्नितस्यापि
 पययिष्यवधने ॥ निखिलमिति पदेन शिष्यः पृष्टा पृष्टार्थे च न स्य स्वीरुत्वा दुपपन्नं
 ज्वरोति विकारइत्यादिना चरोगचिकित्साधिकारो सामान्येन सर्वरोगपययोनं ब्रूव
 ते ॥ यद्यपि निदाने रोगपययिष्यवधनं दत्तमेव तथापि पुनः प्रकरणवशादभिधानमि
 तिन पुनरुक्तदोष इति ब्रूवते ॥ किंवा ज्वरस्यैवाधिरुतस्यैतत् पययिष्यवधनं दत्तमे
 व तथापि पुनः प्रकरणवशादभिधानमिति ब्राह्मणं भोजयेदियत्र भोजनप्रकर
 णात् सामान्ये पय ॥ ब्राह्मणशब्दः आमंत्रितो ब्राह्मणे वर्तते तस्मिंश्च व्याख्याने
 ज्वरादिपययिष्यमिधातृपा प्रवृत्तिर्ज्वरो विकारइत्यादिना उच्यते इति नापि
 पुनरुक्तशो कानामशब्दप्रकाशने ॥ तेन एकोथेनाम ज्वरलक्षणो वा पययि

रा
२४

रुच्यते इत्यर्थः पययिष्य एकाथमिधायिनोऽपि न जातीयाः शब्दा किंवा नाम पययिष्य
 रिजिनामरूपैः पययिष्यैः व्यापादयमाणे पययिष्ये इत्यर्थः ॥ यतः पययिष्योऽव्यवद्रिय
 मा णोऽपि भवेति ॥ यथा आयुषि नियमानुबन्धशब्दः रूपो पययिष्यावुक्तौ प्रवृत्तिशब्दे
 ने ह स्वभावः तथा एको वरणाः ॥ मयेव कार्यं भवति तदुच्यते ॥ तत्र प्रत्यासनकारण
 रूपं प्रवृत्तिमाह तस्यैसादि उद्धृष्टेति संक्षेपाभिहितो दोषाणां ज्वरप्रवृत्तिहेतु
 तुमाह ॥ देहिनामियादिसर्वदोषातव्यभिचारात् ज्वरस्य दोषप्रवृत्तिहेतुसिद्धमि
 ति भावः ॥ देहिशब्देन शरीरवापुःसौ अभिप्रेतः ननु क्वामा तस्य निमित्तकारणात्
 समुपसेवन इति भाषया भूतविशेषरूपस्य ज्वरस्यानेन दशयिति विग्रहस्य ज्वर
 स्य श्रुतेनेत्यत एव व्याख्यामेनापि ज्वरस्त्रियात्रि शिरो इत्यादिनोक्तः ॥ अत्र
 भावे रूपं ज्वरप्रवृत्तिमाह ॥ क्षय इत्यादिहेतुहृक्षयहेतुता तक्षये मोहः कर्तव्यत

त्रिमः पापानि वृत्तानि पापामसुकारणत्वात् । ज्वर एकोच्यते ज्वरचोक्ता इति च । तथा यमय
 मरुपां यमका इति वचने एकस्मिन् नथ ज्वरे तथापि पुनः प्रकरणवशादभिधानमिति न पुन
 रक्तदोष इति ब्रुवते ॥ किं वा ज्वरस्य वाधिरुतस्यैतत्पर्यायकथनं ॥ विकाराश्च पद्यपि
 सामान्ये दनमेव तथापि पुनः प्रकरणवशादभिधानमिति ॥ ब्राह्मणं भोजयेदियत्र
 भोजन प्रकरणात् सामान्ये पिब्राह्मणशब्दः आमंत्रितब्राह्मणेवेति तैत्तिरीयसंस्कृत
 रव्याने ज्वरादि पर्यायाभिधायनार्थे प्रचलितं ज्वरो विकार इत्यादि न उच्यते इति
 नापि पुनरुक्तिश्चोक्तानामशब्दः प्रकाशने तेन एकोच्यते नाम ज्वर उक्तेषु नो गल्लक्षण
 वा पर्यायैः उच्यते इत्यर्थः ॥ पर्याया एकाधाभिधायित्वाभिधानातीयाः शब्दाः किं
 वानामप्यर्थे रिति नो मरुपैः पर्यायैर्व्यविष्टियमाणैः पर्यायैरित्यर्थः यतः पर्याय
 इत्यवद्विषयमाणाऽपि भवति ॥ यथा आयुषि निसमाप्तुं बंधशब्देनैव पर्यायितुं

२६

वर
स्य

प्रचलितशब्देन ह्रस्वभावः तथा । एकोवरणमयं यकार्यमिति ॥ तदुच्यते । तत्र प्रसा
 स्तने कारणरूपां प्रचलितमाह ॥ तस्यैत्यादि उद्विष्टतिसंक्षेपाभिहितारोषाणां ज्वर
 प्रचलितहेतुमाह । देहिनामियादिसर्वदोषात् तस्य भिन्नरात ज्वरस्य दोषप्रचलितं
 ह्रस्वमिति भावः देहिशब्देन शरीरेवान् पुरुषाभिप्रेतानेन केवले ॥ आमातस्य निर्विको
 रत्वात् समुपसेवने इति भाषया भूतविशेषनूपस्य ज्वरस्यावे शंदशयति । विग्रह
 स्य स्वतंत्रे वक्तव्य एव व्यायामेनापि ज्वरस्त्रियात्रिशिरा इत्यादि नोक्तः स्वभावतः
 ज्वरप्रचलितमाह ॥ क्षय इत्यादि देहक्षयहेतुत्वात् क्षयः मोहकल्लो न भ्रमः पापनि
 रतिवचने एकस्मिन् नथ ज्वरे क्षयकर्तृकत्वादि धर्मभेदविवक्षया तेषां यमास

पां नासीद्वे निमित्तं ॥ कल्याणकरस्वरूपस्यापि शिवस्य प्राणिपीडाकरज
 र विसर्गः प्राणिनामेवाधर्मप्रभावाद्दवश्योपभाष्यं पीडां दृष्टुं निमित्तं ॥ संतापद
 यादिना प्रभावमाह ॥ प्रभावश्चानौपाधिका शक्तिरच्यते ॥ संतापादीनां प्रभावजन्यते
 न प्रभावव्यपदेशः यतश्चायं नगप्रभावः ततो वा तश्चेष्टा च तौ ॥ पि ज्वर उक्त्या रूप
 स्तापो भवति तथा जन्मादौ निधनेन महत्तमात्पवं ज्वर प्रभाव इत्यर्थः ॥ प्रकृतिश्च
 यादिना प्रकरणं संग्रहं करोति इत्यस्य प्रकृतिः प्राक्चेरनेन तु सूत्रे संग्रहः कृतः अ
 ध्यायांते वाध्यायाथ संग्रहं करिष्यति एतश्च पुनः पुनः संग्रहकरणं तत्र धर्मवान्
 शिष्यबुद्धिसमानाथं च तत्तयं ॥ निदाने यादिना करणमाह ॥ अथैकारणमाह ॥ अ
 थैकारणानि तिरुक्षादयस्त्रया ज्वरारंभं केवा तादिकत्वेनेतः तथा यथा तत्तनो हे

तन्मिमीमांसादिसादिना तु द्वेदानां संनिपातस्य च कारणं मुक्तं ॥ तथा गतोः कारणं
 तत्रैकपवरवणो चोक्तं ॥ अन्ये तु वा तादिने ज्वरारंभकसंप्राप्तात् इह खलु अथाभ्यः
 कारणेभ्यो ज्वरः संजात इत्यादि ग्रंथेन निदानोक्तादीनीह कारणानीति पदेना ग्रा
 हयंति प्रकृतिशब्देन तु बीजभूता दोषा अव्यवहितसंबंधा दोषा गृह्यंते ॥ नृक्षादय
 स्तदोषप्रकोपकारणभूतान् ज्वरकारणानीति वेदंति तस्मिन् ज्वरहेतुना मिहा
 ग्रहणं स्यात् नृक्षादीनां तु ज्वरहेतुतदोषप्रकोपात्वात् तेषां राणां भवेत्पेव
 था ॥ योगस्य स्वर्गकृतं द्विविधं च कारणं रोगाणां व्यवहितं नृक्षादिप्रसासेन च
 दोषा इति शास्त्रसिध्यां ते एव निदान इति पदेनैव पूर्ववत् लब्धे पूर्वोक्ता नीतिपदमि
 ह वक्तव्यं ज्वरनिदानव्युदासार्थं यद्यपि निदानेपि पूर्वोक्तपाप्युक्तेन तथापीह प्रक
 रणवशात्तयानि प्रायः प्रादुर्भावानि ता निपद्यंते ॥ केवलमिति सूत्रेन बाह्ये हि

२८
 याणां मप्यवरोधः अनेन देहमनसी अपि वश्यं ज्वरलाश्रय इत्युक्तं बलस्य वृद्धि लक्षण
 स्य ज्वरीया मनः लक्षणस्य वा कालौ बलकालः स च निदानदिग्वांते धर्माति ज्वराणां
 तवा ज्वरागमनमिति वृद्धिर्वैयं प्रकारं गृथेनोक्तं ज्वरप्रयाति कं लिङ्गमियादिना मल
 णमाह ॥ अमलिङ्गमियव्यभिचार लक्षणं ॥ इह संतापशब्देन सामान्येन पीडावत्तया
 सा च देहपिषेस्य न भिधाना तताप लक्षणैव भवति इन्द्रियेषु च देहगुणगृहीतेषु वैहि
 मियादिरूपा वैचित्र्य भवति इत्यादिगंधवत्तया ज्वरप्रभावे संतापो ज्वरिणो ज्वरका
 र्यतया तः इह तु ज्वराव्यभिचारिणोत्तेनेति विशेषः ॥ अन्ये तु अरुच्यादिरहित स्वामल
 क्षणं भवतीति वर्णयंति संतापस्य प्रेया मलक्षणत्वे हेतुमाह ॥ ज्वरे पोषादिभूतशब्द
 न सर्वप्राणिन उच्यते ॥ ततश्च ज्वरेण भूतमाविशतानि किंचिन्नानुष्यादिन तप्यते किं
 तु न त एव ततो ज्वराव्यभिचारितया ज्वरामलक्षणमेव तदुपपन्नमिति भावः ॥ अत्र प

२९
 क्षेवात्तादिष्वपि कूटपाकालादिशब्दाभिधेयेषु ज्वरे तद्देह रूपावेदना भवतीति ज्ञेयं ॥
 किंवा त्रदेह संतापमनः संतापौ मिलितौ वापयौ येषां ज्वरामलिङ्गं भवेतां तावत्तप्यो
 यणतथा हि सति क्वचित् ज्वरे देह संताप एव क्वचित् ज्वरे मनेः संताप एव भवतीति वाच्यं
 ॥ ततश्चानेयो व्यभिचारान्नाव्यभिचारि लिङ्गं तस्मान्मिलितावेव देहमनः संतापावा
 मलक्षणां ज्वरस्येति वाच्यं ॥ एवं व्यवस्थिते कस्मात्सर्वज्वरेषु देहमनस्तापो भवत इत्याह
 ज्वरे पोषादिज्वरेण भूतं आविशतानि किंचिच्छरीरं मनो वा न तप्यते किंतु तप्यत एव
 ततो व्यभिचारितया ज्वरामलक्षणमेव तदुपपन्नमिति भावः ॥ अत्र देहमनस्तापः सर्वज्व
 रेषु उपपन्न इत्यर्थः ॥ अस्मिंश्च पक्षे शरीरमानसज्वरभेदोपदर्शनं शरीरो जायते पूर्व
 देह इत्यादिना शरीरस्य यदेहमात्राश्रयत्वं मनोमात्राश्रयत्वं च मानसस्य वक्तव्यं ॥ ततः

सूक्ष्मकालाभिप्रायेण तस्मिन् सूक्ष्मकाले ज्वरो भयनापकोप्यनंतरोपद्यमानो भयना
 पितृधर्मापेक्षया भवयेव देहमनस्तापीयथा प्रथमलक्षणमनंद्वयनिर्गुणमनंतरोप
 द्यमानगुणायाः गुणवदुत्तं द्रव्यलक्षणोदिविध इत्यादिको विधिर्भेदमाह ॥ एते च भेदवि
 वरणव्यक्ता भविष्यन्ति सोम्य इति चोक्तकारणारंभकेने सोमदेवता अग्नेयेषु यो यथाका
 रणारंभे वा तज्जग्निदेवता कः पुनः पंचविधा इह इत्यत्र न पंचविधेन भेदेन सर्वज्वरव्या
 पितः यतः प्रायशः सन्निपातेन दृष्टः पंचविधो ज्वर इति वक्ष्यति ॥ ततश्च केवलवातादिज्वरा
 णां संतनादिभेदेन ग्रहणं तथा संतनादीनां कालनियमोक्तव्यः ॥ ततश्च ये कालनिय
 तास्ते संतनादिभिन्ना एव तस्मादोषकालबलाबलात्तज्ज्वरा भवन्ति ते पंचविधा एवेति वा
 क्यार्थः ॥ दोषकालबलबलादिति दोषसंतातकालबलात्तकालबलाबलौ ज्वरकालप्रकर्ष

प्रकर्षो ॥ तत्र संतने ज्वरे बलवत्ता च दोषणसमाहादिः प्रसूततात्तबलवान्
 कालो नियम्यते ॥ संतनकाले संतनकालापेक्षया हीनबलेन दोषेण अबलो
 ज्वरकालः सद्यहा तात्रेदिकाले नात्र व्यापको भवति ॥ तथा यमेव संतनज्वर
 कालो हीनबलकालौ अन्यद्व्यापेक्षया बलवान् भवति एवमन्येद्येका द्विपि
 त्र्याख्येयं ॥ किं वा दोषकालो द्रुतिकालो ज्वरकाल इत्यर्थः ॥ अस्य बलाबलात्
 प्रकर्षप्रकर्षादित्यर्थः कालप्रकर्षनियमाश्च व्याख्याता एव अन्ये तु दोषश्च क
 लश्च दोषकालौ तयोर्बलाबलादिति वेदति तत्र दोषबलात्तकालबलान्न संत
 नो भवति ॥ यदुक्तं कालदृष्यप्रवृत्तिभिः दोषस्तल्लो हि संतनमियादिना दो
 षकालबलत्वं ॥ अबलबलवत्तंच विवरणार्थेनोक्तं ॥ तथा दोषस्याबलवत्

सप्तसनीकृत्यासंततकादिषु भवति ॥ तथा ज्वरवेगविगमे च संततकादौ का
 लस्याबलवत्त्वं भवति ॥ अत्र पक्षे दोषबलवत्त्वं बलवत्ताभ्यां सर्वज्वरा व्याप्यंते ॥
 ततश्च संततादिषु च ज्वरनियमो दुर्घटः स्यात् ॥ अन्ये तु व्युत्तोता विधानेन दोषव
 लकालादिति सूत्रा व्याख्यानयंति ॥ तच्चाशब्दं व्याख्यानं ॥ तृतीयचतुर्थविनिय
 मासनिर्देशेन तृतीयचतुर्थकायोरंगंतुवतादिसाधारणधर्मयोगितां दर्शयि
 ति ॥ एतद्गमितस्य चाक्षुषसंश्लेषस्य च मागलमुत्तरं शरीरइत्यादि पूर्वमिति वच
 नात् ॥ उत्तरकालं शरीरो ज्वरो मनस्यपि भवति ॥ एवं मनसा व्युत्पादनात् नरे देहे पि
 भवतीति ज्ञेयं ॥ एवं च यद्यपि सर्वज्वराणां देहमनो धिया न बलं तथापि यो देहो प्र
 थमं शरीरदोषणबलवत्ता प्रारब्धत्वात् तद्दोषविनिसृजेन विनिसृज्यः एवं मनः

6.3.36

सोपि मानसदोषविनिसृज्य इति दर्शयितुं शरीरमानसभेदोपदर्शने साधुन तु शा
 रीरस्य ज्वरस्य संततोपोलक्षणं व्युत्तं मानसस्य ज्वरस्य करसंतापो यतस्तस्य लक्षणं
 भवतियाह ॥ वैचिये सादयो मनसि संतापशब्देन व्युत्तं ॥ तापशब्दस्य पीडावचन
 वादित्यर्थः ॥ मनस्तापप्रस्तावे देहं द्रियमनस्तापीयत्र इन्द्रियतापो ज्वरस्योत्तः तं
 च व्याचष्टे द्रियाणां चेद्यादि ॥ वैचियमिति स्वभावान्यथावेतच्चाद्यग्रहणाद्यनुमेय
 सोम्याग्नेयभेदयोः प्रतिलोमव्याख्याक्रमेण विवरणं ॥ वातपित्तामकइति वात
 पित्तामकइति वातपित्तकारणः ॥ अत्र च केवलत्वात् तारब्धः ॥ तथा कफारब्धश्च शीत
 स्वभावकारणतया ॥ सोम्येन उष्णमिच्छति ॥ यकथितमपि लभ्यते ॥ तथा केवलपि
 त्तारब्धोऽप्याग्नेयत्वादनुष्णाभिप्राय इति व्युत्तं ॥ तेन इदानीं शीतेनैपित्तनरोष्णनरुतं

वातेन

सस्यदुरन्ध्रमयोमानयतोवृत्ते एवं व्यवस्थिते वातपित्तज्वरे चेदायुः संयोगमहि
स्ताविपरीतानुकारी दृष्टः । तत्र केसं संयुक्तोः पित्रायुः किं विपरीतमर्थं करोतीत्या
ह । उक्त्या वातकफासके इति विशेषेणोक्त्या मिच्छतीत्यर्थः ॥ व्यामिश्रलक्षणमिति
उक्त्या मिश्रदोषलक्षण इति ज्वरव्यतिरिक्तः कफपैतिकः सानिपतिकश्च न चेद
व्याशीताभिप्रायतया सौम्याग्नेयमाशिदयातिरिक्त एतज्वरः यथागुलीदयाव्य
तिरिक्तं ह्यंगुल एनशरीरमानसमिश्रिभावेः पित्तितनीयं ज्वर इच्छतीति क्व
न ज्वरमुक्तपुरषेद्यज्वरे उपचारान्तरेयं वातपित्तज्वरे शीताभिप्रायतामुपय
दयितुं वा यो योगिवाहितामाह ॥ योगनाहयादियोगात् योगिने गुणवहतीति यो
गनाहपरमसुखसंयोगादिति उक्त्या नशीतवचनसंयोगात् उक्त्यर्थ इति

यथासंख्यं ब्रह्म उक्त्या शीतार्थकारी एतदेव निश्चयते दाहस्यदियादिपित्तेनेति वक्त
यैयत्तजसेनिकसेनितेन वाद्योनाप्यातपादिनायुक्तो वा येदाहं करोतीति लोकप्र
सिद्धमर्थं दृष्टं तार्थसूचयति ॥ शीतकारिणो वायोः शीतत्वेनैव यत्तसिद्धं तत्सोम
नृपकफपानीयादियोगादिशेषेण भवतीति दृष्टं ॥ अतर्ह्येदाह इत्यादिना ज्वरेणैव
हिवर्गविवरणं ॥ प्राक्तन इत्यादिना प्रकरणेन प्राक्तनैवेतद्विवरणं तत्रेह कालस
त्वावप्रकृपितो दोषः प्रकृतिगृह्यते ॥ तज्जातीयो दोष इतो ज्वरः प्राक्तनैवेत्येता
यद्वक्ष्यतिकालप्रकृतिसमुद्दिश्य निदिष्टं ॥ प्राक्तनो ज्वर इति एवमपि वषाकालप्रक
तिभूतेन कृतो ज्वरः प्राक्तनः स्यादिति तन्निप्रधाया हसुखसाध्यस्तवसेतशब्द
द्वय इति ॥ तु शब्दोवधारणे तेन य एव सुखसाध्यावसेतशब्दद्वयः प्राक्तनः पर

वह प्राक्तनशब्देनोच्यते इत्यर्थः ॥ वर्षकालभवनादिकस्तत्सुखसाध्यइतितेन
 सो प्राक्तनोच्यते प्राक्तेवैस्तसंज्ञाव्यवहारो हियथाचक्रमसुखसाध्यश्वबोध
 प्रयोजनकांतयदिच्छेपिवातजे प्राक्तनं स्यात् ॥ तदा किं प्राक्तन्यवहारेण
 तश्च वसंतशरदुद्भावं प्राक्तनं तत्तपोरवोष्णमियादिनागंधेन विवरणं प्रप
 चनकरिष्यति नवातिक ॥ अत्रार्थे जन्मकपो ॥ सोम्यानेय ॥ दुष्प्राशी ॥ कामौली ॥
 त्रयोदशदिवसेव संतशरतोः प्राक्तनोच्यते इति यद्यपि वसंतजः पूर्वं
 मृतस्तथापि प्रतिलेपयारण्यागोष्ठ्या इत्यादिना शरदुद्भावं निदिशति उक्त्या
 पित्तचूर्णं वषस्वरादि कुष्पतीति निदिशेयं शीत इति हेमंते उक्त्या मियादि
 ना निदिशस्यति विष्णोस्त्रियादिभाष्येन तु वषस्वम्लविषावेवं संज्ञाभिः

समौषधीनां तदा प्रतिद्रव्याभिहितविषाकस्याव्यवस्था स्यात् तस्य च कालकरो
 नतदशनातमैवं यथा निष्पन्नं नयमधुरं द्रव्यं तदा अवस्थितो न पाकेन अम्लं
 भवति यदुक्तं परंतु पश्यमानस्य विदग्ध्यस्याल्लभावत इत्यादिना ॥ तथोहापि ना
 लमहिम्ना अल्लविषावे तमपि न विष्यति नैश्चिकस्य स्वभावसिद्धेः पानेन विष्य
 ति ॥ एवं हेमंते यमधुरपाकित्वं मोषधीनां तत्रापि व्यख्येयं ॥ अन्ये तु वषस्युवक्षिमां
 यादिदाहेनिमित्तमौषधीनामल्लपाकित्वमिति ब्रूते ॥ उक्तं च ॥ विदहयंतं तथा
 सर्वमेवात्र प्रायो ह्यस्य विदह्यत इति ॥ एवमपि तैर्हेमंतेन मधुरपाकित्वं हेतुर्नैत
 वंतस्मात् कालमहिमैव पाकांतरमथौषधीनां च साधुअश्विति ॥ पित्तयोः शुकारिवा
 स्तीघ्रं जनयति ॥ अनुजल इति अनुबंधरूपः कफो भवति ॥ एवं चरस्य लंघनीयता

अथ वैरतस्य ज्वरस्य हेतुमिह हेतवदयादि अन्येतु ब्रुवते वषाकाले वा तजोपि प्राक्
तः किं त्रयं रसः वसंतशरदुद्भवस्तप्रावृतः सुखसाध्या भवतीति विशेषस्तथा
च वाष्पटेन प्रावृतश्चानिलोद्भव इति स्तं॥ अलसि सादिना साध्या साध्यज्वर
विवरणं॥ ज्वरो पट्टवां यद्यपि साक्षात् न पठितः॥ तथापि सामान्यो पट्टवयुक्तो
क्षणयुक्तो गडहद्रष्टव्यः॥ यदुक्तं उपद्रवस्तस्वत्तु नो ग्य नो ग्योतरकालो नो ग्य
एवं तत्रोत्तरे च हि कोश्यासका सत्तृणाद्यतीसारमुच्छिंभमेदपि पासारोचका
रस्य विद्रुतावेति दोषो पट्टवाज्वरमुपद्रवंति युक्तः बलिभिर्बहुभिश्च हेतुभिर्जा
तो बहुलक्षण एव भविष्यति तत्किं बहुलक्षणं इति पदेन उच्यते॥ पुरुषस्याग्नि
बलादिविशेषेण दोषहेतवो यथोक्तदोषगुणावापि न बहुलक्षणं रोगं कुर्वन्ति

तथासं प्राप्तिविशेषाभावाच्च न बहुलक्षणं भवति॥ यदुक्तं एकद्वौ त्रीन बहुवापि
देहे धातादियोगजादशयेति विकारांस्तत्तु पिताः पचनादय इति शीघ्रं धियुत्तम
मात्र एव समाहावेसादिसमाहादातोत्तरः सप्रलापभ्रमस्तीक्ष्णो हेति॥ एवं गुण
एव पैत्तिकोदशाहात॥ तथैव गुण एव कफजोदादशाहात हेति॥ शीघ्रतरशी
घ्रविकारकानि वा दातपित्तकफानामिति वणयंति वा शब्दश्च विवक्ष्यार्थः॥
तेन समाहादिष्वपि॥ अत्रापि पिपरेण च हननं लक्ष्यते॥ अन्येतु समाहातस
प्रलापोदशाहातसतामोदादशाहातश्चासोहंतीति व्याख्या नयंति॥ योऽपि रोगो
तैवैवः किंवा गंभीरश्चातुष्वकः दैर्घ्यरात्रिको दीर्घकालात्तु बंधी किंवा दोषा
रात्री मरणरूपां करोति॥ तैश्चैव॥ शीघ्रं दीर्घं रात्रिकः॥ सोतो भिरियादिना सं

तदादिभेदमाह ॥ गुरवइति वृद्धाः दशाहः मियादिदशाहादीन्याप्यसुदुः
 सहोभवतीति शेषः ॥ शीघ्रमिति दशाहादय एव प्रभवन्तु रकालोपेक्षया शीघ्र
 शब्दमाव्यः दशाहादिविकल्पश्च यथाक्रमेण पितृकफानिलोत्तरसन्निपातान
 व्यतीतसंततज्वरस्य हेतुः ॥ यदुक्तं मन्यत्रापि पितृकफानिलवृद्ध्यादशदि
 वसदादशाहसमाहातृहेति विमुंचति चाशुबरोष्माधातुमलपाकान तथा दश
 दादशसमाहौः पितृश्लेष्मानिलाधिकः बृद्धौष्मणाधातुमलानहेतुविमुंचति वा
 ज्वरइति ॥ हननमोचनविकल्पस्तरसादीनामप्यशुद्ध्याशुष्याववत्तव्यः कस्मादेव
 मयंदुःखसहशीघ्रकारीचसंतताभवतीत्याह ॥ काले इत्यादिकाले वर्षादिः ॥ दूष्य
 रसादिप्रवृत्तिर्देहप्रवृत्तिः श्लेष्माप्रवृत्त्यादिकानतु कालादितुल्यदोषस्य कदा

चिदेव संभवति यथावसंतैः श्लेष्मप्रवृत्तिर्मेदसिदृष्येकको दोषः ॥ एवं शरदिपि
 तमपि ज्ञेयं इतरेषां तु त्रिदोषादीनां कालादितुल्यत्वे दुःप्रापे अतस्तज्ज्ञानसंतत
 कथं भवतु संततश्च द्वादशाश्वयतेन त्रिदोषज एव वक्तव्यः ॥ उच्यते तुल्य इत्यपि
 धाय यन्निप्रतीतेरुदितिकरोति ॥ तेन कालाय न गुणतामेव कालादितुल्यतास्य
 टयनिका लादीनां चास्मानामपि बलवता दोषेण परिगृहीतानां प्रतिपार्थकर
 णा समर्थत्वेनात्र गुणितं भवति ॥ यथा बलवता मातो हृदयेन प्रतिकूला अपि क्षु
 द्राजानः अनुगुणा एव भवन्ति किंचि त्रिदोषानव्येषवा स्म न्यते संततः तस्य वा
 न्यतरंदोषं प्रतिकालादीनां तुल्यत्वं संभवसंवतस्मात् ज्ञेयं ॥ सुदुः सहइत्यतो
 नंतरं यथाधातुमियादि पठेति ॥ इमंश्च प्रायः प्रागपतं प्यौ रियं तं पठिता

नक्तधाताश्रयइत्यादिनासंतनकादिलक्षणं पठेति अन्येतु सुबुः सह इति पठित्वा
 संततान्येदुः स्वरलक्षणे पठेति तदनुयथा धातुमिमादिप्रथमतः पुनरकांशं ते
 रमते नमः यदुष्कादिज्वरत्रयलक्षणं पठेति तत्र प्रथमे पाठे नमः यथा धातुमि
 मादिना संततः स्यात्तादादिक्रमं ब्रूते धातुमिति रसादिधातुसप्तके रसदुष्टमिमा
 नं वि शेषेण रसदुष्टं त्रया यथेतियेन प्रकारेण पुरतस्तथा होदिना युगपदि
 यक्काले नियमादिति सर्वानिवधा तादीन् सर्व एव दोषाश्चानुपपद्यन्ते समुद्धा
 वेत्यादिसंततः यदा सर्वे न सादयः सर्वथा विमुद्धा भवंति तदा प्रमाप्य निसमा
 हादिषु यदा रसादयः सर्वसर्वथा विमुद्धा भवंति तदा हंतिसर्थः ॥ अथ यदा
 स्तोका मुहिसदा को विधेयाह ॥ यदा तिसादिना तिसुद्धा भवंति सर्व एव नाति

विमुद्धा भवंति यथः न वा मुध्यंति सर्वशः इति रसादिषु मध्ये कतिचित् मुध्यंति
 कतिचित् विमुद्धा निवर्तन्ते इत्यर्थः ॥ द्वादशेति सप्तधातवः त्रयो दोषाः मन्त्रे पुनी
 वंच दोषाणां वेह शुद्धिः प्रकृतिगमनेन त्रयो द्वादशाश्रयत्वेन संततस्यैव दोषा
 रव्यत्वं यदुच्यते तन्निरस्तमेवात्रेयं ॥ विसर्गमिति पारिमाणं विसर्गस्वरूपमा
 ह अव्यक्तलक्षणमिति अव्यक्तलक्षणं यस्य तमव्यक्तलक्षणं विसर्ग इत्येता
 दापि ज्वरोलीनास्येव परलक्षणानि तस्य व्यक्ता निन भवंतीति दर्शयित्वा तद
 नुत्रयो द्वादशदिनादरेभ्यो दीर्घकालमनुवर्तते ॥ अथ दालीभापशो मो भवति
 पुक्त इत्युक्तः एभिर्विशिष्टद्वादशाश्रयिस्तद्वादश्यापक्वादिभिर्धर्मै
 संततोऽपि न एव तादादिज्वरभ्यः कालानियमनदि त्रिदिनेषु व्यवच्छेदेनानुस

तस्यः यस्तत्तन्तनैतथा संतत एवायः स्वल्पदुर्बल कारणः एकदोषो द्विदो
 षो वा स्वल्पो पद्वलक्षणः ॥ अतुल्यदूषप्रवृत्तियादिनामंथे नोच्यते ॥ सतमा
 दय एवेति ॥ तत्रातरेष्वन्यत्राद्यप्रयोगात्प्रतिपादितमिति न विरोधः ॥ संतत
 कं विवृणोति ॥ रक्तधातुश्रयइसादिप्रायोगहणात्संततकोपत्तस्यतिरि
 त्तमांसादिधातुमपि आश्रयतइति दर्शयति ॥ सप्रयत्नीक इति कालादिषु
 मध्ये यत्तमाप्रयत्नीकः कालवृद्धिक्षयासकसोचिते काले वृद्धिक्षयोचिते
 कालक्षयश्च वृद्धिश्च यस्य स कालवृद्धिक्षयात्मानेनानुगुणे काले ज्वरो भव
 ति दोषानुगुणव्यतिरिक्तैककाले क्षयो भवति दूष्याणां मध्ये अन्यतमो ज्व
 रप्राप्तौ स एवमपि दोषसंप्राप्तिमहिम्ना हि कालप्रधाना नित्यनियमो दैयः

३८

३९

मे दोषा इत्यत्र मे दोषा नदी नो धाद्वे मे दोषा इत्यत्र लुक्कहितेषां श्रोतसाको
 पात्स्वप्नस्वप्नस्वप्नश्चैव मार्गणाश्च दोषाः प्रकीर्णमापद्यन्त इति मांस श्रोतांस्थ
 नुष्टनइत्यादि तृतीयवचतुर्थकलक्षणं केचित्पठन्ति ॥ तत्रापि श्रोतोदूष्याधातुदु
 ष्टिरवगंतव्या ॥ येन तृतीयकचतुर्थकयोर्दूष्यप्रतिपादकं ग्रथं न पठन्ति ॥ तेषां त्रि
 तुरप्रययात्तदूष्यावरोधः ॥ तृतीयकचतुर्थकसंज्ञयेव तृतीयचतुर्थदिनभावितांते
 यज्वराणां विच्छेदोपादेदृशं न माह ॥ स्वकाले यदि अधिसेतइत्यादि अधिसेतइत्यादि
 श्रायतिष्ठतिधातुमिति संततकोपेदूष्यसेतपठितं रक्तादिधातुं काल इति स्वका
 ले यदि स्वकाले ज्वरं करोति दोषस्तदा तृतीयकचतुर्थकयोः किमिति विश्रामदिने

३९

पिदोषान्पूर्वाद्वादि कालेन करोतीत्याहः सचरुदिचेयादिकेवलं कालमात्रे मपेक्षते कि
 तुवृद्धिमप्यपेक्षते तृतीयकादिकरेणे दोषः साचरुदिः तृतीयके चहेचतुर्थके
 चतुरहेडनैव भवतीति भावः प्रयुनीकस्य कालप्रवृत्त्यादे दोष विरुद्धस्य बलस्य
 तेन दोषवृद्ध्या यदा प्रयुनीकस्य क्षयो भवति तदा ज्वरयतीत्यर्थः अथ सत
 तकादौ यथा दोषो ज्वरवेगे जनयति यथा च प्रशमो भवति तदा हस्ते यादिसंतत
 कादौ वेगं हलागतबला भवति गतबलाश्च पुनः स्वे स्वेन तादौ स्थाने स्थितो भव
 ति पुनस्त एव वृद्धाः स्वे काले ज्वरयंति अत्र च तं नानं रे रक्तादिधातूनामुत्त
 रान्तरसूक्ष्मश्रोतस्तस्या तदा श्रियि ज्वरावस्थे षिकं सततको जातः शेषदिनेषु

२५

अपि प्रयुनीकस्य कालप्रवृत्त्यादे दोष विरुद्धस्य बलस्य तेन दोषवृद्ध्या यदा प्रयुनीकस्य क्षयो भवति तदा ज्वरयतीत्यर्थः अथ सत

श्लेष्मप्रयुनीकेषु अन्येद्यष्कादिरूपो जायते दोषदुष्टहेतुसेवा भूतज्वरपनावृत्ति
 श्रनयति तथा च तुबलात्वात्तत्तरः संततको वषिकालजः प्रयुनिको शरदं प्र
 यन्येद्यष्कादिरूपो भवति अहोरात्रं च बलात्कालविशेषे प्राप्तिर्यावसंत
 स्वमध्येषु अहोरात्रेषु वातकश्चात्तुथ को जातोयः सुचसंत प्रस्यपश्चमान्यहोरा
 त्र्यापा नूक्षाणि प्यबलवान् तृतीयकादिरूपो भवति तथोक्तदिनेष्वेव श्लेष्मिकं स
 ततको जातः शेषदिनेषु श्लेष्मप्रयुनीकेषु अन्येद्यष्कादि ज्वरान् भवति मनोदौब
 ल्या दुभयादिना चतुर्थकादि ज्वरी तृतीयकादि ज्वरान् भवति कमवेशात् ज्वर
 परावृत्तौ शुभकर्मणा दुः सह ज्वरपरावृत्त्या योयः सुख भवति पापकर्मणा
 तु दुःख भवज्वरोदयो भवतीति ज्ञेयं एतेपंचापि

रूपो जायते दोषदुष्टहेतुसेवा भूतज्वरपनावृत्ति श्रनयति तथा च तुबलात्वात्तत्तरः संततको वषिकालजः प्रयुनिको शरदं प्र यन्येद्यष्कादिरूपो भवति अहोरात्रं च बलात्कालविशेषे प्राप्तिर्यावसंत स्वमध्येषु अहोरात्रेषु वातकश्चात्तुथ को जातोयः सुचसंत प्रस्यपश्चमान्यहोरा त्र्यापा नूक्षाणि प्यबलवान् तृतीयकादिरूपो भवति तथोक्तदिनेष्वेव श्लेष्मिकं स ततको जातः शेषदिनेषु श्लेष्मप्रयुनीकेषु अन्येद्यष्कादि ज्वरान् भवति मनोदौब ल्या दुभयादिना चतुर्थकादि ज्वरी तृतीयकादि ज्वरान् भवति कमवेशात् ज्वर परावृत्तौ शुभकर्मणा दुः सह ज्वरपरावृत्त्या योयः सुख भवति पापकर्मणा तु दुःख भवज्वरोदयो भवतीति ज्ञेयं एतेपंचापि

ज्वराः केषांचिद्विषमज्वरत्वेन संमताः। तथा हि विषमत्वं विषमकालत्वेनाभवति। य
 दुक्तमन्यत्र विषमो विषमारेभः। क्रियाकालो न पंगवानिति संततेनेद्वा दशाहवि
 सप्तमे ग्रहणं त्रयोदशाहं पुनरनुबन्धात् काले वैषम्यमस्ति तेन सोऽपि विषम इति
 अन्येतु संततं परित्यज्य संततकादिश्चतुरो विषमज्वरानि कुंति। यतः संतते
 कालवैषम्यं तादृशं नास्ति। उत च खरणादेन ज्वरः पंचमयोक्ता यो पूर्वसंततका
 दयः यत्वारः संततं हिता श्रेयास्त विषमज्वर इति। अन्येतु तृतीयकृत्येतु यथा
 वै विषमोणां चिरेण बोधादय इत्युक्तं। यदाहा दारवाहः सूक्ष्मसूक्ष्मतरासो
 बुद्धरतरेषु च। दोषोत्तादिमार्गेषु शनैरलप्यं चिरेण यत्प्रतिदेहेन वा शो
 षं भूयिष्ठं प्रतिषद्यते। क्रमोयत्तेन विविच संतापो लक्ष्यते ज्वरे। दोषाद

कविशेषपातृतीयकप्रभावा माह। कफपित्तादित्यादिपृष्टमेतीति पृष्टात् पृष्टमाहीय
 थः। किंवा पृष्टादितिल्यष्टोत्तापं पंचमीतेन पृष्टमधिष्ठेयं यथः। अजंघाभ्यां पूर्वमि
 ति जंघयोः प्रथमं पीडां करोति अनच सुप्रधानपैतिकश्चतुर्थकेः पित्तगृध्रसोवत्
 भवसेवानभिधानादिति मंत्यं। हासीतेत पित्तजं हं ज्वरमप्यादावते च यो मुंचति सच
 तृथविषयं यत्वेन चतुर्थग्रहणं गृहीत एवेति दर्शयन्नाह। विषमइसादित्रिविधोधा
 तुरिति वातादिर्दिधातुस्त्वइति वातादिर्दिधातुस्त्वइति अस्थिमज्जगतः। अयं च वि
 षमज्वर एव चिन्तामान्येनात्ते। तथापि चतुर्थस्य ज्वरस्य विषमज्वर एवेति मंत्यं।
 अत्र तत्रांतरं अस्थिमज्जाभयगतश्चतुर्थके विषयं त्रिमध्येधाद्यहज्वरयति
 आदावते च मुंचति सचतुर्थके विषयं यत्वेन संयुक्तं। एवं विधे ज्वराणां समाबंध

पुनरुक्तं तत्र तत्र अत्रापि पुनरुक्तं
 मध्यमभावात् कृतं च तत्र त्रिप्रकारेण

ममाह। प्रायस इत्यादि प्रायोऽपहृणात् सततकादिनां द्वे द्वे दिजन्मवमपि सूचय
 ति॥ ननु यदि सन्निपातारब्धत्वं मेवांतद्यदेतदुच्यते चतुर्थकः स्तेष्विकतादिति
 तत्र कथमिमाह॥ सन्निपाततुयाभ्यानि सादि। संप्रतिसततज्वर एव यथा सत
 तकादिनूपा भवति॥ तथा सततकादयः सततादिनूपा यथा भवन्ति तदाह। तत्र
 होनात्रे सादि। रत्नादीनां बलात् तत्तथा रत्नाद्यबलात् ज्वरसंज्ञां सततादिज्वरसं
 कुलं प्रतिपद्यते। अथ विशादिति प्राक्तेन कर्मविशाल। तत्र क्रतुबलात् वषभित
 श्वतुर्थकः सुरदं प्राप्य बलवान् तृतीयकादि भवति। तथोक्तं दिनखेव ज्वरा वि
 ति ब्रुवते। यत्र आगंतु ननु बंधो हि प्रायशो विषमज्वर इति ग्रंथेन तृतीयकचतु

र्थयोरेव विषमज्वरतया भूतानुबंधश्च वक्तव्यः॥ जतूकणे पितृतीयकचतुर्थक
 विपर्यायातुक्ता मिहिते॥ विषमज्वरास्त्रयं त्रिदोषजोऽसुदधिकादोषलब्धो
 स्यादिति। संप्रतिसततज्वर एव यथा सततकादिनूपा भवति॥ तदाह। तत्र क्रतुबलात् वषभित
 श्वतुर्थकः सुरदं प्राप्य बलवान् तृतीयकादि भवति। तथोक्तं दिनखेव ज्वरा वि
 ति ब्रुवते। यत्र आगंतु ननु बंधो हि प्रायशो विषमज्वर इति ग्रंथेन तृतीयकचतु
 र्थयोरेव विषमज्वरतया भूतानुबंधश्च वक्तव्यः॥ जतूकणे पितृतीयकचतुर्थक
 विपर्यायातुक्ता मिहिते॥ विषमज्वरास्त्रयं त्रिदोषजोऽसुदधिकादोषलब्धो
 स्यादिति। संप्रतिसततज्वर एव यथा सततकादिनूपा भवति॥ तदाह। तत्र क्रतुबलात् वषभित
 श्वतुर्थकः सुरदं प्राप्य बलवान् तृतीयकादि भवति। तथोक्तं दिनखेव ज्वरा वि
 ति ब्रुवते। यत्र आगंतु ननु बंधो हि प्रायशो विषमज्वर इति ग्रंथेन तृतीयकचतु

४१

स्त्रावृणुं ठितमिव संतापे मध्यवेग इति नातितीव्रः संतापः । स्तंभ इति । खेदस्या
 प्रवर्तने सन्निपातज्वरस्याध्वमिग्रो ध्वंशेनाधिनर्थविधिना प्रवृत्तिरसमस
 मवायान्दसन्निपातज्वरात्तयानि विरति विषमसमवायारब्धत्वे ज्वरे संयोगम
 हिम्मा भवति । वयं तु ब्रूयाम्यदृष्टं शब्देन विरति विषमसमवायान्दज्वरलक्ष
 णानिधानमिह प्रतिज्ञायते तदा यत्प्रत्येकदोषलक्षणमेलकेनोपपन्नं लक्षणं
 क्षणदाहं क्षणशीतमियादितदिहानमिहितं स्यात् । सामान्येन यास्यन्नप्रायः प्रा
 दुर्भाविनिता निविरति विरति विषमसमवायान्दानितथा प्रवृत्तिरसमस
 मवायान्दानिचलक्षणान्युच्यंते । अतश्च ध्वमिति पदस्य वातः पनेणेत्यर्थः

४२

निर्भग्निनिकुठिले परिदग्धे च परिदग्धालोठनमितस्ततो धनं । भालुकी ये वनशो
 दष्टनिकाशो बंडुमां लोहितां ज्वरपि तातक्ष्णिको सादविनाशः । ओठ इति नि
 गद्यते ततः सन्निपातस्यासाध्यता तद्वत्साध्येतालक्षणमाह । दोष इत्यादि । अत्र दो
 षशब्दे विविधोपपत्त्यामलेपुनीषे वर्तते । नष्टे अग्नाविति इतरज्वरापेक्षयाप्य
 धिकतष्टे अग्नावित्यर्थः । सर्वाणि च संपूर्णानि यस्य स सर्वसंपूर्णलक्षणः निदा
 न इत्यादिना ग्रंथेन ज्वरनिदाने तत्र यथोक्तानां लिप्यानां मियादिना प्रायुक्तोप
 यः । पुनः प्रकरणागततादुच्यं त इति नपौ नरक्तयो तथा चोक्तं । स्वलक्षणमिति
 तया द्वंद्वरूपमां द्वंद्वलक्षणं तथा सन्निपातितया सन्निपातलक्षणं मुक्तमित्यर्थः ।
 आगतं चतुर्विधं विभजन्नाह । आगतुरियादिकषासार इति ख्याता अतिः

निरील इति ख्यातः। हते अभिहते प्रायो नक्तमिति अस्य नक्तं दूषय मंसादिना
 ल्यं दूषयिते सार्थः यद्यपि निदाने पित्तत्राभिधातजेन वा युगादुद्योपिता धिष्टे
 तेने युक्तं। तथा पीहरक्तस्य साक्षादुद्योः तथा मंसादीनां च मवादुद्योः स्तच्यत
 इति विशेषः। अभिषंगज्वरेषु दोषविशेषानाह। कामेयादि। ननु निदाने अभिषंग
 जे पुनर्नात पित्तस्याननुबध्यत इत्युक्तं। तत्र किमिह भूताभिषंगजस्य त्रिदोषा
 नुबध्यत च्यते। न तत्र कामाद्यभिषंगजो यः प्रायो भवति। तदभिप्रायेणोक्तं। वात
 पित्ताद्यमनुबध्नाति इति कामादिकेषु चिदातः क्वचित्सितमिति। वातपित्तानु
 बंधो ज्ञेयः। भूतसामान्यलक्षणाः। इति द्रष्टव्यं। देयोद्योः उन्मादे भूता उक्ता
 स्तथा मध्यमावेराकृत् भूतस्य लक्षणं तेन संमंत्रिदोषलक्षणा निभूतज्व

४२

निराश्रयः। अत्र काश्मीनाः विषवृक्षानिलस्य शीनादि मंत्रं विषमं ज्वराभिधा
 यकं पठति। तेन विषजाप्यभिषंगज एव प्रविशति। ये तु न पठति उन्माते तु वि
 षजं न एव विजोषधि मंधजस्याप्यविरोधः। अयेन विषजं विषजनितं पित्तज
 त्वेन दोषज एव क्षिपंति अभिदारः हिसार्थं विमंत्र होमादिः। अभिघ्रापो भि
 पन मेव।। सिद्धो मंत्रो षधितयः समादिसिद्धाः। सुन्निघातज्वरस्योक्तमियादि मंत्र
 मंत्रकाश्मीनाः पठति। तच्च दृढबला प्रसिद्धं जातं निजातभेदकं धूममाह वै पूव
 मियादि। वेवला इति निजदोषरहिताः निजैरिति निजदोषलक्षणैर्होषधिवि
 द्यश्चेति।। निजातज्वरसाधारणं संग्राप्तिमते ब्रूते। संग्राप्तिनपि हि सर्वज्वराणां
 मासतिरेव तेनोत्तेजमस्याभिधानं। किं वा नमप्राप्ते सामज्वरलक्षणैर्वक्तव्ये। अ

रे भवति। अत्र काश्मीनाः विषवृक्षानिलस्य शीनादि मंत्रं विषमं ज्वराभिधा
 यकं पठति। तेन विषजाप्यभिषंगज एव प्रविशति। ये तु न पठति उन्माते तु वि
 षजं न एव विजोषधि मंधजस्याप्यविरोधः। अयेन विषजं विषजनितं पित्तज
 त्वेन दोषज एव क्षिपंति अभिदारः हिसार्थं विमंत्र होमादिः। अभिघ्रापो भि
 पन मेव।। सिद्धो मंत्रो षधितयः समादिसिद्धाः। सुन्निघातज्वरस्योक्तमियादि मंत्र
 मंत्रकाश्मीनाः पठति। तच्च दृढबला प्रसिद्धं जातं निजातभेदकं धूममाह वै पूव
 मियादि। वेवला इति निजदोषरहिताः निजैरिति निजदोषलक्षणैर्होषधिवि
 द्यश्चेति।। निजातज्वरसाधारणं संग्राप्तिमते ब्रूते। संग्राप्तिनपि हि सर्वज्वराणां
 मासतिरेव तेनोत्तेजमस्याभिधानं। किं वा नमप्राप्ते सामज्वरलक्षणैर्वक्तव्ये। अ

रूपादीनां सामज्वरलक्षणानामुपादे उपपत्तिं दर्शयितुं संप्राप्तिरुच्यते। संप्रत्यङ्गित्यु-
 म्भूतोः सन्निपत्तिता इति त्रयोपि मिलिता पत्तिमिति पत्तिहेतुनया जाठराग्निं ब्रूते।
 स्त्रुणादिनिग्राह्याः ग्राहणी जाठराग्निस्थाने। स्वेनेति दोषोष्णत्वेनेति जाठराग्ने-
 ष्मणादेर्दोष इति सकले देहवायिषः प्राक्त्वोष्णः। वातश्लेष्मणोः स्तयद्यपि पित्तवदुष्मा-
 नास्तितथापित्तयोर्भूतिजन्यवैकुष्मायास्तिसरह ग्राह्यः। वक्तव्यं हि ग्राह्यध्यायेत्तौ-
 माप्याग्नेयवायव्याः पंचोष्माणः सनाभसाः इति किंवा सनेति दिव्यरूपज्वरादिभ्य-
 नप्रभावस्तुतं दोषाणां मूष्माणं ग्राहयति। किंवा ज्वरसामान्यं संप्राप्य पित्तोष्मायां
 निदर्शयति। सर्वत्र हि ज्वरे पित्तमवश्यं भवति। यदुतं त्रिधा पित्तादौ नास्ति ज्वरो ना-
 मस्योष्मणा विनेति केवलमिति वक्तव्यं स्वेदं नाधिगच्छतीत्यर्थः। प्राय इति योज्यं वृत्ति-

ज्वरे स्वेदस्याप्यभिहितत्वात्। वा इति पुरुषः अवि समुद्रिति निसालुसक्तः दोषाणा-
 मिति मले संबधानो दोषाणां इहोशनविट्जीर्णेति नृपुत्रीष पक्वंते च ग्लानिरिति न-
 क्षुक्तामता इत्यादि निरामज्वरलक्षणं अत्रैव क्षुदादयो दोषपाकात् भवंतो विनाप्य-
 योहो निरामदोषारब्धलक्षणं भवति। अथाह क्षुदादीन् विना दोषपाकेऽप्यपि
 तेषजदानयोग्यां ज्वरस्य व्याधेर्निगमतां ब्रूते। अतएव पाचनं शमनीयं वाक्यो-
 पाययेच्चुतमिति विकल्पद्वयेन यद्यथा हेक्षुदादिदोषपाकहृक्षामानुदयः स्तदा
 दोषपाकार्थं पाचनं देयं। अथ क्षुदादि समुदयो जातः तदा शमनीयो। सर्वथानिरा-
 मस्य ज्वरस्य एतामेव सर्वथानिरामतामुपदिशति। स्वरनादेनोक्तं। यत्तु न च नि-
 सप्ततैवेह निरामज्वरलक्षणं। चिरादपि हृष्यते सन्निपातज्वरे मलाः। सप्त-

रात्रनिवृत्तिश्चक्षामतादिलक्षणं । तस्मादेतद्वयं दृष्ट्वा निरामं ज्वरमादिशेदिति ।
 अथाहदन्कि दोषपाकजनितक्षुदादिदृशिता निनामता सुश्रुतेनाथाहदन्किनेष
 जदानंदरीयताप्रतिपादिता ॥ यदुक्तं ॥ अत्रागिपिचदेयं स्यात्तमेव जेदोषपाकतः इ
 ति । तस्मान्क्षुदादयो ज्योहेच व्यस्तं समस्तं च लक्षणं यथोक्तं स्यात्तमेव सौषधं
 च क्रियाक्रमं मित्यनेन यद्यप्यौषधमादावुक्तं तथा तस्य क्रियाक्रमविशेषणतया जप्राध
 यमिति वृत्तानवज्वर इत्यादिना क्रियाक्रमं वृत्ते ॥ क्रियायाः चिकित्सायाक्रमः परिपा
 टीतत्राप्यहितस्तत्रैव प्रथमं निषेधः ॥ अन्नशब्देन गुर्वन्नं निषिध्यते ॥ हानीते हि न व
 ज्वरे व्यापामादिषु प्रत्येकं दोषकथने गुर्वन्नाभोजनाच्चापि विद्वंभो दोषकोपमं मित्युक्तं
 कषायांश्चेति जातो बहव च नंतेन कषायं वजयेदित्यर्थः । उक्तं ह्यत्र जतूकणीकषा

धरसमुरक्षमास्त्रिग्यं स्नानाभयं गानवज्वरे वज्रयेत् ॥ ज्वर इत्यादिलंघनशब्देन
 हानशब्दं विवक्षितं भवतु प्रकारसंशुद्ध्यादितेषामिहावस्थाविशेषणविनियोगात्
 लंघनमेवेति नियमोपवादविषयं स्यात्समुच्चीयमानोवधारणोत्तयः न रं च नाना
 यणमेव योभौ सुतं सुतौतौ जनायां बभूषेयनतेनादावस्यायावमनमपि भवति ॥
 वक्ष्यमाणं यत्तुलंघनं रंहणीयेकफपित्तज्वरद्वयादिषु मध्ये ज्वरं पठित्वा कथं पा
 चनैस्तान्निषेजः स्तवां प्रायेणादावुपाचरेत्तदिति । तत्र भेषजप्रयोगस्यादोषा
 चनं कर्तव्यमिति व्यूहनेन ज्वरौतेनेह लंघनाभिधानं विरध्यते ॥ हानीते तु पित्तश्ले
 षाविशुध्यं किं यदि मनमादिन इति यदुक्तं ॥ तत्र कफप्रधानानियादिवक्ष्यमाणा वस्तु
 यां ज्वरं ॥ क्षयशब्देन धातुक्षयकृतं ज्वरं किं वा राजयक्ष्मज्वरं गृह्णाति अनिलग्रह
 णं किं वा क्षयानिलशब्देन धातुक्षयजो पित्तानिलग्रहः ॥ यदुक्तं वा यो धातुक्षया

मा मा ग स्थावनणेन । यस्तमागविनणेन वायुः कृप्यति । स नावरणकस्यै धर्मिते या
 यायेण सामो भवति । तत्र च लेंघनं मात्रया कृत्तव्यमेवं यदुत्तं । सामेवाते पिलेंघनं कृपा
 देवसंपत्त्यर्थं युक्त्या । ननु यथा कफ इति अनिलज्वरमुक्ता पिकामादिज्वराभिधानं काम
 दिज्वरेषु काजं नरेण वातसंबंधो भवति । तेन प्रथममपि वातसंबंधे कामादिज्वराणां
 मलेंघनीयता पदश्रुतिनाथं । लेंघनफलमाह । लेंघनेनेयादि । प्राणाविरोधिनेनेति वज्र
 विरोधिना विनोध्यश्वातिक्षय इहोच्यते । आरोग्यं बलेन त एव भवति । बलाधिष्ठ
 नमारोग्यं मुक्तं । यदि सारोग्यं प्रयुज्यते मृषति । प्रकृतस्य लेंघनस्य पाचनोदशयिन
 परानपि खेदादीनां पाचनमाह । लेंघनमियादिकालं अष्टाहः तित्तकोरसोत्रपा
 नीयसंस्कारेण श्रेयः । स्वतंत्रेभेषजप्रयोगस्तत्तरणे निविद्ध एव । अतस्तत्र भेष
 जं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलेयति ज्वरं इति । अविपाकानां दोषाणामिति रक्ता

तरणे ज्वर इति यत्तु कर्तव्यं तित्तेनाष्टाहद्वयं अतरेण ज्वरेषु परेषु दोषेषु प्राधान्ये
 न कषायपातं पाचनमधिकृतं । न लेंघनादय इति दर्शयति । लेंघनादिकालं
 वा वस्त्रादेयं जलमाह । तृष्यत इत्यादि । वातकफज्वर इति वातज्वरे कफज्वरे वा
 तकफज्वरे च । मेधोच्छेकफज्वरे पिशीतलेंघने श्रेयः तित्तकैः शृतं इति वक्ष्यमाणानि
 भिः शृतं उभयमिसुतं तित्तं शृतं शीतं वा त्रिदोषकफपित्तयोस्तद्यद्यपि हमानीयं
 तैत्तथापि सामान्येन विमानस्थाने उतं किंतु खलु ज्वरितेभ्यः पानीयमुष्णं प्रय
 क्तेतीयादिना तस्मात्प्यादुष्णमेव जलं देयं । वातपैत्तिकेतु ज्वरे अयमर्थाहादिका
 रकेशीतलमेव देयमिसुपि विमान एवाथोच्छलपित्तइत्यादिना ग्रंथेन सूचितः इ
 त्यादि । पानीयसाधकः षडंगप्रयोगः अत्र संतीजित्ताचो मात्रा यदुष्टकारक

ज्वरहितसादिहिता। शृतशीते जलं दद्यादिति जलसंस्कारश्चानकाथपरि
 भाषया काथकरणं। किंतु जलसंस्कारकपरिभाषया परिभाषा चेत्स्वतंत्रानुक्ता
 पिरुद्धवैद्यव्यवहारसिद्धोप्रमाणीभूतैव॥ स्याच्च॥ यदप्सु शृतशीता सुषुडंगादि
 प्रयुज्यते॥ कर्षमात्रं ततो दत्वा साधयेत्सा स्थिके भसि। अर्धशृजं प्रयोक्तव्यं पाने
 पेयादिसंविधाविति परिभाषाभ्यश्च व्यक्त एवा विशेषणतरणातरणज्वरेष्व
 स्थाविधयेव मनमाह॥ कफप्रधानानि सादिकफप्रधानं येषां ते कफप्रधानं ये
 षां ते कफप्रधानाः उत्क्रियानिति॥ दिनाचलियोगमनोमुखानामाशयस्थि
 तानियेनेन शाखां परियुज्यामाशयगमनं दर्शयति॥ दिनाचलियोगमनोमुखा
 न्नामाशयस्थितानियेनेन शाखां परियुज्यामाशयगमनं दर्शयति। ज्वरकराणि

रुनेन ज्वरकानां दोषानेवं विधानेन नवज्वरे वमने हनेन॥ नान्यथेति दर्शयति॥
 कोल इव तिर्यथोक्तो यामवस्थायां वमने निति अनेन प्रत्ययाद्यपेक्षया बहो वमने
 द्रव्यप्रयोगं दर्शयति वमनामियेनेनावमगाभिप्यदिषु वमनं निषेधयति। अत्र
 वमने स्वयमेवोपक्रियत्वात् दोषस्यादोषोक्तप्रयोजनकोसहसेदोनां गीजियते॥
 उक्तावस्थाव्यातिनेकेण वमने दोषमाह। अनुपस्थितेयादिसर्वदेहानुगादिति सूक्ष्म
 शिराशाखादि अनुगता अवस्था च स्यात्तेन स्थानेन प्रवेलाश्च धातुस्त्वा इति धा
 तुषु अयं तानुप्रवेशव्यवस्थिताः। न सुखेनेति क्रियंते। असुनिहनाः असुनप्राणान्
 निहरेत्तीत्यसुनिहनाः। अत्रार्थे फलानामित्यादिना इत्यांतमाह॥ आमानी फलानां य
 थास्वरसनिहरेण असुयोभवतियथा यथोक्तं अपि दोषा इत्यर्थः। सायया इति सय

पवादः वमितं लेधितं मित्यर्थ इति । अतः अवस्थावशात् कदाचिद्वमितं कदाचित्लेधि
 तं । वमनानंतरं हि यदा सप्यो ग्विशुद्धिर्न भूता तदा तदहमितं लेधनमपि क्रियते काल इत्यत्र
 दानयोः एकाले यथास्वौषधसिद्धाभिनिनित्यथा विषयस्य यथास्वौषधस्य जं पिप्यतीना
 गनादिवत्तस्येति सिद्धाभिः किं वा यस्मिंश्च ज्वरे यस्मिंश्च ज्वरे जं पाचने च वत्तस्येति सिद्धाभिः उ
 त्ते हि शुभ्रते । अतः काले हिना पेया यथास्वपाननैः रतेति । मंडूवाभिनिनित्यमंडेन प्र
 धानादिभिः । न च प्रथमं पीत्वा तनुपेया भागः प्रयोज्यः । यवात् ज्वरमृदुभावादित्य
 वज्वरस्य दोषापाकात् लीक्ष्यता निवर्तते । न सति ज्वरे मृदुभावे विष उहं यावत् । अ
 ये च उहः पेया दानात् । भूति भवतु आहोस्वित ज्वरो सादृश्यादिति पक्षद्वयं उत्तम

अज्वपितं उहं हि । ते इत्यत्र निलेठियिष्यामः । स्वेदना ये यादौ भवंतीति शेषः । ज्वरसा
 स्य वैपद्मागूनामविषयो ज्वपितमाह । । अत इत्यदि काले मध्यसमुच्छिता इति म
 ये कारणे ज्वरे निषेधः । तथा मदाय यपि व्याधौ । अन्ये हेतुजोपियो ज्वरः । तथा ग्री
 षे तथा पित्तकफाधिके यो ज्वरः । तथा ध्वजपित्तनो यो ज्वरः । तेषु ज्वरेषु पेयान
 दया । इह मदाय यादिनां पेया हेतुजातोपि ज्वरः पेयानहः । पित्तकफाधिके इत्यनेन
 पित्तकफयो रतिमात्रं संसर्गस्यति पेयायादानं । तेन कफजे ज्वरे अन्यदोषे पेयादा
 तव्या । तथा हि । तेनां तने कफजे पियदाक्षीणेतं घनादि क्रमात् कफः शस्ता एव य
 वा ग्वस्तु तत्र पित्तेऽप्ययं क्रमः । तथा त्रैव वैतिको वाथशीतां मधुसूतां पिबेत् । यवा
 गूमिसूत्रेन पित्ते यवाग्वं वक्ष्यति । यदुक्तं पासुधाने यथा वृश्चि क्लृदय स निकर्दमा

तथा श्लेष्मणि संवृद्धे यवा गूश्लेष्मवर्धनीति । तानीते नोक्तं । तदतिवृद्धकफविष-
यं । अन्येतु मिलितपित्तकफाधिके पुरुषे यवा गू प्रतिषेधमिच्छति । यदि तु उर्ध्व-
गेकफपित्तचेति पाठस्तदा नातज्वनिणोपि उर्ध्वगेकफपित्तं वमनैर्नयाति । स्वयं
तदापि पेयानदेयेत्यर्थः । सुश्रुते तु कफपित्तपक्षी तो ग्रीष्मे रक्तपित्तिनः स्तथा मया
पीतस्य न हि ता यवा गू पिसुतं तेन उर्ध्वगेन तपित्त इति पाठो युक्तः । उर्ध्वगेन तपि-
पूर्वमिति वचसा यवा गू बाधयित्वा उर्ध्वगे रक्तपित्ते रपिणं यद्यपि विहितमेव तथा
प्युर्ध्वगेन तपित्तिनो योज्यः स्तत्रापि तपणादि क्रमविधानमेतत् । तपिणं तोयपरि-
पुतोः सक्तव । ज्वरापहानि फलानि द्रक्षादा डिमादीनी । वचनं हि । द्रक्षादा डिमस्य
ज्वरपियालः सपरुषकैः । तपणा हिषु कर्त्तव्यं तपिणं ज्वरनाशनम् ।

जीपस्तिर्पणो यस्य तं जीपतिर्पणं मुद्गयूषस्य जोगलरसस्य च विकल्पः । सामापेक्षो-
बलापेक्षश्च ज्ञेयः । दुर्बला हि दुर्बलाग्निः प्रायो भवति । तस्य च मुद्गयूषालघुत्वेन देयः ।
इतरस्य तु जोगलरसो हित इति । कषायपानविषयमाह । पाचनमिमोदि । पाचनमिसाम-
दोषपाचनं । शमनमिति पक्वदोषोपशमनं एतच्च विकल्पद्वयं योग्यताया यथाक्रममापदो-
षविषयं । तथा पक्वदोषविषयं च ज्ञेयं । षडहजतीत इति ज्वरो मादादानभ्यषडहजति-
क्रांते अतः सप्तमेऽहनि लघुमात्रां स्वस्येण च यत तत् प्रतिभोजितं ज्वरितं ज्वरमेह-
निकषायं पापयेदित्यर्थः । एवं च पूर्वोक्तो हस्तनिरामताव्यवस्थया पाचनस्य शमन-
यस्य वा उपयोग उपपन्नो भवति । ननु पेया प्रयोगे यावत् ज्वरमुदुर्वाभावात् षडहं वा
विवक्ष्यत इत्युक्तं । ततश्च पेययैव तावत् षडहं व्याप्यते पूर्वो ज्वरादौ लघनं युक्तं तच्च

निदिष्टकालमपिलेघनेन क्षयं नीत इत्यादि ग्रंथोक्तलंघितफलं यावता कालेन भवति ताव
 काले कर्तव्यं ॥ हा नीतेन तु कालोपि दिति नो यथा ॥ लेघनं लेघनीयानां कुर्यादोषानुरूपतः ॥
 त्रिरात्र मेकं नात्रैवा षड्रात्र मथवा ज्वरे तेन ज्वरे लेघन दिने तथा ॥ लेघनं षडहेने च समं ज्वरा
 हादानभ्यञ्ज्य हाति त्रयो भवति ॥ ततश्च ज्वरा हादानभ्यां ह्ये पाचनं शमनी कषायकथं
 भवतु ॥ तस्मात् पेया प्रयोगा षडहेति ॥ पाचनं शमनीयं वा कषायं पापयेदियथा भिन्ना
 यः ॥ यथा ज्वने पेयाः कषायश्च सपिप्प्लिविवेचनं ॥ षडहे षडहे पुं ज्वादीक्ष्य दोषबलाव
 लमिति ग्रंथेनापि पेया प्रयोग षडहादृध्वं कषाय षडह उत्तोन तु ज्वरो सादा हादि षडहा
 दृध्वं अत्र ब्रूमः यावज्ज्वरमृदुभावात् षडहा विवेक्षणः ॥ इत्यनेनापि ज्वरा सादृदिना
 दारभ्य षडहपर्यंतं पेया प्रयोग उच्यते ॥ पेयादि ज्वने प्रधान्येन दोषपाचनीयार्थं प्रयु

न

ज्यते ॥ यदुक्तं लेघनं स्वेदनं कालो यवा ग्वस्तित्त कोरसः ॥ पाचनी न्यविपका
 नां वैजाणोत्तरपा ज्वर इति लेघनादि पाचनीय तदोषाणामष्टाहादवा गेव अष्ट
 हादृध्वं तु पाचनं कषाये गेव पाचनमुक्तं ॥ तत्र लेघनीये वा तज्वरे आदितः प्रभृति
 पेया षडहमपि व्याप्नोति ॥ एकद्वित्रिदिनलंघिते च ज्वरे पेया पंचचतुस्त्रिदिनप्र
 योगपा ज्वरदिना दारभ्य षडहपर्यंतं कर्तव्यं ॥ यत्र तु दोषाणामतिसामतया
 सानि पाते ज्वरे वा लेघनमेव षड्रात्रं षड्राति क्रमेण वा त्रिसृते जत्र प्रादेशिक
 विधौ नायं पेया षड्रात्र नियमः ॥ औसगिकः पक्वते किं वा निमात्र लेघन
 प्रयोगे पेयानदोषपाचनार्थं त्रिसृते ॥ हरिलेघनक्षपितस्याग्नेः संधुक्षणां
 तत्रातिसंधुक्षणे जाते पुनरौषधपानमेव भवति ॥ यज्वरे पेयाः कषायाश्च

सादौ पेया समानका यणिं लंघनादीनामुपलक्षणाभूता ॥ परस्मैपेयायत्रप्रतिषिद्धा
 मद्योष्णज्वरादौ तत्रतर्पणादि क्रमेणापि षडहो ग्राह्यः तेन प्रथम षडहेतुसर्गतो लंघ
 नादिपाचनोक्तव्यमिति पेया षडहेतुविवक्षेनेनोच्यते ॥ तथा हि सुषुप्तो लंघनं वु
 यवागृभिर्यथादोषो न पच्यते ॥ तदा तं मुखं वैरस्य तृष्णा योचक नाशने च कषायैः पाचने
 दृष्टैः ॥ ज्वरघ्नैः समुपाचरेत्त इति ॥ उत्तत्तुपायपानकालनियमप्रोक्ते सप्तग्राह्यसंवे
 विमन्यं तदेयमौषधं मियादि ॥ तत्र श्वलंघनादि षडहेतुक्रान्ते सप्तग्राह्येष्वन
 दानं सुषुप्तेनाप्यप्रतिषेधानुमतमेव ॥ तथा च रेके लंघनस्वेदनमियादिनात्तरण
 ज्वर एव लंघनादिविहितं ॥ तत्तरणताच ज्वरस्य समाह्वानं भवति ॥ यदुत्तमुष्णं ताव
 तं ॥ ओ सप्तग्राह्यं तत्तरणं ज्वरमाह्वानं नीषिणः ॥ मध्ये द्वादशग्राह्यं तु पुनरापानमनुत्त

नमिति ॥ समाह्वानं दृष्ट्वितरुणे ज्वरे उत्सर्गतिस्ताव लंघनपेयादिकं विहितमेव चर
 केणापि ॥ तथा हानी तेनापि लंघनोष्णोदकमुस्तादिषु तजलपाने पेयाविधानाना
 मनेतरमुक्ते ॥ एतं त्रिया प्रयुजीत षडुत्तरं सप्तमेहनि ॥ पिबेत्तुपायसंयोगान् ज्वरघ्न
 न सिध्यसाधितान् ॥ तथा खरणादेनापि लंघितं तस्मादक्षितं वा ज्वरादितं ॥ तत्
 सामंसावतस्त्वाभिनादौ ज्वरमुपाचरेत् ॥ यवागृभिर्यथादोषमियादिना तर्पणा
 दि क्रमेणाभिधायेत्तं ॥ इति षडुत्तरिकः प्रोक्तो नवज्वरहरो विधिः ॥ ततः परंप
 चनीयं शमनं वा ज्वरहितं ॥ तत्रोत्तरं च यदेतत् सप्तमेह निकषायपाने विधाने तद्
 शाहेन विहितकषायपानानंतरत्वा न विरोधीति मंतव्यं ॥ तस्माज्ज्वराहादार
 य षडहेतौ तेलघ्नप्रतिभोजितं यवागृभिरुपाचरेत्त इति ॥ तथा ज्वरे पेय

कषायाश्चेत्यादयः उत्सर्गविषयः तेनैषां क्वचिद्दानमपि भवतीति युक्तमेव। संप्र-
 तिकषायशब्दे सामान्येन नवज्वरकषायनिषिद्धकषायस्य महाययकास्वरस्य न-
 वज्वरप्रयोगो दाषमाह। स्तभ्यं तद्वादिनि। अविचलितधर्माणां भवति। न विष-
 यंत इति चरेणापि न सुखं पच्यते स्तंभितादिति। स्तभ्यं न स्वभावात्। उत्तं-
 हि। कषायस्तंभनः शीतद्रव्यादिभ्यः मथो होरीते प्यतः। न कषायं प्रशंसति
 नराणां तरुणाज्वर। कषायोपाकुलीभूता दाषा जेतुं दुस्तनाः। पूर्वषड्विधे
 वनशिताशितये पंचनसकृतषापि स्वरसादिषु कषायशब्द उक्तः। तदिह
 यदि कषायशब्देन सामान्येन मधुरादिस्तनीस्वरसादीनां प्रतिषेधः स्या-
 त। तदा षडंगानीयस्य पंचविधकषायकल्पनायामवश्यं निवेशिनीयस्य

तथा यवागूसाधनार्थस्य पाठे न द्रव्यस्य निषेधः स्यात्। येन षडंगस्य तथा यवा-
 गूसाधनद्रव्यस्य च प्रयोगोऽवश्यं पंचविधकषायकल्पनायामेतदभाविनीयः। न
 षडंगस्य प्रयोगस्य पंचविधकल्पनार्थत्वे वा तर्ही वात्। अतः सर्वकल्पना कषा-
 यप्रतिषेधो मास्यादिसाहदियादि। न तु कल्पनमुद्दिश्येति स्वरसकल्पेऽतर्ही
 तपाठे न पक्वत्वं न स्वीकृत्ययः कषायैकषायकषायैव मन्त्रादितिः स्वरसादि-
 नपः कषायस्य निषिध्यत इत्यर्थः। न चानेन कषायनसकल्पना निषेधेन मधुरा-
 दिस्तनस्वरसादीनां तरुणाज्वरप्रयोगो भवति। स्वरसादिष्वेव जस्यातिगु-
 स्तरुणाज्वरे-५ कषायप्रतिषेधेन तत्तद्द्रव्यकृत षडंगदिकल्पना कषायस्य
 विहितस्याविरोधः स्यात्। यतः न तु अविहितस्वरसादिविधानं क्रियते। स्वर

सादिगुरुष्वेव जस्य तरण इमे निषेधवचनं षेव जं ह्यामदोषस्य भयो ज्वलयति
 ज्वरं अन्येतु ब्रूवते यतः षड्वाचात् परतः सप्तमे दिवसे कषायपानं निहितं। पाचने
 रामनीयं वेयादिना ग्रंथेन तत्र सप्तमे दिवसे तरण एव ज्वरो भवति। तरणे च ज
 र कषायपानं निषिद्धमिति विनाथं पश्यत। मधुनादि द्रव्यकृत कषायस्य अप्रति
 षेधः कषायकषायस्य तु सप्तमे दिप्रतिषेध इत्युपदर्शनाथं। ननु कल्पनमिसादि
 कृतं तत्र तत्र ज्वरादिषु उह सर्वकषाय प्रतिषेध एवा सप्तमे दिवसे प्राप्ते तु तरण कष
 यद्रव्यकषायमात्र प्रतिषेध इति वाक्यार्थो भवति। यद्यपि तत्र काले भोजनसाध
 नमाह। यूपै मिसादि कष प्रबलता बलला निश्चयतदा यूपै वा त प्राबल्ये तु दुर्बल
 तेन न सैमिति व्यवस्थाम्। अम्लदानविकल्पोपि साम्यापेक्षया नान्यापेक्षया च

द्वयः। वक्ष्यति हि मंदानये साम्या यतः साम्लमपि कल्पयेदिति। अम्लं वा ज्वरघ्नं दा
 डिमाद्येव कार्यं लेख्यति। मात्रालघुप्रकृतिलघुवनत्तशाल्यादि। दशाहात् परतः प्रा
 यः कर्तव्यमाह। अत इत्यादि कषे मंदे इति। मंदे कषे यदि कफो नास्येव दोषरूपस्तदा
 सर्पिर्देयमित्यर्थः। पविपक्षे चित्सर्वथापक्षे सर्पिर्मिति वक्तव्ये अधिकपाने ग्रह
 णेनानुवासनाभ्यं गादिना सर्पिष उपयोगमस्मिन्काले। निषेधयति। अनुवासना
 भ्यं गौपश्वाक्कालवक्तव्यौ। इयं च मंदकपल वातपित्तोत्तनत्वनूपावस्था प्रायेण दश
 हादूर्ध्वकालमहिम्ने व स न ज्वरे भवति। यथा रुद्धे पुरषे प्रबले वातवे तरण ज्वरे स्ना
 मज्वरे दोषतया तथा आमाशयसमुच्चेतथा च कष प्रबलत्वं भवति। दशाहादुत्तरं तु
 लंघनादिना कष क्षीणा भवति ज्वर ज्वरस्य तापेन च नूक्षेण धातुशोषणाश्च वातपि
 तेन धृतिः। यत्तु पेया कषायसर्पिर्क्षीरविवरेचना नो षडुह देयत्वं तस्मादधिकं। तेन दशाहा

दृष्ट्वं द्वितीयं उह एवावस्था विज्ञापमाया सधिदिने न विनोधि। उत्त सधिः पाना
नवा दविषयमाह। निदिशाहमियादिनिर्गतौ दशाहो निदिशाहः अलंघितमिति। अ
संजाते लंघितलक्षणं। इयं चान्वस्य प्रबलसामता न व्यतात् ज्वरस्य तथा असाम्य
गुणयान् च भवति। त्रयेण। कषायैस्तं कफोत्तनां अलंघितैवोपचारादितियावल
युतादिति चेदः लघुत्वे तु जाते कफोत्तनां लंघिता चापयाति। तेन तदी सधिः पानम
नुरत्तं कर्तव्यमिति। अत्रानंतुकफोत्तरेष्वलंघितेर्षिनिदिशाहे ज्वरे मांसं सपत्त
नदेयं किमर्थं मैवमत्रानंकपविरुद्धं देयमित्याह। बलं हीयादि। बलश्च तदिति मां
सरसन अत्रानंबलकार्यैकेमिति। दाहस्यादिना क्षीरावस्थामाह। बद्धप्रच्युत
शेषं देयत्र बद्धदोषलमप्रवर्तमानदोषं प्रच्युतदोषवंतुस्तोकेन प्रवर्तमानदो

षस्वेतत्रक्षीपंबद्धतावसुवर्तविभवति॥ तथा प्रच्युतेपि सति विबद्धदोषप्रवर्तवित
योपकानवेभवति॥ अतएवक्षीरगुणषु पुरीषेमाशिते पथ्यं तथा तीक्ष्णानेच पथ्यमि
तं॥ किंवा बद्धदोषे गोक्षीरं सरलादेयं प्रच्युते संग्राहिमातदा न देयं॥ अभिः क्रिया भि
दिनप्रशमंयति॥ ज्वरस्तदानेचनैः शोभयेत्॥ भाषाया विनचनबहुभ्या पत्तिकतया इत्
रत्रमसिधावेवेतिवर्तव्यतां दर्शयति॥ विनेचनैमिति बहुवचनैर्योगविवरणोवम
न विरेचनयोगानेवाभिधास्येति॥ ज्वरेणाक्षीणस्य शोधनमुक्त्वा ज्वरक्षीणस
शोधनमाह॥ ज्वरक्षीणस्येयादिपय एवातपयः पाने पयस्तुलोमकतया दोष
हरंभवति॥ अनुलोमकत्वं च विरेचनत्वेन व्यवक्षिप्य इति॥ विरेचनादयत्नेक्षीरस
त्वं॥ अत्रक्षीरस्य पूर्वोक्तविषयेष्वेव गुणानां लब्धत्वात्॥ अवशिष्टं निरुहे गुणम
ह॥ निरुह इत्यादि॥ विरेचनास्त्वापनयो दोषभेदेन च विषयमाह॥ पित्तमि

विरेचनप्रयोगबहुतेन विरेचनमुच्यते
चमनविरेचनैः पितृशुक्ल। यदुक्तं उपमथा
दोषप्रकाशविरेचन। विरेचनमुच्यते। विरेचन

वमनस्य तु दोषभेदेन स्थानेन च विषयः कृत्वा प्रधानातिरिक्तः इति नेह पुनरु-
च्यंते। परंतु पूर्वमवस्थाविहितं वमनं स्वयमुक्तिरुदोषज्ञेयं। एतत्तु जीर्णज्वरविहितं
वमनं स्नेहस्वेदभ्यां दोषान्कुर्यक्तव्यमिति विशेषः। पित्तशयज्जामात्रायाश्चो-
भागे एव वमनमिति खेदः। अनन्तं सन विषयमाह। ज्वर इत्यादिप्रकरणागतया
मविप्राणतायां प्राणरतिपदे मय्युप्राणतामाह। गौरव इत्यादिना शिरोवि-
रक्तं विषयमाह। शिरस इति। पूर्वोत्तरेण च योज्यं। इन्द्रियाणां विबंधः स्व-
विषयप्रवृत्तौ। इत्यंतः पपि मार्जनमभिधाय बहिः परिमार्जनमाह। अत्र्यं ग-
द्येयादिप्रदेहः सामान्येन बहलोऽबहलो लेप इह गृह्यते। येन तु स्मृतमनेन
बहले विशिष्टाणि प्रदेहं ग्राहयंति। तेनैतन्नाह प्रशमनं लेपोऽपि बहलः कर्त-

व्यः स्यात्। स्वतन्तुरेव कर्तव्यः। उक्तं हि श्लक्ष्णपिशो घनो लेपश्चंदनस्यापि दाह-
कृदित्यादिभिर्न ज्यशीतोष्णवृत्तानिति। शीतोष्णमिप्रायं उष्णमिप्रायं च ज्वरं विभ-
ज्य यथा संख्यं शीताश्च वृत्तानुष्णाश्च वृत्तान्। वक्ष्यति हि अभ्यंगांश्च प्रदेहंश्च परि-
षेकांश्च कानयेत्। यथा भिलाषं शीतोष्णं विभज्य द्विविधं ज्वरं। शीतोष्णं च द्रव्य-
महिम्ना संस्कारेण च ज्ञेया। वृद्धात्रशेषा इति धातुं तनयागेन लज्जात्रावस्थितदे-
षजन्याः। येषां वागंतुर्भूतिरूपान्वयः कानपं भवति ज्वराणां तेषामादिना शमं-
यांति। तस्मात्प्रासजीषधप्रशस्योत्तरमाह। येषां मिसादि। नक्तृशाल्यादयः श-
स्ताः शाल्यष्टिकैः सहैतिके विमुठंति पुनः शाल्य इति पदेन यवकादिना निरा-

सः त्रियते। केचित्पुस्तकाल्यादयः शस्ताः पुनाणाः पठन्ति। तत्र यद्यपि स्वक
 धान्यं शंबीधान्यं समातीतं प्रशस्यते इत्युक्तं न तथापि प्रमादादपुनाणग्रहणे
 निषेधार्थं पुनाणा इति पदं। लाजपेया इत्येकादशयनागः प्रथमं श्लेषाणि
 इति ह निवेदः। किंच लाजपेयां सुखजगामिरेका तथापि प्यलीनागैः श्रुता
 मिति द्वितीया। एवं शेषाणिः सममेकादशपेयाः सनागनां सृष्टविटपिवेदिति
 योजनी सनागरामेव शीतां मधुयुतां पिबेत्॥ पैतिक इत्यपना॥ सुंद्योस्तमधु
 रपाविलेन पाचनत्वेन च प्रयोगः॥ इह विदानीं गंधाद्यं दुस्वपंचमूलं। स यवा
 मिति पदेन स्तुतं तुलकायां पिबेदिति। स विबं धामि सादिना धावनी श्रुता मि

तुं तेन एका यवागः परिकर्तिका कानावेदना॥ कलश्री सिंह पुच्छी धावनी कंटका
 नी अत्र वयवागः साधनद्रव्यतां तु परिमाणेष्टद्वैद्यव्यवेहानो पूजिता प्रमा
 णी कर्तव्या। अत्रो ग्निवेशं संहितायामधीयते॥ काथद्रव्यां जलि क्षुणां श्राप
 यित्वा जलाटके॥ पादशेषेण तनोस्य यवागरूपकं लयेत्॥ कषाधिं वा कृणां सु
 द्योः कल्कद्रव्यस्य वापलं॥ विनीय पाचयेद्यक्त्यावारि प्रस्त्रेन चापनामिति॥
 अपनामिति काथे साध्यं यवाग्वं उक्तायां भिन्नो कल्कमाध्यामि सुथः। एवं च क
 षपदेन या तत्र यवागः साधनपमि भाषा सा इहापि द्रव्यपलकल्केन यवागः सा
 धनमुपदिशतामनुमतेव। तथो हि जीवसादि यवाग्वं अष्टमि द्रव्यैः कोलप्र
 माणैः साधनमुत्तं। यतु तत्र - युक्ते साधकते तदा लागस्यं वृक्षाम्लादानेन

तद्व्यमासकप्रमाणं किंवा तद्व्यवस्थाप्रमाणमस्तु। तथाप्यदुःशयति
 यावत्कल्पो लसाधनपलोपदेशिकापनिभाषासानुमतेव भवति। अथैवावका
 धिवपलकल्पसाधनोपदेशेन उक्तं हि जीवं यज्जाजीसठीपुष्कराद्वैयं सकार
 वीदीप्यवन्विलम्बमध्येः। सयावस्तु कैवेदिरप्रमाणैश्चक्ष्मास्तुक्ता घृतनैलभ
 यथा। अशोतिसारा निलगुल्मशोपहृद्रोगमंदगमिहितयवागूः यापंचकोले
 विधिनेव तेन सिद्धा भवेत्सापि हितायैनेति। तस्मादेतत्तयवागूक्तमानं लि
 गदशनातकल्पपलसाध्ययवाग्वनिधायिकापरिभाषा अनुमतेव। तदु
 मन्यतसहचमिता नषद्विकणाशुंठीमानदशिकानुमतेव काथसाध्ययवा
 ग्वादिद्रव्यमाने तु वृद्धव्यवहारपूजितेयं परिभाषा॥ यत्तु यदप्युच्यते शीता

सुषुं मादिप्रयुज्यते। कर्षमात्रं ततो दत्तासाधयेष्टास्त्रिंशेभ्यः। अधश्चितं प्रयो
 क्तव्यं पानेपेयादिसंविधाविति। आदिशब्देनात्रैयषरसादिग्रहणं॥ काथद्र
 व्यां जलिद्रुपं मित्यादिपनिभाषायास्तथा उक्तपरिभाषायाश्चाथैववस्था
 तथात्रैवयवागूसाधनतदुलजलादिमानव्यवस्थायभिचारश्चापामागतिंदु
 यएवनिर्लोठितोनुसान्वर्णीयः। नित्यादिज्वरहितयूषद्रव्यसंग्रहयूषकरणमि
 नित्यवागूसाधनवत्॥ स्वनामप्रसिद्धेः। कुलकैकारवैल्लेकपापचेलीकपाचकं
 रक्तपुनर्नवानकपिंजलीगौरतिनिदिः। एणः कृष्णसारः उपचक्रकाः चकोरः॥
 कालपूष्णे हरिणविशेषः। हरिणस्तान्वर्णीः। पृथुलो बिंदुचित्रो हनिणः। रस
 करपोः सूदृशस्त्रं पलानि द्वादशप्रस्थघनेप्यतनुकेतुषट्। मांसस्य चाटवैकु

यसिक्तमच्छतनो न सः । यत्र तु न सस्य द्रव्यो तने पसा धने तत्र यवा गू गतसा धने वा
 स्येय । माना विकल्पः । इत्येव न तावमानात्र यातेन च संस्काररुतेन विकल्पेनानुलघु
 कादयो दोषाः । येन मौनना दग्निवर्ध उष्णता द्वा ज्वरश्च द्वि न जनयेतीति दर्शयति ।
 धर्मो वि उष्णं च । धर्मो यादिरुक्ता मना र्षवेदेति । तत्रानुपानावस्थायामुष्णपानी
 यमयपेष्वा विहितवान् पूर्वमुक्तमैव तदुपादनं । तथा च तत्रातनात् ज्वरी पिबेदनुष्णं
 बु मयसा स्यस्तयो भवेत् । तस्यैव दोषवत्तद्वत्सा युक्त्या मयं विधीयते । गुरुत्वा
 यादिना गुरुत्वा द्यत निषेधः । पूर्वतु कषायनिषेधो यद्यपि सामान्येन हृतः तथापि
 हासप्रतिषेधस्तवा दस्य हितप्रतिषेधाच्च पुनः क्रियते । पाक्यमिति पूर्वतः शीतक
 षायस्तद्रव्यं संक्षुष्णमुष्णोदकं प्रक्षिप्य निशा स्थितं अत्र शीतकषायपरिभाषा

द्व्याद्ययोः तातो येन तसे निश्चि संस्थितात् । कपोयो निन्यातिस शीतः समुदा
 हृतः । अत्रापि यद्यपि द्रव्यस्य मानं नो तं काथ्य द्रव्यसमं द्रव्यं ग्राह्यं पानीयं तु याव
 मानः पयः काथो भवति तावमानं ग्राह्यं । न ह्यत्र पानीयकाथोस्ति । किं वा परिभा
 षयेव जलं देयं षड्विधैः श्वेतुभिर्वसिल्लितं शीतफांटयोः । आधुनं भेषजप
 लैः प्रसारव्याया पलद्वयं । शीतकषायः स्वल्पवीर्यतथा शैत्या गुणयोगाच्च अन
 ल्पदोषदाहाभिभूते च देयः । ॥ पर्यटं सुदुर्लभं चिति ॥ तृतीयो योगो मंदग्नेः
 पित्तकफे किं तात तित्ता श्वेतुयो नात कफे पाठादि च पित्ते किं तात तित्तादिना च मे
 लं कै सति पाठा सप्तकं जतू कण प्रियया त । कफपित्ते तदिति । अतं हि नत्र भू
 ति बगु डूची मुस्त रुं द्या नाथ भय पा च्य इति अत्र का थं कन पो द्रव्यादिमा

नस्यानुक्ततात् ॥ न्यायलोमानव्यवस्थान्तरे हेयद्यपि काथसंविधानं विशेषणोक्तं
 थापिव्याधितरूपीयताकाथकरणसंविधानमुक्तं ॥ केयानिकांडशः द्योदयिवा
 यानिचाणुशोभेदयिताप्रक्षाल्यपानीयेनाभिसिचैसादिनागननसेष्वौषधेषु
 स्वगत्यामुपदसपरिष्टुतं कषायमिसंतेन तदेव सर्वकषायवरणसंविधानं
 यं ॥ तत्र हि यद्यपि काथ्यद्रव्यमानं तथा द्रवमानं स्थाप्य कषायमानं बहुतया नो
 क्तं तथापि यावद्रव्यं यावता जलेन पक्वं स गतरसं भवति तावति जले तावद्र
 व्यं देयमितिलक्ष्यते ॥ तथा यावता काथशेषेण गतनसा न्यौषधानि भवति
 तावत काथस्याप्यद्रुतिचलक्ष्यते ॥ एतच्चौषधानां गतनसत्वं द्रव्यभागत्र
 यक्षणे एव भवतीति तद् द्रव्यतेन चतुर्भागावशिष्टता सद्यः काथे विशेष
 वचनं विना कर्तव्या ॥ काथोदानं तु द्रव्यापेक्षया भवति ॥ अत्र मृदुनिद्रव्ये तु लुगुणे
 न जलेन कठिनेषु गुणान् कठिनं तनेषोऽगुणो न पाके लति चतुर्भागावशेषं गतर
 सत्वं भवतीत्येतदपि द्रव्यते ॥ स्नेहादिसाद्यं कषूनि काथकरणे यंतु पयकाथल्य
 द्रव्यं वक्ष्यते तत्र यथा द्रव्याल्पत्वं भवति तथा मृदुयपि द्रव्यं जलं दीयते ॥ पला
 द्यं तु स्तोकेन जलेन स्तोके द्रव्यस्य गतनसताभावात् तेन कषादिनाभ्यपलपर्यतिक
 ल्ये मृदुयपि षोडशगुणं जलं दीयते ॥ पलादूर्ध्वं तु कुडवपर्यंतं अरुगुणं दीयते ॥
 देवमभिर्दिष्टं द्रव्यं जलं वाप्यशेषमानेनाप्यचार्येण गतरसतादिकाभिधानात्
 सर्वकषायद्रव्यादि परिणाममुक्तं ॥ यदि हि द्रव्यादिनां नियतं प्रमाणं ब्रूयात्त
 दा द्रव्यापेक्षया तथा स्नेहादिसाद्यनापेक्षया देयकाथापेक्षया च यद्विज्ञं परिमा

पातत्र गृहितं स्यात् । यदर्थमिति दायिकाश्च तत्रांतरपरिभाषा लिख्यंते । पातव्य
 कषायकृष्णान्नयैः ॥ काथ्यद्रव्यपले कुर्यात्स्थायं पादशेषितमिति । अन्यत्राप्यु
 त्तं काथ्यद्रव्यपले वासिद्धि नष्टगुणमिष्यत इति । तथा कषादीनुपलंघावदव्याषो
 डशिवं जले ॥ न तस्तकुडवं यावन्नोयमष्टगुणं भवेत् ॥ इति ॥ सुषुते च स्नेहादिका
 यपरिभाषाश्चतुर्गुणैर्भसाभ्यासिचतुर्भागवशिष्टमवतारयेत् ॥ इत्या
 दिकपाठभेदाच्चतुर्गुणदायिकाश्चयंतेतः कठिनादिद्रव्यभेदाः बोधव्याः ।
 ॥ यदुक्तं ॥ मृदौ चतुर्गुणं देयं कठिनेष्टगुणं तथा कठिनात्कठिनतरे देयं षोडशि
 वं जलमिति । एवं तत्रांतरपरिभाषां गीकर्तव्या ॥ अग्निवेशो हि श्रूयते द्रव्य
 मापोऽखितकाथ्यं दला षोडशिवं जलं । पादशेषं च कर्तव्यमेष काथविधिः स्मृतः ।

चतुर्गुणैर्नाभसा वा द्वितीयः समुदाहृतः ॥ इति ॥ अत्र मध्यविधयाष्टगुणात्म
 पिपात्रीयस्य लभ्यंते । तेन पुनश्च । द्रव्याणां मध्यपाकार्थं यत्र मात्रानयोदिता पा
 दांशादौ षधा तत्र जलं दद्याच्चतुर्गुणं ॥ चतुर्भागवशिष्टं च कषायकानयेत्सिष
 मिति ॥ एवमन्या अपि तत्रांतरपरिभाषा विरोधेनानचात्रैव यदेतद्व्याधित
 रूपायैमिषमिति ॥ एवमन्यापि तत्रांतरपरिभाषा विरोधेनानयात्रैव यदेत
 द्वाधितं रूपायै कषायकानपामुद्दिष्टं तन्निरुहाधिकानेतद्विशिष्टार्थविषय
 वा यथाविधिकषायकतणं । नान्यत्रायथाबलानैलेबलाशतं गुडव्याश्च पादं
 राश्नाष्टभागिकं उदके शाने पक्वा इत्याद्युक्तस्नानेन काथां तत्रेयाति । किंतु तत्रै
 व नियतं । मैवं विषयविशेषोद्देशविहितोपिविधिर्विषयो तत्रेपिरुद्धवैद्यव्य

वहानानुमया तथा तेनोतवपनिभाषा संवादेन वविषयते त्रहता समानतेनैव व्यव
 स्थाप्यते। यथा च इक्ष्वाकु कल्योक्तं यावत्स्या तंतु मत्तो ये पतितं ते तु शीयते इत्या
 दिते ह पाकलक्षणं विषय विशेषोक्त विषयान्नमपि साधनपंभवति। अत्र
 यपेक्षा यमात्रा पि आनु रतया नोक्तस्य पुरुषार्थे पेक्षयाना नातात्। सामान्येन
 च यदुक्तं दोषप्रमाणानुपोहि नैष व्यप्रमाण विकल्पो बलप्रमाण विशेषापेक्षा
 भवति॥ एतेन यावन्मात्रं भौषधं बलाद्यपघातवेन भवति। यस्य पुरुषस्य च ता
 वन्मात्रं भौषधं तस्य देयमित्युक्तं स्यात्॥ उक्तं चान्यत्र मात्रायानव्यवस्थानं व्या
 धिं कोटं बलं वयः। व्याधिं द्रव्यं च कोटं च वीक्ष्य मात्रां प्रयोजयेदिति॥ तत्राहरो
 तना मध्यपुरुषायेण मात्रा भवति। सा तत्र कर्ता स्मृतिनैव। पलं का से रेखी
 तस्य अपि जिज्ञास्येति वेत्त॥ इत्यनेन तथा पयलाघपि पलं तथैव सहस्रपि तं

नानदोषहं पिबेत्॥ इत्यादिना सुश्रुतेषु तं व्याध्यादिषु तु मध्येषु कायस्याज
 लिनिष्यते। पले च काथे षोडशपलस्य पादं रोषितायां च तुः पलरूपो जलिरेव भव
 ति॥ दारुकोप्याह॥ जघन्यादिपलाप्रोक्ता मात्रामध्याचतुःपला॥ उतमा षड्पलाप्रो
 क्ता काथस्नेहौषधेन तु। अन्यत्राप्युक्तं। उतमस्य पलं मात्रा त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमा
 जघन्यस्य पलाद्देन स्नेहकाथौषधेषु चेति॥ एताश्चादूनां पुराथ बिलाप्यादिमाने
 व्यवदिगुमाण एव परिभाषाः। अन्यच्च स्यादेयं देतुं गुणवादिना जलमुक्तं। त
 तं विस्तृतं द्वैगुण्यं सर्वत्र गृहीतव्यं॥ उक्तं हि॥ शुक्लद्रव्यं द्विदं मानं द्विगुणं तु द्वा
 दशयोः। मैवं स्मानि स्वपक्वद्वैवी घृतद्रव्यं द्वाविंशसुलपनिमाणं द्रवप्रस्थसिद्धे
 पीयं त्रिंशसुलानि तु प्रस्थो विंशयो द्विपलाधिकः इति करोति। तेन तंत्रांतनप

विभाषानुकुडवादेवमानेद्वैगुण्यंभवति। अतएव पूर्वमाने तु द्वा द्विणां द्वैगुण्यं
 मास्तीति दर्शयति। यत्र पूर्वपरिभाषयैवादेगुण्यं लब्धं यत्र पुनर्द्वित्रिंशते पल
 प्रसूक्तीत्तनेतत् पुनः परिभाषान्यो व्यभिचारस्तत्रांतरप्रामाण्यात्। उच्यते। तथा
 चात्रैयः द्विगुणं कुडवादौ तु शुष्कात्मानं द्रवस्य तु आद्रस्य चाल्पवीर्यान् यत्र
 यमन्यत्र तत्र सममिति। तथा जतूकणेषु तु आद्रद्रवाणां द्विगुणाः कुडवादय
 इति अन्यत्राप्युक्तं। रत्तिक्वादिषु मानेषु यावन्तो कुडवा भवेत्। शुष्कद्रवादयोश्च
 वतुल्यमानं प्रकीर्तितं। एवं च कुडवादिमानयोग्यस्यापि द्रव्यस्य पत्रलोलेष
 मानं गृह्यते। तत्रापि न द्वैगुण्यं तेन रास्मा सहस्रनियूहे तैले शाणं विपाचये

दियादिषु पलोलेखेन जलं गृह्यमाणं न द्वैगुण्यं भवति। कचिच्च पलोलेषमानविधा
 नेपितत्रोत्तरदर्शनात्। कुडवादि विवक्षां कृत्वा पलोलेखागतं पिद्रवैद्वैगुण्यं भवति।
 तथा क्षतक्षीणचिकित्से मधुकाष्ठपलद्रोक्षा प्रसूक्काथइत्यादिनायः प्रयो
 ग उक्तः स जतूकणद्रोक्षायामधुकादिकाथइत्यादिना ग्रंथेन पठितः तेन ज
 तूकणमधुकस्यार्थे प्रसूक्तेखपाठत प्रसूतद्वैगुण्यमेव द्रवं भवति। तत्र प्रस
 याच्चेहापिमधुकाष्ठपलोलेखविहितकोथ्ये कुडवादयविवक्षया अतद्वैगुण्य
 मेव जलंदेयं एवमयद्रप्यनुसरणीयं। अयेतुकुडवादाविति जतूकणसंवि
 दानं हुत्रीहिपातुकुडवाणां द्वैगुण्यं मास्तीति ब्रुवते। ततश्च सुश्रुते स्म हुतुड
 वेसाध्यं भवजपलंककुमिति। यदुक्तं। ततः कुडवस्य

ब

हचतुष्पत्ते पले भेषजपत्रं भवतीति स्वास्नेह प्रस्य स्नेहस्येष्ट पले ककुदान्य
 नहारउपनः यदि तु कुडवे नाष्टौ पलानि स्नेहस्य गृह्यते । तदा प्रस्ये चतुः पलक
 कदान्यवहारउपनः यदि तु कुडवे नाष्टौ पलानि स्नेहस्य गृह्यते । तदा प्रस्ये च
 तु पलकदाने अव्यवहार सिद्धस्यात् । एतन्नामि साधुयुतस्तत्रैव स्नेहे कुड
 वे साध्ये काथद्रव्य प्रस्तो निधेयः इत्युक्तं । तत्र यदि कुडवे न स्नेह पलचतुष्टयं
 द्यते । तदा चतुः पले स्नेहे षोडश पलकाथ्य ग्रहं स्यान्न च तथा व्यवहार निका
 थ्य षोडश पलं हि अष्ट पल स्नेह एव गृह्यते । तस्मादसाध्यकमेतत् कुडवादे
 गुण्यं कुडवे युक्तं यतो गस्य हनीतक्यां मधुनः कुडवं यदि होतं । तत्रांतरं मधुनः
 मज्जा मणि विषयते । तथा तत्रांतरं पाणां चतुः पले पक्षादि

३ शकं भसि शोषिते कुडवे कुडवात् सपिषी क्षीरधात्री रसात् पचेत् इति श्रयते । त
 न यदि चतुः पलः कुडवः स्यात्तदा चरकोक्तं नायमाण घृतेन विरोधः स्यात् । उक्तं
 हि गजले दश गुणै साध्यं नायमाणं चतुष्पलमि सादि । यावद्रसस्यामलकानां
 क्षीरस्य च घृतस्य च । पलानि पृथगष्टौ दत्वा सम्यक् विपाचयेत् । अन्यत्रा प्युक्तं आ
 द्रेव्यं वद्रव्यं पलै रथाभिनेव च । शुष्कद्रव्यं चतुष्पलं कुडवः समुदाहृत । इति ।
 तस्मात् कुडवद्वै गुण्यं साधु । आर्द्रद्वै गुण्यं तु येषां द्रव्याणां शुष्काणामुपयोग उ
 क्तः । तेषां माद्रप्रयोगे द्वै गुण्यं भवति । यत्तु निसमाद्र एवोपयुज्यते । न तेषां द्वै गुण्यं
 वाशं कुनज कृष्णं उशं नपुत्री सहचराः निसमाद्रैः प्रयोक्तव्या न तेषां द्विगुणं
 वेदिति । एतत् सर्वं पयकाथे प्रसंगेनोक्तं । स्नेहपाके पिनिं तनीय । स्नेहपाके तु स्ने

हास्यैकः ककुदयः तथा हि वक्ष्यामि तं त्रोटरे जलस्नेहौषधानां तु प्रमाणं यत्र
नेपितं तत्र स्यादौषधानस्नेहः स्नेहातोयं चतुर्गुणमिति चतुर्गुण एव च स्नेहो
द्रवत्वेपि न द्वे गुण्यात् ककुदयः गुणो भवति अत्राप्युक्तं काथा चतुर्गुणं वा निप
दस्युं स्याच्चतुर्गुणं स्नेहोत् स्नेहसमं क्षीरं ककुश्वस्नेहस्य द्वादश इति यत्र अष्टप
ले एव स्नेहकल्कस्य पलमानं तदा गमसिद्धमापि न व्यवक्रियते उक्तं हि ॥ क
व्माणं त्रयस्नेहस्य ककुदवत्तत्र पचेत्तत्तत्पले द्वितीया तथा सुश्रुते पि स्नेहककुदवेक
लकषे लोत्तं तदेतदयं ककुसाध्यं स्नेहस्य स्वने सनाति गुरणा साध्यं स्नेह
व्यवस्थापनीयं द्रवस्य हि ससारवनिः सारवाभ्यां कल्कस्याल्पसंभूयस्ते
दकं पदं तं सौनकवचनं मतुवदता वागमटे वस्नेहे सिध्यति सुदोषु निःका

थं स्वरसेः क्रमात् कल्कस्य भ्यावा यदंशं चतुर्थं षष्ठं मष्टममिति भवतु ज
लमिति प्रपेचेन संबन्धो व्यवहाना तु गतमेव शास्त्रं प्रमाणीकृतव्यं पंचपंसा
विभ्यां ज्वरमिति यथा संख्यं संततादिषु कलिं गादयो ज्ञेयः अन्ये तु पंचसु पंचे
व योगिकानां हुः वस्नकारं च धमिया दिबला मिसते न केचिन्मयोगत्रयं केचिदेक
मेव योगं वदेति निशान्तिनमिति शीतकषायं जातीसादौ पाती जाती पक्षुवाः
सगुडं पिबेदित्यत्र गुडस्य प्रक्षेप पातेन काश्यद्रव्या पक्षया पेयादिकं एवम
यत्रापि प्रक्षेपे बोद्धव्यं अत्र कषायं कृत्वा गतं तत्सन्निपातं चिकित्सा
वसरप्रप्यल्लेधसन्निपातहातोशब्दादिह हसादिकौ प्रयोगौ पठन्ति भे
षजाह्याये भेषजचतुष्टयमिति अधीयते अस्मिन्नेथा इति वरा अध्याय

प्र

७४

65

शब्देवर्त्तते एवमात्रेण तत्र षड्विरेचनशानाश्रितो ये ये ज्वरमनुष्माद्य महाकषा
यो प्रयोक्तो न गोश्व प्रत्येकद्रव्यरूपा । कषाया बहवो भवन्तीति कषाय इति बहुवचन
साधु यगवीश्वापमागौ तदुलीये प्राक्ताः सपिः प्रयोगानभिधातुं सपिषो विषय
माह ॥ ज्वरादुष्मादिव मने चित्तनेने हाद्रवस्था विधेया । वमन प्रयोगान सपिः
दहभाविनो दर्शयति ॥ लघ्वेन नुवचनेन यत्नं तेन समान कालाः स्वेदादयो गृह्य
ते । नृक्षस्येति वचनेन कषायादिप्रयोगे सपि समानानुबन्धात् कफोत्पन्नतया यत्र
नृक्षत्वेन भवति ॥ तत्र सपि निदानव्यमिति दर्शयति ॥ अत्र कषायै निति ॥ आसमा
सनिर्देशेन व्यस्तैरपि । कषायादिप्रयोगे नृक्षस्य सपिः पानं कर्त्तव्यमिति दर्शय
ति ॥ तेन विज्ञेयं सवज्वरेषु कषायानं तनं सपिरेच्यते तत्र । कथमुपपन्नं भ

वहिस्याह । नृक्षते इत्यादि तत्र तेजः शब्दे यद्यपि पित्तानि तस्मै हाश्रित्य निजं तत्र
ग्रीष्मे वर्त्तते ॥ तथापि ते तेजः शब्दे नोष्णणाभिधीयते ॥ तेन नृक्षस्वरूपं पुष्पास
वज्वरकन इत्युक्तं भवति ॥ सचेष्माजामाशयमविक्षिप्तस्याचानेः तथादेह
वः तथा ज्वरप्रभावस्ततश्च ज्वररूपो ज्ञेयः यदुक्तं ॥ स्वेननेनोष्णणा वैवस्वतोदे
होष्णो बलं ॥ संतापमधिकं बाह्ये जनयंतीत्यादि जयं च पुष्पासक्षमविचारेय
द्यपि पित्तस्य भवति ॥ यदुक्तं ॥ पुष्पापित्तानेनास्ति ज्वरो नास्य पुष्पा विनापि
तंच सस्नेहमुष्मांतीक्ष्णमियादिवाग्रं येन स्निग्ध्युत्तं तथाप्येवस्थावशात्
पित्तं निरामं सतु निःस्नेहं भवति । स्नेहश्च पित्तगुणोद्भवयोगनिमित्तको नसा
सिद्धिर्क । तेन स्नेहो पगमेः । पित्तस्य मुह्यत एवावस्थाया । तेन निःस्नेहस्य

६६

॥ १॥

पित्तस्योष्णारूक्ष एव भवति इयं च व्याध्यवस्थव्याधिप्रभावादेव जीणविकार्यामव
ति। यथामदासेये अंते वा तपित्तं ॥ यदुक्तं ॥ पित्तमात्रे पयं तत्रायेण हिमवस्यः ॥
क्षारपापि नाप्युक्तं ॥ ज्वरोष्माणान्धितेराधातुषु बलवान्मात्रतो ज्वगानुबंधं ॥ प्रमज्ज
णामन्यतमं कुयादिनरु रक्षेण ज्वरणे जसावरकाससंबंधाद्रक्षितस्य ज्वनिणो
यो यो नुबंधो धातुन निलस्यात् ॥ स च स्नेहवध्य इति सपिक्तुस्नेहगुणवध्य इत्यर्थः
चाकाशानुक्षुंते जो यत् ज्वरकरं तदपि सपिक्तुस्नेहवध्यमिति स्पष्टमुच्यते ॥
तुपिति विशेषणमायो द्विपणमिकता नुतो तत्स्थानपासकयमायोः प्रकोपो महा
पय इति सूचयति ॥ अनुपश्वद्वलं भवति ॥ यस्य स नुबलः एतेन सवपिषु प्राया
दिना द्वादशाहेन च कालेनामकफांशविक्षये सति ज्वरोष्णारूक्षो भवति तद्विरूक्ष

पाचवायुनपि वृद्धो भवति ॥ अत्र ज्वरोष्मपि पित्तधर्मासिपि स्निग्धज्वरोष्मादि हि
तं भवतीति प्रसिद्धं नोक्तं ॥ स्नेहोश्नेहवत् सपिथयथापित्तोष्माणं ज्वरकरं ॥
तुपंतथानुतं च स्नेहात् समयति ॥ तद्रूक्षं तेज इत्यादिना श्लोकनोक्तं भवति ॥
तेजःशब्देन हपित्तमेव ग्राहयंति पित्तं हि द्विविधं सद्रवं निद्रवं च यत् स्पष्टं वा द्रव्यं
हं च तुलं घनादिना क्षयिताप्यभागेन निहतं तद्रूक्षं भवति ॥ यदि हं रूक्षं तेज इत्युक्तं
ने गृह्यते ॥ तदायः स्यादनुबलो धातुनियमेनानुबन्धनमप्यग्राहयंति ॥ ततं नुबन्धः
कफः रूक्षपित्तं वा तं च स्नेहसाध्यो भवतीत्यर्थः ॥ स्नेहसाधनं च प्रकंतेणात् ॥ सपि
थ्यते ॥ सपिथः कफज्वरहंश्च संस्कारो भवति ॥ यदुक्तं घृतं तुल्यगुणं दोषं संस्क
नाजयेत् कफं किंच ॥ अत उद्धं कफं मदे इत्यादिना त्रिषपि दोषेषु सपिथः प्रा

तमन्तः। तदिहापित्रय एव दोषाः यथाक्तव्यान्वया सपि विविधाः प्रतिपादिता भव
 तीति। अस्माकं तु पूर्व एव व्याख्याने स्वप्नसः अन्ये तु नृक्षे ते जो ज्वरकृमिनिपठति।
 तद्वत् इति कषायादि भिरक्षीकृत शनीर इति ज्ञेयं ॥ नो बंध पूर्ववत् ॥ अयं च पाठः पु
 वीका च विविधा सितस्वामिदस्य आवाढ ब्रह्म प्रभृति न पि व्याख्यात ता तन प्रति
 क्षपणीयः स्वप्नादेनोपि समानो यं पाठः उक्ते हि ॥ तत्र कषायपादा द्व मना लंघना
 लघुभा जना त रूक्षितो मां जये मोक्षे सपिः पान मुक्षि क्षते रूक्षते जो धिके दे ह दय
 दिना संप्रति सपि वि प्राह ॥ कषाया इत्यादिय एते ज्वर द्या उक्ताः ॥ ते सपि वि सव
 यो जिता इति सपि स्थि धन तन प्रयुक्ताः प्रयोज्या यथाक्त ॥ कषाय द्रव्यैः स्व विष
 य एव सपि सि साधयित्वा प्रयोज्या नीति वक्ष्यामि ॥ अन्ये तु कषायाणां सपि

षामि श्रुताना मनेन वचसा प्रयोग मिच्छेति तन्नेहाः सिद्धा ज्वर चिद इ
 ति गण्टे नोक्त ता त पिप्ल्यादी घृते पिप्ल्यादिना विरोधानुते कषायते ॥ क
 सुतं चैव ब्रूवते ॥ अन्ये तु ककुत्त मे वे चंति ॥ द्रव कार्यं तं द्रव्यस्यानुते तात्तेय
 मैव केते व्यं द्रव कार्यो वानुते ॥ सर्वत्र सलिलं स्मृतमिति वचनात् ॥ ननु यत्र
 फलेन द्रव्यं श्रुतिद्रवं च न श्रुतं तत्र जलं केते व्यं ॥ यथा शूषण त्रिपला वक्त्रे
 पक्ते रौ यदुक्तं स श्रुते काथ कक्ला व विद्दं रोगणात् स्मृतं ॥ प्रमोचयेदिति
 वं ॥ सुश्रुते क प पि भाषा दी यं गण वि षयै व गणात् तस्या तस्व माक्येदिति व
 चनात् न च पिप्ल्यादयो मी गणा वेनो का गणे पियत्रा धिक कृण न श्रुति त
 दैव कार्यं ककुत्त न पं यदुक्तं स यत्र यत्रा धिक न प

अथ
 कषाय
 विषय
 कषाय
 विषय
 कषाय
 विषय

विष्णुमात्रेण गुहात पलेः पिबेति यत्र कषा
 मां नाम रन लः पिबेति यत्र कषा

नोत्ते गणिस्यां स्नेह संविधौ तत्रैव वक्तुं नियुक्ता विष्यते स्नेहवेदिनेति। किंच समा-
न्येन द्रव्यस्य स्नेहसामान्ये निद्रयस्नेहसाधनेनाभिधानेपि युदिकुक्कषायः स्या-
त्। तदा बलात्तेलौ दौ बलाक्कषायकल्पाभ्यां तैलं क्षीरं समं पचेदिति न कुर्यात्॥
क्लृक्कषायोरुपादानं सामान्यसाधनवचनेनैव लब्धतात्। तस्मात्ते कल्पाभ्यां मात्रेणै-
व पिप्पल्यादिद्रव्यं जलं चतुर्गुणं देयमेव मन्यतां पिप्पलेद्रव्यं अत्र च पतन्यद्यत्तस्य
प्रमाणानिदेशो द्रव्यवस्थितमानमेव सपि निश्चितः पतन्यः। यत्र तत्र प्रमादिमाननिदे-
शोक्तोति॥ अत्र तावन्मात्रेणैव स्नेहेन प्रायो योगो यश्च मानवतीति ज्ञेयं॥ तथा हि॥
मातृव्याधादौ भूयस्नेहसाध्ये भूयसीमेव स्नेहमात्रावक्ष्यति॥ तथा प्रमौंडीकाद्ये-
नस्य योगितेयात्कुडवमानं स्नेहं वक्ष्यति। कुष्टेन तित्तकषदलादौ तु जल-

रुदरा

ज्जलासद्यत्पाकसंविधानतश्चैव पक्षस्य द्युतस्य कार्यकर्तृकत्वं भवेतीति मेघजप्र-
भानदशरिमहर्षिबोधयति। तत्र यदिकुक्कषादीर्घनोगतया भूयः सतित्तकषदलेन प्र-
योजनोत्तदा पुनः पुनः षट्पलमानं पतन्यं द्युतं यथा कुर्वेति स उपाय इति वचनात्॥
एवं पानीयकल्पनाय स्यादनीतक्यादावपि प्रतिनियुतमानकथनप्रयोजनं वाच्यं तस्मा-
न्मया हृदिकमावाय्यस्यैव विमानाभिधानमनभिधानं च कश्चिदिदित्तामलकीभूया-
मलकीतिख्याता हलीमकः कामलाभेदः। स नियुक्तोतीति समं क्तोति। वांशाश्च द्यु-
तोक्ताथस्य परिमाणं यद्यप्यनक्तं। तथापि दिगुण एव कौथोगाद्यः। यतस्नेहपाके चतु-
र्गुणमेव द्रवं स्नेहां तोयं चतुर्गुणमिति वचनेन जलशब्दस्य द्रवोपलक्षणतया क्तं।
अत्र च द्वाभ्यां मपि चतुर्गुण्यमिति परिभाषया यद्यपि क्षीरं कषायं च दिगुण एव ल-
भ्यते। तथापि त्रिविधा विषिष्टबुद्धिहिततया स्पष्टार्थक्षीरं द्वे गुण्याभि-

तथा

ध्यानमिति ब्रुवत ॥ तत्र क्षीरस्य हिमानानुक्तौ काथ्या चतुर्गुणं वा विषादस्य चतुर्गुणं
सेहात् सेहसमं क्षीरं कल्कश्च सेहपादिक इति वचनात् ॥ क्षीरस्य द्रव्योत्पत्तिरिति
सति सेहसमं द्वमेव स्थिता ॥ ततश्च कषायभागात् त्रयं क्षीरं श्लेष्मभागादिति तत्तादाभ्यां
मपि चतुर्गुण्यमिति परिभाषा सूचिता स्यात् ॥ तस्मात् कर्तव्यं क्षीरद्वे गुण्यं व
चनं ॥ अत्र ये तु दाभ्यामपि चतुर्गुण्यमिति परिभाषया प्रत्येकमेव द्रव्यं वा चा
तुर्गुण्यमिति ॥ ततश्च सेहकषायस्य चतुर्गुण्यं क्षीरस्य द्विगुणं भवति ॥ त
त्र एकनापि चतुर्गुण्यं दाभ्यामपि चतुर्गुण्यं त्रिभिर्नपि चतुर्गुणं चतुर्भिः
सममिति वचनेन चतुर्भिः सेहसमताभिधानेन सेहाच्चतुर्गुण्यं सेव द्रव्य
सोक्तं ॥ अतो दाभ्यां त्रिभिर्नपि चतुर्गुण्यं कर्तव्यं यथा सेहाच्चतुर्गुणं स्यात् ॥

तच्च मिलितं चतुर्गुण्यं भवति ॥ प्रत्येकं चतुर्गुणं द्रवपि भाषानुपेक्ष प्रभृति
द्रवसानिध्येतु विशेषवचनाद्वाध्यते ॥ वचनं हि ॥ पंच प्रभृति यत्र स्यः द्रवाणि से
हसं विधौ ॥ तत्र सेहसमान्य दुर्नविकृत्तस्याच्चतुर्गुणमिति ॥ बलाद्येपि काथपय
सोः पूर्वोक्तौ काथक्षीरसहचर्यात् प्रत्येकं त्रिगुणं वेद्यं ॥ संप्रति क्रमसूत्रितवम
नविने च नद्योगनाह ॥ त्वमिभ्या इत्यादिना बहुदोषेभ्य इत्यनेन उक्त्यदोषेषु संज्ञा
धनं निषिद्धमिति स्फोरयति ॥ काल इति यथोक्तं वमनविरेचनयोग्यं ज्वरावस्थायां
कल्प इति कल्पस्थाने ॥ मदनं पिप्पलीयुतं कपेकलिंगयुतं पित्तश्लेष्मणिमधुक
तं तु दृढाग्रायक्षौद्रयोगाभ्युद्युतं मंभुक्षौद्राबुलवपामितिलवणीरुतमं बुल
वणाबुप्रस्कंदनमिति विनेचनं वा स्वाद्यैरूपयो ज्यविं वा आस्वाद्येति पाठक्रमः

मनस्वीरप्रयोगानाह॥ कामादिसादिउत्रपंचमूल्यादिद्रवस्य तथा क्षीरस्य पानीयस्य च
मानानुक्तौ वृद्धवैद्यव्यवहारसिद्ध्यापि भाषयामानकल्पनं॥ यदुक्तं॥ द्रव्यादृशगुण
क्षीरं क्षीरान्तोयंचतुर्गुणं॥ क्षीरावशेषः कर्तव्यः क्षीरपाके च यं विधिं विनि॥ एतच्च द्रव्य
वैषलेक्षीरपलवतुष्टयं पानीयपलानि षोडशदत्ता क्षीरावशेषः पाकः कर्तव्यः॥ एवं प्र
काशमानव्यवस्था॥ ननु यत्र माषपणितृतीयमेतत्पयस्यां जीवंति विद्वान् कंटकाविका
तमाषातश्च दंष्ट्रां क्षीरिकां गोधूमान् शालिषट्ठिकान् पयसा दौदिके पक्काकारिका
नानुककोलिते विवर्जयेत्॥ क्षीरशेषमियादिना क्षीरद्रव्यादिना न युक्तं॥ तत्रैव विष
येत्येतत्त्रांतरपि भाषागृहीतत्वादस्य मानस्य प्रदेशांतत्रैव योगे तद्दिमानंतदेव प्र
देशांतत्रैव पिमानं लिङ्गं भवति॥ यस्य भाषानुगतं भवति॥ यत्तुपि भाषांतनवादि
तत्तत्स्वविषयत्वावतिष्ठते॥ यथा शुक्लस्य रसोऽनस्य चतुःपलं क्षीरोदको

गुणपचेत्॥ क्षीरशेषं पाययदिति॥ एवमन्यदपि तत्रांतनपि भाषाविरुद्धमानकल्पनं
तत्रैव प्रयोगो व्यवस्थितं त्रैयं॥ पुनिकर्तुः पुनिकर्तुना कारगुदाभिवेदनात्पुनरागमि
यादौ क्षीरक्षीरद्रव्यपाकानाहतेनांतरकालद्रव्यांततुल्यमानस्यैव प्रक्षेपोऽयं
उक्त्यां नीतंचति॥ विकल्पद्रव्याविशेषः कृतः किंवा प्रवलेनाते॥ उक्त्यां पित्तवति
बले शीतं निरहं विधीं ज्वरहरानिति कचनेन ज्वरहरद्रव्यं निरुहानुवासेन कल्प
तंदशयति॥ यद्येतावन्निरुहपयस्य दौदिके श्रुता मियनेन क्षीरे तुल्यस्य जल
स्य ग्रहणं अर्द्धशब्दस्य समप्रविभागवचनतात्पर्यं॥ अत्र च काथकल्क
स्नेहादिमानव्यवस्था सिद्धिस्थाने क्तस्यैव बद्धव्या॥ गुड्यादौ साधयेद्रस
मिति॥ काथं कथानिर्दृष्टतलवपामिति॥ इष्टतक्षीरद्रव्यमिषायुक्तमिति योऽर्थः॥

७०
 तीव्रव्याघ्रतुवासनयमकेक्षीरं स्नेहसमजलं तु त्रिगुणमिति स्नेहावातुगुणं
 देवस्य कार्यं मिदं नैश्चरुतस्नेहद्वयानेन तयोः सपिस्तिलत्रयवयमस्येहा
 योऽयः ॥ एवं सिद्धस्नेहद्वयत्रापि ज्ञेयं ॥ यदुक्तमिहादिना शिरोविनचनद्रव्यमाह
 भैषज्याध्यायद्वयपमागतिंदुलीययच्चभावतिवंतैलमिधनुतैलं ॥ जभंगश्रव
 सादिनात्रसागतवेहिः पनिमाज्जनमाहा ॥ यथाभिलाषामितिरयस्नेहं श्रीतोय
 विभज्येति शीतसमुद्धं उष्णसमुद्धं चैव रं विभज्यते शीतसमुद्धं उष्णसमुद्धं
 दयः उष्णवशीताः कर्तव्या अत्रच प्रतिलोमस्याख्याया शीताभिप्रायिणः अ
 भयंगादिनाह ॥ सहस्नेसादिना सहस्रशब्दा विपुलवचनः तेनानेकथाधौतं सपि
 निमर्थः सूचितं चेदनाद्यं ब्रूते ॥ अथ यथादिअथशब्दो धिकाचेदनाद्येन द्रव्ये
 संस्मृतं तैलमपि चेदनाद्यमभ्यते ॥ चेदनेव द्वे चंदने ॥

भद्रश्रियं श्वेतचंदनं ॥ कालानुसारं शीतलं नलिनं पद्ममेदः वियल्लणं मृणालं
 चेतसः सुगंधिमूलं वानीनस्तमोदोऽयसुगंधिस्तुल ॥ अश्वकेणः शालभेदः अ
 रुकः पर्वतोनिंबः स्यंदनो नेमि वृक्षः वातपौथः पलास्यतिलसोत्रचैव चंदनं वदने वि
 टखदिरः कपीतनो गंधपुट इति ख्यातवटनिः प्रमोहो वटः यगो धंस प्रमोहो वा
 नवटद्यानिष्पत्तीकं गुणिकां सवतको विभीतकः ॥ शतपथं श्वेतद्वयं श्वेतकुंभको
 रुपाटला महांश्रावणी अलेबुसा स्खलपला शीतपाकी गुंडूद्वयं उदैनपाकी नल
 मेडी कालका कोली रुष्या प्रोला रुदिनपाश्र्वयं केतकी यथालोभमियनेन पुःख
 प्रापभेषजपरिस्वागेनापि चंदनादिपाकं द्रव्यमिति ॥ द्विगुणं पयोस्मिन् ॥ कोथतेन दि
 गुणपयसा कार्येन अत्र कल्मसाना निहंशेपि स्नेहापाकादिस्तु ॥ कल्मस्य कल्मस्य

स्नेहपाकादिक इति वचनात्। सपद्य इति शीघ्रां अनयद्यपि नैलमुप्याचष्टुत्तरी
 च दाहप्रशमनं प्रशस्तं तथापि सूक्ष्ममागं विभिः साधितं याव्यवाधितया तथास्य शी
 नं द्रियोधिकत्वात् हनतया तैलमेवाभ्यंगः प्रस्थापि चंदनाद्यं सत्तु न घृतं नैव घृताव
 पितैलं संस्नानवाहितमिति। चत्वा तैलमिहोक्तमिति ब्रूवते। न च चंदनाद्यमिति संज्ञा
 कृत्तु न किं प्रदेशं तत्रैव्यवहान इति चेत्तु नाविनापि सत्ता कृत्तु न प्रदेशं तत्रैव योगिकत्वं
 ताव्यवहारो दृश्यो यथा षट्पलं पाययेत्। सप्यितथा वा सान्चित्यं शब्दिकं तापि नैदिति।
 यूपणमेव च यादौ तथा स्नानायमपि संज्ञायां। व्यवहारो न दृश्यते यथा एतत्तु पारं वि
 कं सप्यितिति। तथा षट्पलं यथा कादिसंज्ञां स्नानचत्वाभिः प्रदेशं तत्रैव व्यवहानं
 स्नानः मैवं परषा कादिसंज्ञाया यद्यपि शास्त्रे व्यवहारो नास्ति। तथापि विद्यानां वै

द्यानां तथा संज्ञाया व्यवहारो भविष्यति। एतदर्थं संज्ञाकरणं। संज्ञानोचप्रयोग
 कथं न समयं कृत्तु न पियोगसिद्धा संज्ञा भवत्येव। षट्पलादिकाः तैलप्रदेशां तत्रै
 पियोगिकं सत्ता व्यवहारो भवति। क्वचित् क्वचित् चोपदेयतया विद्युत्तापं प्रसि
 ध्यावप्रयोगसमय एव संज्ञां स्थापयति। न काचित् क्षति। एवमन्यत्रापि संज्ञा कृत्तु न
 स्वयं जलक्षणापि क्वचित् इति वचनेन जलक्षणापि क्वलेपस्य दाहवत्त्वं संज्ञयति। यदुक्तं
 जलक्षणापि क्वधनो लेपश्चंदनस्यापि दाहस्तत्त्वं गतस्याप्यप्यो नो भावः शीतत्वं च
 थागुनोपिति। संस्पृशानं स्पृशोदिति वचनात्। चिरं धानयेदिति द्रव्यमिति चिरधारण
 हितेषामप्युष्णता स्यात्। वायवश्चंद्रपादा इति शीताः। अनवायुता मुष्णत्वं दर्शनात्।
 शीता इति विशेषणं न चंद्रपादानां तेषां सर्वदा शीतत्वात्। किं वा चंद्रपादा अपि जल
 य्मकालेन जनीमुख एव उष्णसंपर्कान् उष्णा अपि भवति। तन्निनासाथं शीतं

इति ॥ आगुनद्येक्षेमकश्चोनकः ॥ नोहिषोवामकपूरइतिख्यातः ॥ त्रिभुः शोभांजनकभेदः ॥
 मूलकपणी गुग्गुलुः तिलपणितलेतरइतिख्याताः ॥ पीलुपणी मोचरसः पूर्वतन्यका
 डीयः ॥ रामश्चभेदः ॥ सहजलजस्थलजमेदादिविधः ॥ अनुजाः पुत्रजगख्याताः ॥ ए
 कैशिकाः अद्येवद्योसुमुखादयः ॥ भणसभेदाः रुहाः वक्षत्रहाः ॥ मोहांजलिकानिका
 गीतपणिवक्षकलेबुका ॥ नाकुलीचविकागंधनाकुलीरास्नाभेदः ॥ उध्यद्राशिकृति
 श्वाजन्येषांचेयनेननोगमिषजातीयाद्यक्तोष्णद्रव्याणि ग्रहयति सौवीरतुषोरके
 तृचकल्पे वक्ष्यमाणे शौरेय सुनाचरो सुनामोदको जोगलः केदुनं सस्नेहदधिद्रवः पा
 त्रमाचकं अत्रकषायादिनिनवद्रवाणि तानि वस्नेहसमानि प्रत्येकं कर्तव्या नियुक्तं
 पंचप्रभृतियत्रस्युः द्रव्याणि स्नेहसंविधौ तत्रस्नेहसमान्याहुमिति स्नेहस्य स्वेदाध्या

ये त्रयोविधस्येवोक्तान् ॥ पुनस्त्रयोदशविधवचनं सर्वेषां मेव कर्तव्यार्थं किंवाधिका
 नानि स्वेदनिषेधार्थं त्रयोदशविधस्वेदोक्तगतिपिकुट्टविशेषयेत्रहिततात ॥ पुनस्त्रयो
 त्तोतच्च शयनमिति ॥ कुटीपनिकरजयाप्रतिपादितं ॥ शयनं एवमाद्यदनमपि एतच्च शय
 नाद्यादनं पृथगप्यत्रहितमिति पृथक्पाठं दर्शयति घनाइति बहुला स्वेदमानि कुल्या
 निकुट्टमदिनाकुलखादीनिसंस्पर्गबलयाजनादिसंज्ञानंतनोक्ते एवोक्तानि प्रायं न्व
 रक्तोवातकफसंस्पर्गीशब्देन गृह्यते ॥ तेन वातकफसंस्पर्गयदिवातो बलवान् तेन गुन
 ष्यास्त्रिगुणभूयिष्ठमनुपातं यदातुक्फो बलवान् ददालुस्त्वय नृक्ष प्रायं विधेयमि
 त्यर्थः ॥ अयंचवातकफजो ज्वरे विशेषेण वायो योगे वाहितयाशी नो भवति ॥ तिस्रस्त
 इहोक्तः ॥ तेन केवलकफजः केवलवातजोपिश्रीताभिप्रायो ज्ञेयः ॥ अयंचवातकफ

जोत्तरे विशेषेण वायो योगि वाहित या श्रुतो भवति तिस्रस्तद्वा इहोक्तः तेन केवल कपजः
 केवल वात जो पिशीताभिप्रायो ज्ञेयः। संप्रति वाते जादीनां ज्वराणां पूर्वनिषिद्धलंघने
 मन्थविशेषचिन्ति सामाह ॥ वातज इत्यादिशमने पित्तिकषायसपिपायलादिभिः
 शमनैः संप्रति वात जो दीनामप्यवस्थायां लंघने तथा कपजादीनामपि स्वरूपेण वसा
 मान्येन लाघवकृतं लंघनमाह। सामान्य इत्यादि सामान्येनापि। वातिकस्यापि सा
 मान्यलंघनीयत्वेन केवल निरोमपित्तजस्य सामपित्तस्य चेत। उक्तं यत्र सामेवा
 तेपिलंघनमिति। कपजेन निरोमपिलंघनं कपजै पृथगुक्तो वपित्तजशब्देन कप
 युतपित्तस्यैवलंघनीयत्वेन केवल निरोमपित्तजस्य सामपित्तस्य आमक्षयाथलंघ
 नं शिष्यतएव। यत्र सामपित्तलंघनं कुर्यादिनामपत्त्यामिति। यदुक्तं

उक्त

कपित्तेन वेधादसहेते लंघनं महदिति। तदापि सामत्वेन सद्रवपित्तापेक्षया शी
 पाद्रवो शीतुलंघनेनैकतव्यमेव। लंघनीयत्वेन केवलं लंघनं बृंहणीयत्वेन दृश
 विधमपिलंघने अवस्थानिषिद्धवमनादि सर्वथानिषिद्धयो यामादिनहितं च
 ग्राह्यं। पूर्वयद्वमनादियुक्तं तत्संस्थज्वरेषु दोषेषु कफाधिकेन संप्रति द्वैके
 कदोषे ज्वरे मन्थे वादिना वमनादीनि ग्राह। इति नञ्चो नस्तथा। संसर्गसिन्ध्या
 तत्रिचिन्ति सामाह। संस्थानियादितेन तमेः समैरिति संसर्गादिव एकोल्य
 पोनुल्लापतनैः सन्निपाते च दृढतन दृढतमूदोषान्ध्ये च त्रिदोषजस्यैव दृढा
 दोषाद्युपैदृष्टा। येन त्रिषु तम इति पदं तत् तत्र त्रिषु मध्ये एकस्य प्रकषविधानयो
 भवति यदा त्रिषु दोषेषु विवक्षितौ तदा एकप्रहृत्य पक्षयदयोस्तु

यस्यैव विषयः समैस्तु समदोषान्वयः समं सग्मिः सन्निपातश्च ज्ञेयं दोषन
 मापेक्षीति अनेन सकलं दोषगतं वृद्धि रूढितत्वादिविशेषे चिकित्सितोपयु
 ज्ञेयपेक्षणीयतमुत्तं । तस्मापेक्षीयनेन चक्षुःपित्तचिकित्सितोत्तं । लघुनादित्त
 मेपेक्षा दृश्यते । यथोक्तैर्गोषधैर्वित्तिलैश्च नादिभिर्जनपय्यैः ननु चोत्तरीदोष
 ज्वरे । चिकित्सानोपपद्यते । यतो नृदिदोषश्चामनं ग्रायोदयं भवति । यद्विवातय
 पथ्यं तं तस्लेष्मप्यपथ्यं यतपित्तपथ्यं तत्तच प्रायः स्लेष्मप्यपथ्यं यदा तित्त
 कषायं कफपित्तहरं तद्वातकतं यच्च मधुनं । वातपित्तहरं तत्तकफकुर्यतु विदो
 षहरमामलादित्तस्त्वोक्तं प्रतिनियतं नो गविषयं चलाघवं ज्वरयोगिकं स
 न्निपातश्चायं महासयः । तत्तथमस्य चिकित्सा कर्तव्या हावर्द्धनेनेत्यादि

पंचविरातिप्रकाशे सन्निपात उच्यते ह्युत्तुणैकोत्तुणैः षट्स्य हनमध्याधि
 कैश्च षट् । इत्यादिना तत्र स्वमतेक्षीण सन्निपातेषु द्वादश सुज्वरोपेक्षकत्वेनास्ति क्षी
 णादिदोषाः स्वलिङ्गहा निमात्रविकारानां धिकं ज्वराधिकं तु समर्थः शेषेषु त्रयो
 दशान्निदोषहनद्रव्यसौ काय्यभावावअभ्याहिते दोषापेक्षया इयं चिकित्सा उच्यते
 ययं तत्राभावात् तत्र वर्द्धनेनैकदोषस्यै सनेन एकदोषस्य वर्द्धनेनापि यर्थः । एक
 शब्देन च वृद्धोत्रदोषोपेक्षितो न वृद्धतमो नापि वृद्धतमः तयो हि सति वृद्धयो वर्द्ध
 नेनातिमात्रवृद्ध्या अस्याहितमेव स्यात्त वर्द्धनेनैकदोषस्येति वृद्धतन वृद्धतमदो
 षद्वयक्षयवैर्गैकदोषवर्द्धनेन यथा वृद्धे कफवृद्धतनयोश्च वातपित्तयोश्च वा
 तपित्तयोर्मधुनं तद्वि वृद्धतनवातपित्तापहं तु तया कफं क्षीणं वर्द्धयदपि ज्वरं

बलवदोषहंतृतयाहनति। तथा वृद्धे कफे वृद्धतनेववाते वृद्धतनेचपिते मधुप्र
 योगोऽस्यः एवमुदाहरणं तत्रापि ज्ञेयानि। अतश्च वृद्धिनेनैकदोषस्येयनेनैकदो
 ल्बणानां तथा हीनमध्याधिकदोषाणां सन्निपातानां चिकित्सास्तदस्यपानेनैकदो
 षस्येयनेनचक्षीपाद्वयसंबद्धिमपियन्महाययवृद्धतमदोषक्षयकंभवति। तत्र
 त्रैषजंकेतयैवृद्धतमाद्यप्रतिवृत्तः सद्योहंतिततप्रतिसायांचक्षीपायोरुद्विज
 ल्पाययासात्रमेपाप्रतिकेत्तयैतिभावः। अनेनैकोल्बणस्त्रयः सन्निपाताश्चि
 कित्साजस्मिन्नेतिनातन्यनैकदोषसंबद्धिनेकवृद्धिजयोपिनासन्निपाते
 तुकेत्तयैवासन्निपातवशेनतुपरिशिष्टसमसन्निपातचिकित्सा माह॥ कफ
 स्थानानुपूर्यावेतिवाशब्दे व्यवस्थितविकल्पवाची कफस्थस्थानेकपस्थाने

उत्तमाशयोद्धभाग इत्यर्थः। आनुपूर्याचितुक्रमः तेनकफस्थानानुपूर्याजयेदि
 ति। कफस्थानं प्रथमं जयेत्। स्थानग्रहणेन स्थानिनः कफस्थानपिग्रहणोक्कफजय
 स्तत्साक्षानोक्तः तस्य स्थानस्यैवमाशयस्य ज्वरानंभेकदोषेपादुष्टस्येचिकित्सांच
 पदर्शनार्थं। उत्तं हिज्वरोद्यामाशयसमृद्धइत्यादि। एवंचसमाजपिदोषाज्वरा
 नंभेकास्युत्त॥ उत्तमाशयं विशेषेणदूषयित्वाज्वरं कुर्वेति तस्मात्तस्थानानुपूर्या
 वज्वरे प्रथमाचिकित्सा कर्तव्या। स्थानिदोषापेक्षया हि स्थानमेव प्रथमं चिकित्सां यदुत्तं
 स्थानं जयेद्विपूर्वमिति। तस्य कफस्थस्थानं लघ्वन्पाचनदिक क्रिया ज्वरे प्रथमं
 प्रतिपादित क्रियत एव एतच्चयद्यपि सर्वज्वरसाधानपांचिकित्सितं। तथापि
 सन्निपाते बलवतनवाते चिकित्सा पूर्वज्वरचिकित्सा प्रशक्ति निरासार्थं समसन्नि

पातः प्रोच्यते ज्वरादन्यत्र हि सन्निपाते सम एव वातपूर्वचिकित्सिते ॥ उत्तं हि ॥ न
 तस्यानुजयेत् पित्तं पित्तस्यानुजयेत् कफमिसोदिकपस्कातानुपूयानुचिकित्स्यं
 नक्षीयमाणे ॥ यो दोष उल्लवणो भवति ॥ तत्र बद्धे तेनैक दोषस्य क्षयणेणे नोदित
 स्य वाचिकित्सा काय्या एतदेव भेदेनोक्तं ॥ सन्निपातज्वरे पूर्वमेवादिमकपापहं ॥ प
 श्चात् श्लेष्माणे संक्षीणे शमये पित्तमारुताविति ॥ अन्ये तु कफस्थाने आमाशय
 नृपं स्थाने यस्य तः कफस्थानं पित्तमिति मध्यपदलोपादुष्टमुषवत बहु व्रीहिं व
 दंति तत्र श्वपित्तानुपूयानुजयेदित्यर्थः ॥ तदर्थानुबोदनं च सुश्रुते वचने पठेति ॥
 शमयेत् पित्तमेवादि ज्वरेषु समवायिषु दुर्निवारतनंत द्विज्वरात्तेषु विशेषत
 इति ॥ तत्र एवं हि विष्येष्टार्थं पित्तानुपूर्वस्यैवमेव पठत ॥ सुश्रुतवचनं च जीप

त्रिदोषज्वराणि प्रायेण ज्ञेयं एतच्च प्रथमोन्यत्र सन्निपात इव चिकित्सिते कफ
 स्थानानुपूर्वज्ञेयं ॥ येन कफश्च स्थानं चेति द्वंद्वकुर्वते ॥ तेषां मतेन कफस्यामाश
 यस्य च ज्वरस्थानस्य पूर्वजयः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ सवषट्ठीतमुखे पिस्थानस्या
 माशयस्य स्थानिकस्तपेक्षया त्रीयमाणचिकित्साया पित्तभयेन एवेति ॥ नार्थवि
 मोक्षः ॥ इयं च एकदोषबद्धेनादिनूपासन्निपातचिकित्सा यद्यप्य विशुद्धा ॥ स
 यदुक्तं ॥ प्रयोगः शमयेद्वाधियो न्यमन्यमुदीरयेत् ॥ नासौ विशुद्धस्तशमयेद्वा
 नकोपयेत् ॥ तथापि सन्निपातचिकित्साया गयं तत्र संभवे सति ॥ अन्यदोषव
 द्गुणानुपातया त्रियत इति ज्ञेयं ॥ अन्ये बद्धे दन इत्यस्मान्न बद्धेनेनेति साधयंति ॥
 बद्धेन शब्देन च मूलच्छेदकानकं संशोधनमुच्यते ॥ एकं ग्रहणं न युगपद्वा

तादीनां च स्मादिशोधनं कर्तव्यं ॥ किं हे वै केनेति दर्शयति । क्षरणेनोचितस्य
 सनेन संशोधनाविषये संशमनमुच्यते ॥ शोधस्यानुव्याख्या पूर्ववत् ॥ अनेन श्वो
 केनेत्रयोदशविधसन्निपातानुव्यञ्जरचिविचिसितोक्तभवंति ॥ क्षीणवृद्धदोषवि
 कल्पस्तृषद्विधसन्निपातेन युज्वरस्तत्र स्वमानक्षीणस्य दानानं भक्तमेव ते
 ननकेवत्ते तत्र वृद्धस्य दोषद्वयस्य एकस्य वा वृद्धश्च ज्वरानं भक्तस्य चिकित्साका
 र्या किं नु स्वमानक्षीणवृद्धमानमपि तत्र कर्तव्यं भवतीति समा नूक्षीणद्वादशसन्नि
 पातस्य ज्वरानानं भक्तमेव सन्निपातप्रस्तावादंतजं त्रिशोधीयोक्तशोधमनूय
 चिकित्सा माह ॥ सन्निपाते यादिकश्चिदेवाप्रच्यत इत्यनेन दारुणत्वमस्य दर्शयति ॥
 संतिष्ठेवं विधायोगासाध्या दारुणसम्पत्ताः ॥ ये ह न्युननु पक्तां तो मिथ्या चानेण वा

पुनः ॥ किं वा साध्य एवायं प्रायो नोगो भवति कश्चिन्मुखसाध्य इति । ननु त्रिशोधी
 ये ज्वरांते दुर्ज्ञेयो तयोऽप्यस्य स्थोपजायत इत्यनेन नु कर्तव्यमस्येति ॥ इह तु कश्चि
 देवप्रमुच्यत इत्युक्तं ॥ तत्र कथं न विनोदः भवंतथा हि ॥ तत्रापि दुर्ज्ञेयो भवति ॥ अंता
 यवेत्यथोत्र विनोदः ॥ शाखानुसानीयत्र यद्यपि ॥ शाखानुसानीयत्वात् तद्वदुक्तं ॥ तथा
 पीह नक्तदूषको विशेषेण ज्वरं ज्ञेयः ॥ रक्ताश्रय एव नोगो तमोक्षे विशेषणस्य समर्थ
 तात् ॥ नक्तमोक्षं च स्थानं बाहुमध्यं च ज्ञेयं ॥ यदुक्तं मन्यत्र शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्ज
 वरस्य न शाम्यति ॥ शाखानुसानीतस्यागुमुचोद्वाहोः क्रमात् शिवा ॥ इति शीतोष्ण
 दिसेवावचनात् सकलदोषानुत्पत्तिचिकित्सातिशये सति नक्तदुस्यैव प्राये ज्वरानुबंधो
 भवतीति दर्शयति ॥ विकारानां तमानुबंधज्वरचिकित्सा माह ॥ विसर्पणयादिकप्र

पापे तो तनुदयत्रक फोत्तनश्च पितोत्तरश्चेति । स्तैव शेषात् कपपितोत्तरं तं देयं । किं
 वा कपपितयाः प्रत्येकमिलितयाः प्रत्येकमिलितयाः चोमुखं देयं । तेनानुधर्मिपितेदेय
 मेव सपिदौ बल्यादिसादौ देहग्रहणे वमनादिषु व्यावृत्तिनसादिषु धानुशब्दं प्रवर्तयति ।
 रसादय एव हि विशेषण देहधानकाः । इह गं पुष्टिजननं भुतानुबोधिनोऽस्तीत्यवचनं तु य
 योचिविस्वामाह ॥ कर्मसाधिकाधारेणमिति ॥ भुतानुवर्तदोषे च साधनीचिविस्वा
 दैवव्यपाश्रया बलिमंगलादिनृपानुत्तिष्यपाश्रयोत्तदोषानुत्तपकषायमानादिनृपावि
 षमबरश्च न हलतीत्यवचनं यथावेवाभिमतौ चतुर्थकेन चतुर्थविषय्योपि रसा
 तत्तित्तीति ननु पाने भेषजे श्वेति विज्ञेयं ॥ कषायोष्णमित्युष्णकषायः दोषादीनि
 ति दोषकालादेश प्रसूयादीनी दोषाद्यपेक्षया यद्यत्र यौगिकं तेन त्रकाय्यमित्यर्थः
 षट्चलमिति गुल्मवक्ष्यमाणं नीलिनी नीलिकानील युक्ता वानीलिन्यादिश्च विवे

चनयो गोचरागमनदिने विनेकाकार्यकरोति प्रभावात् महति मात्रपविणमनीया
 अन्यत्रनुषयली महती मात्रोत्त अन्यत्रच अन्येदात्तणे व्यहग्राही ततीत्यवचनं तु य
 काविसानाययावदनागले चिविस्वाते बलकालौ विज्ञानते न्यतेन वेगदिनात् प्राण
 वचिविस्वाक्तायासा इह तदहस्तवमनादिव्यति निक्ताज्ञेया वमनादयस्ते ह प्रको
 पदिने त्रयेमाणा प्रकुपितस्य दोषस्य कोष्ठमागतस्य सम्यक् सद्यहा भवन्ति स्त
 क्रियंते सातं प्रभृतिमद्यं वा पुनरुल्लिखेदित्येजना तथा पित्तसाजं मद्यं तदहस्य
 पेदिति ॥ यजना ॥ यापनामुस्तादिकालवस्तयो वक्ष्यमाणा वृषदंशो चूडालः वृष
 स्येष्टा पि सत्तदिति संबन्धः ॥ मेध्यानामिति मेदुनाणां किं पवित्राणां व्याघ्री
 यत्रलिंगमेव प्रयोजकं चना दुग्धीयते ॥ सिंहयाघ्र एवेति वदंसाह्वयित्वा

ती

गक्षणगतिविधिपाठात् सक्षपामात्रेण जनस्यादेयत आह नेनो जन इति म
 नो विकार इति उन्मादपस्मास्वधाणादिति चेदः अगदामोच सेवनादितिय
 जनादेव व्युपाश्रयाचिविस्त्रामाह सोममिति सह उमयेति सोमं सानुचरमि
 ति नयादिगुणयुक्तं समोत्तमगणमिति समोत्तममूहं प्रयुतः पवित्रस
 हसमृध्वनिमिति सहसमृद्ध्यादिवेदप्रतिपादितं नाम सहस्रेषोयादिमह
 भानतोत्तेन नाम सहस्रेषोयादिमहाभानतोत्तेन नाम सहस्रेषा इत्येयं तिय
 तेनाशापेयादिना आगेतु ज्वरचिकित्सा माह नस्यादिति प्रशाम्यतीत्यर्थः
 सानाह इति अभियातु ज्वर एव सानाह क्षतानामिति उक्तं क्षतिनां क्षतचिकि
 त्सायात्रेण चिकित्सायाचत्राणि न ज्वरोपेतोत्यर्थः अयं पद्रव रूपो ज्वरपद्रव

पद्रव समूलन्याधिचिकित्सायेन शाम्यतीति भावः वयोः प्रशमेनेति कामादिज्वरे
 वातानुबन्धादुपपन्ने सदा क्लेशमिति शोभनैव कथ्येः कामादीनां प्रतिद्वेदेन चिकित्सा
 माह कामादिसादि ज्वरकालचिंता जोपि ज्वरः कामादितेन मानसोपचानाद्वति
 इतितत्तु चिकित्सा माह ज्वरस्येयादिसं प्रति उषधमभिधाय विमुंचतस्तु मिति
 प्रसज्योत्तनं ज्वर इत्यादिलेख्यत इति युज्यति शीतांगश्वभवतीति शीतांगो भव
 ति उष्णा वासदोषशब्दमिति सदोषाशब्दच एतानि च लक्षणा नि सन्निपातज्वर
 ण्य भवन्तीति ज्ञेयं नान्यत्र अदृशनादेव ज्वर एव बहुदोषस्य बलिन इत्यादिप्रंशं
 केचित्सठं ये वात्र एतानि लक्षणा नि ज्वरमोक्षणे कालेक्षणे नपि दोषेण त्रीयेत यथा
 निवर्तितस्य प्रदीपेन अवलोको महान्नीयते संप्रति प्रशान्त ज्वरलक्षण प्रसज्योत्तनं
 विगल इत्यादिप्रवृत्तिसत्वेनेति स उजः सत्वेन ज्वरावसृष्टो न भवेत्तयाव कालं यत्

यद्यपि पित्तं च स्वेदा नक्तयोः स्थितमभिरुधिरमामाशयंच पित्तस्थानमिति वचनेन स्वभा
 वादेव नक्तं ग्राति। तथा पित्तं पित्तसंप्राप्तौ प्रधानस्थानादामाशयस्याद्रक्तगमनं पित्त
 संहतयेन नक्तगमनं च पित्तस्य संप्राप्तिमहिम्ना भवति। तद्यो नित्यादिति हेतुः नक्तः प्र
 पन्नस्य पित्तस्य वद्धिर्नक्तयः। तेन यस्माद्रक्तयोनिपित्तं। तेन वक्तुं प्राप्य वद्धिर्नक्तयः
 ॥ उक्तं हि ॥ असृग्द्रं पित्तकफमिति तदिति वक्तुं प्रदूषयत्। द्रवो धातुमिति द्रव नूपोः
 धातोर्धातोः पित्तस्य संप्राप्तिः स्वयतः प्रसिध्यत इति। क्षपति तेनेति पित्तोष्मास्विद्य
 मान्धातुभ्यः च्युतेन धातुनूपेण धातुना युक्तं सन्नपित्तं भूयोति तत्तत्तद्विगच्छतीति
 तियो जनान् पित्तसंज्ञानिमित्तमाह। संयोगादित्यदि नक्तस्य संयोगात्तथा रक्त
 स्य दूषणात्तथा रक्तस्य गंधवणयोः पित्तसामान्यपित्तं नक्तं पित्तमुच्यते। इति ना
 क्यार्थः रक्तपित्तस्य स्थानमाह। स्त्रीहानं चेत्

दिवर्त्तते इति। उद्धनधरायानि वद्धिर्नक्त इति वा पाठः। वस्माद्ययत्नस्त्रीहानेव त
 दुद्धते इत्याह। स्त्रीहानं सीयादि। तस्माद्रक्तस्यापि यत्नस्त्रीहानां मैव स्थाने तेन न
 त्संयोगादिति निष्यन्नेत्यनक्तपित्तस्यापि तदेव स्थानमिति भावः। तस्य द
 षं संबंधविशेषणालिङ्गान्याह। सांद्रमिसादिकषायवदाभायस्य तत्तथाया
 तं पाटलमियथः। वृष्णस्य वस्त्रादेः संसारगंधकादिभिः मसृणी रक्तस्य
 यो वर्णः। समेचकः। नतु पित्तमेव नक्तपित्तमित्युक्तं। तत्तथैव पित्तं भवतु
 उच्यते सामान्यसंप्राप्तौ पित्तमेव नक्तपित्तमिति वक्तव्यं यथा सर्वगुल्मेन वायु
 यथा सर्वज्वरेषु पित्तमोत्रं भवं। तदेव तु यदा उल्वणे नृकपेन स्वलक्षणाक
 णिणा युक्तं नक्तपित्तकतं भवति। तदा सामान्यसंप्राप्तिपित्तमुल्व्यश्नेष्य

पौ वद्वादिस्वलक्षणाकारिणा व्यपदिश्यते। श्लेष्मिकं नक्त पित्तमिति। यथा
 श्लेष्मिकं गुल्मे सामान्यसंक्राप्ता गतं वातं पित्तं व्यपदिश्यते। यथा
 यथा वाक्पृष्ठे सर्वज्वरानपायाकारणमनादयुविशेषलक्षणाकारिणा श्ले
 ष्मिकं व्यपदिश्यते। एवं वातिको पित्तं पित्तं व्याख्येयं यत्तु कफात् विन
 हितेन केवलं नैव पित्तेन बलवता जनितं नक्त पित्तं पैलिकं नक्त पित्तलक्षणा युक्तं
 भवति। तस्यैतन्मिषु व्यते। लक्षणेन हि दोषव्यपदेशो भवति। तेन यद्दोष
 जनितलक्षणा जयुतं रक्तपित्तं भवति। तत्तज्ज्वलितमिति। व्यपदिश्यते। श्ले
 ष्मिकादिनक्तपित्तापेक्षया पैलिकेन नक्तपित्ते प्रमुल्लवणं पित्तं भवति। यतस्त
 त्रैव पित्तं स्वलक्षणानि करोति। नान्यत्र॥ एवमवस्थिते यदुच्यते केवल

पैलिकस्य मागेनास्ति। यतः वातान्ध्यमधोयातिकषायान्ध्ययोः द्विमिति प्रति
 पादितं। तदपि न यतः पैलिकस्यापि उद्विगमनमधोगमनं वा भवत्येव पतं पैलिकं यद्
 द्वातितमाग्रीमहिम्ना कफसंयुतं भवति। यच्चाधोयातितत्वात् स्थानसंबंधाद्वात
 नुगतं भवति। माग्रीसंबंधानुगतश्च दोषः स्वलक्षणाकारकत्वात् नातुबंधः। तेन
 सो। पैलिकेन नक्तपित्ते सत्पि एकदोषानुगं साध्यमियादि। वचनेषु न गृह्यते। यतः
 स्वतंत्रो व्यक्तलिङ्गश्च दोषोऽनुबंधः। तद्विपरीतस्त्वनुबंधः। तेन यथा तल्लक्षणाका
 रिणा दोषनानुबंधेन वातिकत्वादि व्यपदेशान्नक्तपित्तेषु न माग्रीसंबंधानुगतेन
 स्वलक्षणाकारिणा अनुबंधनूपेण तिअन्यतु प्रदेशां तन्नचितेन पित्तेन यदोत्तर
 कालं नक्तपित्तस्य संबंधो भवत्येव। तवापैलिकं नक्तपित्तं भवतीति ब्रुवते।
 संप्रतिसाध्या साध्यविभागमोह। एकोऽपि एकदोषानुगमिति उक्तैकदो

वलक्षणयुक्तं। एवं द्विदोषमपि दोषद्वयलक्षणयुक्तं॥ एवं त्रिदोषमपि ज्ञेयं॥ ननु
 मार्गसंबंधानुगतमपि दोषं प्राक्षिप्य द्विदोषं त्रिदोषं तच्चागणनीयं॥ तथा हि सति के
 वलं नक्तपित्तं न स्यादेवेति तथा संप्राप्ति संप्राप्तदोषं च गृहिता मार्गसंबंधानुगते
 न वायुना कपेन वा योगात् द्विदोषजत्वं मेव सर्वदा स्यात्। न एकदोषकत्वं तत्त्व ए
 कदोषानुगं साध्यमिति यदुक्तं तत्र स्यात्॥ तन्माद्योक्ते मे साध्यमंदाग्नैरेति वे
 न दिति। पृथगेवासाध्यता लक्षणव्याधिभिः॥ क्षीणदेहस्य यादि च पृथगेव गति
 र्नुत साध्यादिभेदं दर्शयितुं गतिभेदमेवाह गतिरुद्धमियादि गति प्रकाशं तत्त्वम
 पि। असाध्यस्याह॥ द्विदोषद्वयस्यादियच्चोभयाभ्यामिसोदिना वक्ष्यामतीव च
 ते। वासाध्यता लक्षणमप्ये। अत्र च मार्गाभ्यामियनेन न योगपक्षेन मार्गप्रवृत्ति
 र्यवस्थिता। किंतु प्रत्येकं मार्गद्वयप्रवृत्तस्यासाध्यत्वेन पूर्वमेवोक्तत्वात् कृपाप

गतेनेति शब्दगंधेनैकाप्यवमज्जतीति कश्चददिभ्याति यथोक्तै मिति निदाने
 तैस्तत्राह। भवद्वाः खलु दोषा ल्याने च कादयः स्वरभेदां ता उक्ता दामिद्रवणादि
 भिर्युक्तं क्षीणस्य कासिने सिध्यतीति ज्ञेयं। ये द्विदोषानुगमिसाननानुबंधरूप
 दोषद्वययोगात् याप्यतमुच्यते। यत्तु पूर्वं द्विदोषं याप्यमुच्यते इत्युक्तं॥ तदनुबंधदे
 षद्वयजन्माभिप्रायेणातिनयोनरुक्तं मार्गाभ्यामं चने स्वेति उद्धृते मेव ममुखं प
 रिसृज्यं नासायां तीत्यादि रूपज्ञेयं॥ उद्धृगस्य तु अधोगमने अधोगता देवयाप्यं
 भवति। अधोगांतु मार्गातिनमगच्छदपि स्वत एव याप्यं तस्मात् उद्धृधो मार्गपि
 विवर्तते। विवक्षितः एकमार्गमियादिना साध्यलक्षणमाह॥ एकमार्गमिति
 सामान्यवचने प्यूद्धमार्गमेव लभ्यते अधोगम्य एकमार्गस्यापि याप्यं घेन ग

हृणं सुखे काल इति हेमं तेशि शिने

॥ हिक्काश्वासा नेतनं समानचिक्विसिततात् ॥ तथा हिक्काश्वासकासानां पनस्यमानु
 धिहोश्च कासचिक्विसितमुच्यते ॥ अत्र गानेयस्याभिधानादेव शिष्यप्रस्तोतुमीयते
 नापष्टागुरवो वदन्तीति न्यायात् क्षय इति धातुक्षयः ॥ तेन गोजयक्ष्मसंबधानां क्षी
 पा धातुपुरुषभवां जथा ज्वरा काशस्य च धातुक्षयजस्य क्षयशब्देन ग्रहणं भव
 ति ॥ क्षतजनक्षतनः ॥ क्षतपूर्वकयक्ष्मभवस्य तथा क्षतक्षीपास्य च कासस्य ग्रहणं
 भवति ॥ पंचैत इति संख्यया सकलकासावनो धामनैव यथोक्तव्यानेन दर्शयति
 क्षयप्रदा इति देहक्षयप्रदा क्षयजोपि च कामः पुनर्विप्रशिक्षयदा भवति ॥ तथा ज्व
 रासंज्ञैरुक्तमित्युन ज्वरकनं भवति ॥ उक्तं हि ॥

ज्वरसंज्ञायाद्रुक्पित्तान्तर इति ॥ भाविकां संज्ञायां पूर्ववृत्तमाह ॥ पूर्वसं
 दिश्रुक् निवृत्तपूणी गल अस्य यस्य तस्य भावः ॥ श्रुक् पूर्णगलास्य ते भोज्याना
 मवनोद्योरुचि ॥ अशक्तिवन्निभ्यवहनणे संप्राप्तिमाह ॥ अधइत्यादि ॥ तदानभा
 वमुपपन्न इति बुद्ध्यातिस्वभावमापन्नः स्वानीति स्त्रोतोऽस्मिन् भुज्येया क्षिप्यतत
 स्तं भेयत्वेनादीन्यवकासनादिति यथोक्तमिति सत्तात् ॥ तथा उरः प्रभृति
 स्वातनावकास इति अन्यसंज्ञा व्यतेकस इति स्वातनेयोपि सयंधानोतो
 रयं प्रयोगः ॥ एवं सामान्योक्तस्य भेदहेतुमाह ॥ प्रतीद्याते सादि ॥ प्रतीया
 तत्तावनपांसचकपादिसंज्ञा इति सवेगस्य वेदनाकृतपीडादिकास
 शब्दः ॥ कासशब्दः संज्ञावातयोर्वेश्यविशिष्टत्वं भिन्नलमिति ॥

पावतत्पक्षेसादिनावाभजस्यहेतुलक्षणेप्राह।प्रताभ्यतइतितमसी
 वप्रविशतःस्तनेनंशब्दकरणंउर्ध्वधास्येतिउर्ध्वन्याप्रनपितवातस्यक
 डिसादिनापितकासहतुलिङ्गःप्राहःअग्निसस्यजइतिजग्निसस्यभवः
 उर्ध्वमापनइति।उपसोथमाद्वमनुमिवपितजेप्यस्मिन्श्लेषानिष्ठव
 मंयोधेरुरःप्रभृतिवपस्वानभृतवेनश्लेषपित्तसंसर्गजनयेति
 सेयं।गुविसादिनाश्लेषमाह।अतिरुवाययादिनाक्षतमाह।क्षतं
 हीनेतिक्षतंप्राप्यर्थः।अयंचकाससाहसयक्ष्मीरूपेष्टकोसेयः।वि
 षमेसादिनाक्षयजमाह।अत्रचविषमासास्यभोज्येनतथाव्यवाये
 वातथानेगनिग्रहेणविषमाशनजक्षयवेगसधारणजानोयक्ष्मा

पांलक्षणभृतकासहतुत्रयेत्युक्तेभवति।तत्रक्षसन्नदृष्टिसादिव्य
 धिप्रभावाद्भवति।मिश्रितनिलिमिजदोषलिङ्गोच्चरोभवतितिमैसादि
 भिन्नवच्चिचंउनिमित्ततोभवतितथास्वनपेदोपिअनिमित्ततोभवति।दे
 हनाशनइत्यस्याध्यइत्यर्थः।पादगुणावितिदैयादिपाञ्चतुष्टयगुणानुक्त
 त्रकदाचित्सिध्यभिधाननयाप्युक्तःइतिभिन्नविषयःसंख्यात्वात्तत्त
 क्षयजकासभेदंजाप्यतयादर्शयन्नाह।स्वविनाषापियादिस्वविनाषा
 युक्तापिजनाकासइतिवचनेनस्वविनाषांयोजनपादेहक्षयकापिकायावतः
 योप्यःयस्तदोषवत्तससाध्यत्वभवतीतिदर्शयति।अन्येतुजनाकासदोष
 वृद्धोत्तमविनीयंतित्रीनपूर्वानितिदोषजानसाध्यामिति साध्यत्वेनोक्तानया
 याप्यामितिबहुवचनव्यक्तस्यपक्षयाकिंवाक्षयजक्षत

कासाभिप्रायेण बहुवचनं रक्ष्यमेसादिना विविक्ता माहा। सुखे उद्देहो य
 स्य तं सुखोर्द्धं सुखं कासगृहीतक सपित्तं बुद्धं भक्तिर्नैष्टैर्ज्ञेयैरसुखोर्द्धं
 न स कपं स्नह विने च नैर्गतेत ॥ कंटकानीसादौ न स इति काथे चतुर्थिका मि
 ति ॥ पलं न्युषणाद्यदे पाठे इत्यनेन स्वल्पपात्रां द्वितीयां पात्रं ग्राहयति स्वगुमा
 शिकशिवां दोषोपा मियादौ बक्ष्यमाणानि जजमांसां तानि काथ्यानि दोषा एव
 साध्यानि मानि काठ्ये पलानि जीवनीयानि तिदशजीवंसादीनि षड्विने च न
 शताश्रितीयाक्ता निघृतमात्रयेति चूर्णमालोचितया वस्त्रगालितमिति वस्त्र
 पूतं कर्कटकीमिति। कर्कटश्च गी चित्रकैसादौ श्रेयसामिति हस्तिपिप्पलीलि
 ख्यथ्यद्वेतुला कषायइत्यत्र तुलाद्विशब्दो लोचनक्रियमाणत्वात् दोषा इति

लेन काथः कर्तव्यः दशमूलीसादौ हनीतकी शतमिति हनीतकी गुडकत्रां य
 वैः खिन्नैर्नितियवा यदा खिन्ना भवन्ति। तदा ते कषायं पूतं गृहीत्वा हनीतकी श
 तं च तदेव गृहीत्वा गुडतुलां च दत्ता पुनः पाकं कर्तव्यः यवा नोत्तरे तो चेत भोगा विशे
 ष एव कषायो भवेतीति कृता चतुर्भागा वशिष्टमेवात्र कषायं कुर्वन्ति। घृततेन गुडवे
 यत्राष्टपलमाने एव कुडवे पिद्रवदै गुप्यस्य प्रतियादित न्यायत्वात्। तं त्रांतरे वा
 त्रैव योपेन मधुनश्च पलाष्टकमित्युक्तं तुल्यमानवे पिचात्र घृतमधुनोद्रव्यां तन
 योगस्य विद्यमानत्वात् तन विरद्धतंद्रव्यां तन योगे हि सति मधुघृतयोस्तत्त्वमा
 नतापिन विरहा भवति। अत्र व हनीतकी मुनखिन्नां घृततेन प्रथमं मानाकू
 तं ज्ञेयंति। अथ नदव्यधिततः काथादिप्रक्षेपः अवतानसमये च पिप्पलीच

पत्रक्षेपः शीतीभूते च मधुरानंजयं रक्षा वैद्यानाय ममिह लिह्यादिनि एतत्प्र
 रत्नं लेहं लिह्यात् अतो देधाभयं रसायनात् स्वादे नि सं विंवा दे अत एलिह्यात्
 तथा स्वादे च दे अ भये तेनाभयादयसं बद्धं लेह्यभागं लिह्यात् तत्तत्स्वदभयादयं
 रवादीदि यथा भवति। अगस्तिमिहितमिहोनास्य महाजनसं प्रदायागत्तैना
 यीसिद्धिं मुच्यते। बदरसारमिति बदरसा रं ससंधवमिति इषि संधवेनास्य
 तलवपा मितियावत्तत्र मदिगभिः पिबेदित्यनुवर्तते। शिरस इत्यादिना धूमपा
 ग्या वस्त्रा पदशनि पूर्वकं धूममाहा। पीडन इत्यादि स्त्रुल गौत्रादिना शिरसः पीडन
 दशो गुलोमितामियादिना स्त्रुस्थानोक्त धूमपानविशिष्ट नलिकादि विधान
 मिह कासे विधीयते। अयं च धूमस्तथा वमनाथ सृष्टसो यद्यपि तत्रांतरे

पृथगेवोक्तो तथा हि यं च धूमाः श्लेहन प्रयोगिक। वैरेचनिकाः कासघ्ना वा
 सनीयश्चेति सुश्रुतं प्रोक्ता तथा पीह कासहर वामनीययो विरेचनकारकतया
 वैरेचनीय एवावरोधोक्तयः। पपंतु वैरेचनीयते पिकासहनस्यायं नलिकामाना
 दिभेद उक्त इति विशेषोक्तयः। छिद्र इति उपनि नलिकामान छिद्रयुक्ते विरापि
 निवस्रं सुखेति। वेति वचनेन प्रागुक्तता सापने निषेधयति मनः शिलेयादौ
 अलं हपितालं ईमुदः पुत्रजीवकः अस्य च धूमस्य पश्चात् क्षीरपानं। तीक्ष्णना
 नेन धूमेन क्रियमाणो जः क्षयणादिभयं पणिहाराथसन्निपातभवश्च का
 सो यद्यप्यत्र नाक्तः। तथापि प्रवृत्ति समसन्निपातवतः कासोऽत्र भवत्येवेति
 वचनादुच्यते। विंवासा निपातिकः क्षयः कासेन क्षति हि सन्निपाते भ

वोप्येषक्षयः कासः स्तदारः । सन्निपातहिततस्मात्कार्यमित्रचिन्तितमिति ।
 प्रपौडरीवेसादौ शालुष्टांगुजोत्तमावन्तिमिति मात्राशितोयेतविधाननवन्तिव
 वाक्षौमस्यचेलः । क्षौमचेलः । वंशलेघनवंशनलिकासेव्यमुशीरे । अलंहरिता
 लो । गोहिषो गंधतृणम् । पूर्वकेल्लेभ्यं ततोत्तधूमविधिनां गानेयनेन कोयोगः ।
 आसगुमानिति सुकशिंबीपलानां पंचकोलगुडान्वितामिति । अक्षिपं पंचकोल
 गुडो समतिलामिति समतिलतंदुलेन साधितां अमिषैः पित्ति । मस्याद्यामिषैः
 सतांदुलैः । सिद्धां वायसी काकमात्री वमने सपिषितिवमने द्रव्ययुक्ते सपिषि
 षां वमने कर्तव्यं । यस्याहं पलकल्लैः पित्तपलपित्त एव कासावेगनिःसाय
 माणस्य कपस्य तनुतायां घनतायां च पृथक् । अत्र चिन्तितमाह पैत्तिकद्रव्या

दि । नित्तकैः सुतोत्तवतामिति संबंधः । क्रम इति पेयादिक्रमः । पचमिति पेयात्रमाह
 द्वंशस्य तद्रव्यत्रयपचार इति शेषः । नीलीसारं नीलिनी पलसारं । जमूतपलमा
 मलकं शार्करादिकेवलकेवलपैत्ते सकपे पैत्ते समस्ते मपि वः सघृतस्तत्रावरादि
 पैत्त एवानिले जनुबंधरूपे ज्ञेयः । मृद्वीकाई शतं त्रिंशतपिष्यली श्वयंति पमिहा
 तगोक्षीरवस्येति । क्षीरमात्राशनस्य वसस्य पिष्यल्या मलाकमिसादौ घनतामा
 पचं काकोली सादौ प्रसकं युग्मैः पित्तिसंबंध्यते । शरादिपंचमूली तृणा पंचमूले
 अभिक्षकादयुक्तेनापथिकावातपित्तहमवाता मभीष्यकाक्षोडमुकूलकनिको
 चका । इति ग्रंथोक्तश्वसागोत्रयाः । जीवकाद्याश्वजीवनीय । गणोक्ताश्वसा
 दिमां च क्षभक्षयोक्तसपिषिद्रुडमानानुसावेणात्रमात्रं ते पंचाक्षने सादौ न समि

ति। कल्बस्येवनसंवलिनमिसादिनावकासचिकित्सा माह। पिप्पलीक्षानि
 कै निति पिप्पलीक्षीरसंस्वतै धातावले निति धन्ववापि बिलेग्रयनवेन सैनियथ
 कालेषु नस्य चात्रिष्विति भोजनादिमध्यावसानेषु मधुहितं यतमिसत्रमासिकं
 हिं गुसिंधुचेयादिवचनानुसारेण हितं मधुनी प्रक्षेप्येतेनैव विधिनेति उक्त्वा द
 केन हिं गुसिंधवोपि वेदियर्थः। स्वरस्य सितस्येति कृष्णवर्णस्य चतुरो मधुलेहा
 निसत्राद्वैलोकोत्तले हो ज्ञेयाः दशमूलाढक इति दशमूलस्य काथस्याढकमान
 वे तेन काथकाथ्यसमा मत इति वचनात् काथोप्याढकमानो भवति। कंटकारी धृते
 बलादि। कल्बद्रवस्य मिलित्वा कुड्वा मानवं कोषात कीघोषकः। तमककासो पद्व
 रूपः कफंबुवधोस्येति कफानुबंधः पवनः तस्मिन् कफानुबंधयवने पित्तानुबंध

योने सप्तापि वातकफयोः अनुबंधं पित्तस्य तु प्राधान्यं जत एव पित्तनाशनीति
 योक्ता तत्र आर्द्र इति। तनु कफकासमो व्यादिकमिसादिना क्षतजकासचिकित्सा मा
 ह पिप्पलीसादिके लेहे यवा दयस्ते लोताऽ प्रसेक प्रसृतमानाः वृत्तिनिति चिकि
 सा संसर्गान्विति वातपित्तादिसंस्पर्गविशेषणमिति चिकित्सितविशेषावात्
 पित्तादिनै इत्यादिना वक्ष्यमाणो ज्ञेयः। नातपित्तावृत इत्यादिना क्षतकास एवाव
 स्थिकी चिकित्सा माह। जीवनीयस्य पित्तनत्ता वक्ष्यमाणं महती मात्रा। मिस
 होनात्र पणिणामनीयो। प्रायोऽपनग्रमाणं निवृत्ते क्षतदोष इति क्षतव्रण प्रश
 ने क्षौमे नत्तु केवर्तिते निति। यथोक्तौ षधेन क्षौमले पाद्वती ह्नेनैः पिबे तक्षौ
 ममिसत्राक्षौ मंभावयित्वा धूमं पिबेदियर्थः। निति निप्रति हो जनमिति। निति

पिरसानुमानं क्षौमधर्मपिबेदिति क्षौमं दध्वाधर्मपिबेत् ॥ अयो गुडैर्मितिलै
 हगुडैः शृण्वैक्षीरं प्रसाख्याद्यावानतत्रिसामिसनेन उक्ते लक्षणं पिष्यते
 कादिवितिकां सिद्धिं दर्शयति ॥ ॥ अथ माकज्वरवेधः ॥ कपकचैरुष्टं गीता
 सस्यं तालफलसस्यं घृतमण्डः घृतस्योपि सस्यो भागः ॥ उष्णया दिसा
 दौ कफमिति छेदः ॥ शुद्धैश्चेत्ते पित्तशुद्धैश्चो तो निद्रिपंश्चामूलीयादौ क्षणं ले
 वपां तो च त्रयुक्त्या दानवचेन न स्लोकमात्रे दानं लवणी कनण प्रयोजनार्थं दि
 शयति ॥ गुडचीयादौ श्रेयसीनास्मान्नसममिति काथं समं क्षीरसिद्धे
 पित्ति ॥ क्षीरोस्मिन्नेयवक्षारसाधितं घृतं यवक्षारघृतं ॥ तेन विधिने
 तिव्याष तैल गुडा चितं वितये कंधनीयकं मुनिष्ठं उक्तं व्यापायितं

कर्षयन् कल्के भिन्नकस्येति संबंधः ॥ कापिवेति कर्षयन् कल्के सादिनेतः
 उक्तानि कागंडीरः ॥ समठः गोनामलकः ॥ आद्रो मलकस्य म्लदिति दाडिमादि
 योगादम्लः ॥ व्यासादिति क्रियापत्तिवर्तते ॥ क्षयकासस्य सन्निपातोद्भवमिया
 दिना सान्निपातिकत्वं मभिधाय दोषोद्रेकं विशेषेण बध्नयेत् ॥ चि विस्त्रा विशेष
 सूत्रमाह दोषानुबंधयोगाच्च कुर्यादोषबलमिति पठेति ॥ अत्र बुध्यते यथा हाया
 तेन दोषानुबंधयोगात् नो गबलाबलं बुद्धी कुर्याद्विषयितमिति संबंधः ॥ कास
 प्यतिवातपित्तकफक्षतक्षयजेषु विस्तरोक्तं कासमेव जं सं गृह्णाति ॥ भोज
 मिसादि संख्येता यथ्यायाथ संग्रहस्य सममिति ॥ ॥ ॥ इति कामचिकि
 त्सितं समाप्तं ॥ ॥ ग्रहणीचिकित्सितं पांडुरोगचिकित्सितं च तृष्ठितं ॥ ॥

अग्निबलहानिजन्यसामान्यात्ग्रहणीदोषचिकित्सितमनुव्यतिस्सारचिकित्सा
 तमुच्यते। उपोद्वाजाजातैः पांडुरोगोदितिव्यवधानं च तं संप्रति तु यथोक्ता पा
 द्वातायात्पांडुरोगादीनभिधाय प्रकृतमेवातीत्यनचिकित्सितमुच्यते। प्रागुपति
 दिकाल इति च तयुगे समानतनीयावभूवचिनिमंत्रेणाभिमंत्र्येवपनिस्ययावभूव
 नलंभाय प्रक्रीयते। स्म इति जालंभाय मारणीयन प्रक्रीयते। न संस्क्रियत इत्य
 थः। न वृत्तस्य वाताशादिमनुपुत्रेषु एकमेवमनुपुत्रमुदाहाययिष्यादिशब्दः। न
 तं। न दातेषां क्वचिदयत्र समुदायेनेयातात्कृष्यपपूर्वस्यातनेन साक्षात्तज्ञानाथ
 कतिपयेन पठिताः। अपठिताश्चादिशब्देन प्रकारवचिना इति। दास्यतां नाथं
 पुनाणेषु नेया प्रसूता मघतुज्ञानादिनिपश्रुतामेव प्रेनपया प्रेनपचयेषां दि

शिक्षा द्रष्टेतपादार्थमिव उच्यते। आगमेषु कृतं यस्यावध्यघातकयोः रसुयो रपिम
 हसुप्यमुपयत इति। किं वा पशुनामेवा दनुज्ञानादिनिवेदपशूनां वध्यते नाभ्यनु
 ज्ञानात् प्रोक्षणा मिति विधिपूर्वकं माननं येष धोराजविशेषः। दीर्घसूत्रेणेति दी
 र्घकाल निवसेनियधिता इति अदृष्टपूर्वमेवां वधं दृष्ट्वा दुस्विनो भूता उपाद्रुता
 नामिति। अभिमंत्र्य हतानां। उते हि। उपाद्रुतः। पशूनां सो यो निमहेतः। क्रतु
 अनेच प्रागुपदर्शनि श्रथेयादिना वाता निसारादिनां पृथङ्-मितलक्षणे क्रतु
 वातनस्येयनेन वात प्रकृतिं प्राप्य वातात्तपादीनां वातातीत्यारभ्य वसुपदर्शने
 अथसादिना नाता निसारतां जनने सामर्थ्यातिशयो दृश्यते। तेन न्य प्रकृ
 तिन पिवातात्तपादयः कानपमनिसानस्य भवतीति ज्ञेयं। एवं पित्तश्लेष्मल

शब्दयोः पितामह्याख्यायं प्रमिताशनमतीतकालाशनवेगान्न दावत्तयित
इति बुद्धिमावत्तयितो वेगानियर्थः। पुनीषाशयमुपयेपि पक्वाशयं नीतात्तयमि
ति मूत्रस्वेदाभ्यां तस्य रूपाणीयादिभामवातातीसारलक्षणमाह। भाममिया
मासगतं विष्णुमिति प्रसेनपाशीलं अवसादिति प्रमोपतितं नीलं भवति। पक्वे
सादिना पक्वातातीसारमाह विनिश्चयनिति शब्दं कृत्वन्माह ननु ग्रंथिकमिति
तं विग्रथितपुनीषातीसारवस्था प्राप्तानाति सारेपि वातानुग्रथितवच्च स्तंभ
वति। नासावनुग्रंथिसंज्ञादुद्देश्येति पित्तलस्येयादिना पित्तातीसारमाह
॥ द्रवत्वात् ॥ बुष्माणमुपहस्येति। यद्यपि पित्तमुष्णमग्रसमानतयावतीति
पुज्यते। तथापि द्रवत्वादुद्भूता दूष्माणमग्निरुपहस्येति सार्थः। पुनीषाशयं मूत्र

मिति पुनीषाशयं गतं पित्तं वधो गुदश्लेष्माणस्येयादिना श्लेष्मातीसारमाह संप्र
कस्येति। अतिमात्राशनस्य श्लेष्माणोप्युपघाते हेतुमाह। सौम्यस्वभावादिति। सौम्य
मेविरिद्धतादुपघातकरोतीति युक्तमेवेति भावः। पुनीषाशयमुपद्रयेति पुनीषाशयं
हंति हि सार्थं वातअस्य गत्यर्थं किं वा पुनीषाशयं शब्देन स्वानि न उपचारात् पुनीष
मेवोच्यते। यथा मंवाकौ शंतीमिति विटस्वेदेयादिनोक्ता मुपद्रवात् मुनिवय्य इति मु
निश्रेष्ठः॥ ॥ इति अतिसारविक्रिसा ॥ ॥ छदिचिक्विसितं तृष्टितं ॥ ॥ गस्यदुःस
दिति ज्ञेयं ॥ तस्मान्न शमनं ब्रंहण एव शस्त न कर्षणं अतएव शमने ब्रह्म पौनर्पि होप
संहतं कनिष्यति। किं नानवश्यं शमने पाथ इति ब्रंहणरूपे शमने क्रीयमाणेनाव
श्यमपायो भवति। नवनपि जल्पः शक्यस्तभवति। कर्षणं तु क्रीयमाणे अपापो

१८ शोअशक्यश्च भवतीति योज्यं व्यापपादितं ब्रह्मणं वा प्रायः कर्तव्यतया अपसं
 हृतं ॥ तस्मादिसादिअत्रचशमनेअशुद्धविषयब्रह्मणंचशुध्यविषयं केचिदाहुः श
 मनेत्येवतु ब्रह्मणं केचिदुदाहरन्ति ॥ दुर्जयइसादिको ध्यायाधिसंग्रहो व्युत्प
 ॥ इति हि काश्वासचिकित्सितं ॥ १॥ पूर्वध्यायात्तच्छब्देन विधाता वा तन्तु दुर्ज
 स्यां विसर्पणामुत्पत्तेः ॥ दृष्टं न तन्तुं विसर्पस्य चिकित्सितमुच्यते ॥ दृष्टश्च न त
 दृषकेन विधिगोमितीये कश्चिदेवेने प्रतिष्ठातादिना यावत्तन्तुना लस्वभावाच्च
 पितं मृदुष्यतीत्यनेनोक्तं कैलासइसादिप्रश्नासंगुणदेशोपदर्शनपत्रं शोभने
 हि देशगुणवसमानसाशिष्येष्टव्यानि संकुसुमसम्यनैविति नियं पुष्पर
 दनैव मद्भिम्मधुनानतानिति दृष्टे विवेकद्विजितामानमिति जितेन्द्रियं ग्रासं वि

अनुष्ठानं युदास्तोत्रहणितालानिति हनिशकबहुपठितानो सार्द्रकादिमंकुचिका
 तन्तुकुचिकाचकिलाटनृक्षीरपीडामंदकस्येति मंदक्षीरजातस्य वा डातिप्रवाणा
 मिति शोडा विप्रकाशपांशो डाकी च संधानविशेषः ॥ अजोषे शतमजीपांशेनै
 वाजजीपस्यापि पातस्यासने तथापि दग्धे पूर्वादिमात्रे अशान्मध्याशने एव मजी
 पाध्याशने व्यामिश्रैस्तैः साध्यासाध्यविभागज्ञानाज्ञानार्थं शाखाश्रयिताद्याह
 बहिर्मिसादियथोत्तरमिति बहिःश्रिताहताश्रितः ततश्चोभयाश्रितो गुरमियथः
 अंतर्नाश्रित इति अंतर्गुनी च बहिविति ॥ शाखायां विसर्प्यति श्रंतया श्रयादिवि
 सर्पलक्षणमाह ॥ ममीपद्यातादिसूत्रमर्मद्रव्यं विद्यदनादिति श्लोभणात् स्वल्
 क्षणैविति वक्ष्यमाणविसर्पलक्षणैः पत्रस्वरसर्पिणीति अंतर्नाश्रयबहिना

अथ विसर्गलिखणानि सवर्णिनस्ते सादीनां पृथक् हेतुलक्षणे विनिग्राहपृथमिति ध्या
यप्रधानं यथोक्तमेव यमक इति घृतं तैले दधि दाडिमसागभ्यां संस्वृतं दधि दाडि
मसाभिकं शालीनां यद्यपि बद्धं यवचैस्त्रिमुक्तं तथा पीहशब्दयुष्यसविशेषयुक्तानां
संयोगयुक्त्या वच्चेः क्षयहितं तदशयं नाहो शालयश्चाश्यावच्चेः क्षयरजापइति ते
नाद्यात् प्रविष्टं तमिति मुक्तं तनाधिनसाधिरसाधिवत्तेन द्रवेण संधीयाद्यात् पृथ
क्वृत्तिति विवर्तवच्चेः कृताव्याधयमुखशेषादौ बल्यादावतदियः सन्नितमम्लघृत
माहो चांगेनीयादि। अत्र चांगेनीनसकोलनसे दध्राद्रवत्वं नागनक्षत्रयोश्च कर्क
वंशोरव्येसादावपि अम्लं घृतमिति मुक्तं। तेनात्रापि अम्लं चांधमनं ततोक्तमेव द्रवं
गेनीस्वरसादिदयं व्यादयश्च दशकल्काः उत्तश्च तत्रातने पंचकोल बिडाजा

जीधान्यादाडिमवेल्बनैः। पचेदम्लं घृतं तद्वत् नागनक्षत्रसंयुतमिति दशमसुत
यसिद्धमिमादौ अनुवासनमिति। अनुवासनस्नेहस्नेहश्चानुवासने प्रायो दर्शनात् तैले
मेव। अन्यनुघृतस्य पक्वाकसाने घृतमेवायुः शरीरादिनाप्यनुवासनस्नेहत्रयमु
च्यते। पित्तनासं प्रवेशयेदिति। पित्तना आकादितं पीडयित्वा प्रवेशयेत्। पित्तस्य
लवपिंडिकासौ हियं तमिः आमन्वायमिति। आमका न कं लेधनपाचनाभ्यामुपच
रेदियनेन यत्पूर्वमात्मानि साने सामान्ये विधौ प्राक्तं। तदिह नानुमन्येते। पित्तहि
सं तत्रैव प्रवर्तने क्रीयमाणं निरोगं भयं स्यादिति तत्तावच्च यत् विरेचनमिह व
त्तयंत तस्मात्प्रीति विशेष संयत्ता वलं घितस्य च सादौ सूर्यपणिसुदमाषप
णौ निर्यूहशब्देन च षडंगविधानसिद्धं जलमुच्यते। यवाखादिसाधने तस्यै

वाधिका रात। अनुबंधे तस्येति वैलिकृती सा नानुबधे इमामिति नुवक्ष्यमाणान्
 फलवंचेति फलवंचे अमृणालमुशीरं समंगा खदिनी वराहक्रांते सनेन तिष्ठती
 न निवर्तते ॥ पलाशवदिति वक्ष्यमाणान् फलवंचेति फलवंचं ॥ अमृणालमुशीरं समं
 गा खदिनी वराहा ॥ क्रान्ते सनेन तिष्ठती न निवर्तते ॥ पलाशवदिति उक्तं पलाशफलमिति
 विधानेन संसर्ग्यमिति ॥ पेयादित्रयं शतं पुष्पीयादी वनी शतावनी अनुवासनं दद्या
 दिति शेषः ॥ पवित्रे स्ये सा दिना पिच्छा वस्ति माह ॥ शृणु पयसी यत्र पानीयमात्रे पौव
 पयः स्रतं ते यं स्रते पयसीति अस्य विशेषणं प्रस्थ इति च पाणि शाल्यले उदूषण
 आपो धृतं तं आपो धिता तपिंडं मुष्टि समं स्रते पयसि प्रस्थे द्वाया दितियोजनं म
 त्रयेति वचनात् ॥ तैल सप्तिषो न तं तावती मात्रा यावया स्नेह न मात्रा भवति ॥ यथा

स्यात् ॥ सर्वतः सप्तिषा दिति ॥ तावदुक्तं ॥ सर्वतः पतिसप्तिषादिभिः सप्तविधो दोषो निति
 दोषभेदान्न सप्तविधो भवति ॥ एतेन साध्या साध्यभेदस्तद्विविध्यादप्यत्र संभवतीति
 शयति पृथगसादिना निदिष्टं सप्तविधं विभजनेन तन्मिसादि एतत् सप्तविधं तत्तादि
 दोषदूष्या नध्यतं कुष्टपि यद्यप्यस्ति ॥ तथापि विसर्पणशीलदोषैः विसर्पणकुष्ठानितुचि
 रत्रिगैर्दोषैर्जायते इत्यादि ॥ कुष्ठं च विसृतं एव प्रपंचितः मनुसरणीयं ॥ दोषास्त्रयो म
 ला इत्यत्र दोषशब्देनैव वातादि प्राप्ताः ॥ मना इति पदं ॥ अन्यथा दुष्प्राशनीरमलिनी कृत्वा
 तं दोषाणां प्रतिपादयितुं ॥ उक्तं चान्यत्र ॥ शरीरदूषणा दोषमलिनी कृत्वा मना धातु
 ना धातुवश्वस्युवति पिन्नं कफास्त्रय इति जायते ॥ कैश्च हेतुभिर्निति प्रश्नस्याननं लव
 णायादि ॥ उद्वृणानमिसादि उद्वृणवीर्याणां तेनासंधवामलेकादीनां लवणा म्लानमपि

षादृष्टिचिसर्वा उपलक्षयेदिति । पश्यामि सहस्रैवेत्यादिना अनुपक्रांतापि गदाकेचि
 त्सामयंति । व्यंग्यनिले वा कल्पस्थानादयः केचित्तु उपक्रांता अपि विरेण्येति यथामे
 हसुल्भादयः अनेन लुगहीताः । शीघ्रमेव विनश्यंतीति तन्नामिशेषमत्र चिकित्सायां द
 र्शयति । संक्षिप्तः केन हतुनेति कस्यादेतौ बक्ष्यमाण विस्मयपि निःसर्पः संज्ञयोख्या
 तइत्यर्थः । कतिधा तु विविध्या तु कानपकः कथं कैलक्षणेति निमित्तं भूतः कैल
 क्षणैरेतदस्यर्थः । विविधमिमादि यथाक्रमं प्रश्नानां तत्र विविधं संपत्तीति अथ
 उद्वेगित्यत्र तथा नामस्फोटशो फदिभिः प्रसृतिसर्पशब्दगतपनिशब्दार्थव्या
 कृतोति सर्वतः पणितइति पणिशब्दः सर्वतोर्थइत्यर्थः । किंवा पणिसर्पणादिश
 ब्देन सर्पणमात्रमुच्यते । सर्वतशब्देन मुपनिशब्दार्था व्याप्तिर्यते । तेन यावदुक्तं

यद्यपि मधुकल्कस्यापि तन्नती मात्रायावत्पाद्यनो वस्ति भवेति । पित्तातिसारीयादिना
 पित्तातिसारस्यैव हेतुविशेषरता वस्त्वामेव ररक्तातीसारं दर्शयति । अयं च न तो तीसा
 नो यद्यपि पित्तातीसारोत्तरोत्तरकालां वितर्ये होतस्तथापि पित्तातप्रकोपणनत्तदुक्त
 च प्रथममपि भवयेवायं दृष्टादिति ज्ञेयं तेनाशोपनित्रसास्थिधानमंतं द्रयथापांडुरो
 गीतुयोऽयमिमादिना उत्तकामलोपोयादियथोत्तमं विनापिकामलाभवति । एवं
 मपि चास्य रक्तातीसारस्य पित्तजन्यतातापैतिक एवावरोधः तेन खटुसंख्या नव्याह
 न्यतज्जतीसारस्य युक्तप्रसृतायां । सिद्धौ धामनत्तत्तत्पित्तवातकफातज्जतीसार
 जानभिधायेत्त । षष्ठां षष्ठां हि संसृतिं त्रिशतं वेदाभवति । ते केवलैः सह षड्दि
 शदिति । तदप्यत्रैव षड्भूतं भविनीयो । तत्र सक्षमं वेदागणमया सभेदं तदस्यैव

पणो

मोधः ॥ उक्तं हि भेदा हि भेद न्यथा पुरस्तात् मित्रं न च पूर्वं तत्रागय पहेतीति । तत्र
 गमिष्यादौ व्यंजनार्थमिति भोज्योपकरणार्थं पयसा तेनेति । अजेन पयः सा मृग
 स्येदं मायं अजस्येदं माजुरधिरेमिति योजनं प्राश्येत् । स्त्री नोक्षिपं स्यपि पय
 सा प्राश्येति संबन्धः सपि जलो गो न तिति रिः क्षीरेण भुक्त इति क्षीरभुक् क्षीरभु
 क्तं चात्र कपिं जलनसाशनस्थाने समाक्षिपेत् । यं जल एतेनातावययि वा मू मंडेन
 पेयमिति संबन्धः षड्विनेनेति तेनेते पदे । यथा लाभ निषेधाथं स्वप्न मदिष्योदौ
 रधिरे गोपितं केचित्तुं कुममाहुः । शर्करा पंचभागिक इत्यत्र शर्करायाः पंच
 मेन भागेन स्वप्नातीलादाने उक्तं हि जल कपिं स्वप्न निलान् शर्करापादिका
 न्काशी पयस्येति पलमियादौ न समिति काथं न साशी मांस न सेन भुंजानः स्त्री

द्रसं सुनै मियं तेन स्वये दियत् वृत्ति ॥ प्रक्षालनामिति प्रक्षालनार्थमुक्ता
 नापटोलमधुकादिनां प्रतिसारयेदिना वृणयेत् ॥ पिक्वावस्ति यथाक्तमिति
 अत्रैवपि वैद्ये सादिग्रंथोक्तं गुदे स्नेहं प्रयोजयेदिति । अत्र स्नेहभावितपि
 तु प्रणयेन न गुदे स्नेह प्रयोगमिच्छति । अन्ये तु प्रवृत्तं सा दनु चात्र प्रयोगमातः
 स्नेहान् इति पक्षाशयकथादौ वस्ति पितृ सामान्यवचनादनुवासनं निवृत्तं
 श्वेति ज्ञेयं ॥ शलावनी घृतमिति शलावनी मूलतुलाश्वत्थ इत्यादिना वात
 नक्तोक्तं शलावनी घृतं विज्ञानमिति नक्तं स विहितादिना तं चलीपाकमिति
 गुदवलिपाकं दीपनोद्यपि इति शालिपर्ण पृथ्वर्णसादिना तं कपक्षै मु
 पचावेदिसुक्तं । तेन कपक्षात बिल्वकर्कटौ वैसादिना योगनाहा घानकी

द्विगुणमिति ॥ एकद्रव्यापेक्षया द्विगुणया धातुक्रिया युक्तं । आजाजीमियादौ अ
 सितामिति पिप्पली जल कर्णद्वययोगः पाठाजाजीव्योषं पलपरबलधातु
 द्विगुणमित्युक्तं । कणामधुयुतामिसत्रकणापिप्पली अग्रयेकामिति पठन्ति ते
 निसनेन च षष्ठिकृतं दुलावयवानाहयति वातप्रतिहत इति बद्धे वाते उपसन
 नैपितिव्यं जनैः पूर्वोक्तं मंत्रसर्पिपितिवं गेरी कोलदध्यम्लयादिनोक्तं पिप्पली
 स्निग्धप्रयोजयेदिति ॥ यदुक्तं ॥ तत्र पिप्पलीवस्त्रे विशेषमाह । पिप्पलीयादिपूर्वा
 तमत्रैव पूर्वोक्तं पिप्पलीवस्त्रिपिप्पलीयादिकल्लैः युक्ता सन्निधापापयेदिया
 दियोज्यसन्निधापयेदिति दापयेत् । बिल्वैलेलेनेति सिद्धौ दशमलंबला रा

6.19.117-12

स्नेयादिनावक्ष्यमाण बिल्वैलेलेन कर्वांतेनिति पिप्पली बिल्वैकुल्या नो ज्ञाता द्वाव
 च योऽपीति जत्रोक्तं कर्वांतेः संप्रतिसर्वातीसारेषु प्रकारयव्यापकत्वेनापीसार
 स्यवायुवस्ये च दोषवतिसर्वाशुकापितया तनया जेतव्य इति दर्शयिमाह ॥ स्वस्थ
 न इत्यादिकप्रसक्षयः । दियनेन कपसक्षयः सति रुक्षगतीन तथा पिपायः कुप्यति श्लेष्म
 शोणिते च दैतदुपस्तेहित शीजीजबाहु विवृण प्रसना भवतीति पूर्वज्वनाध्यायसन्नि
 पातचिकित्सायां कपस्यनपूर्यवा इत्यनेन कपपित्तवातानां त्रसं पाचिबिस्त्रोक्ता
 अतिसानेपि त्रिदोषजे कदाचित्स्यादिया शंक्याह वि शिष्टं न समाह । वाते स्या
 द्विमादिजपे जक्रमोति राम सन्निपातजति सार एव श्रेयः । सामेनु प्रथममा
 मस्यैव चिकित्सितं कर्तव्यं सम त्रिदोषातीसार चिकित्सां न समभिधाय विषम

युक्तमिदं यः नवानयो वां तज न्यवेन वा तज लक्षण युक्तत्वेन च वा तजेनेव गृहण मस्ति
 ति वाच्यं तयो नयो वा तज जा द्विजा पि चि वि सा भ विष्यति हर्षणा श्वा सन रूपा चि वि
 सा भे दार्थमेव व्याधीनो भेदो सिधीयते किंच लक्षण भेदोप्यत्र वा तज तशी घटि पति
 कुप्य ली लिजने नोक्तं यतो भय यशो भजे जति सारेशी प्रकानी वा य भविती ति शीघ्रं कुप्य
 ली लिपदे नोच्यते तेन निदानेन न तने कटिति उपाद ए वा त्र वि शिष्ट मपि लक्षणं सामि
 पाता ली सारेशु यो भय यशो भका न तेनोक्तो हर्ष तन स्या निपाति पुठितानि तैः शमनैः
 ति दोष निहर्षणं विना दोष साम्यकोपैः उक्तं हि पुष्कला वनेन शोधयति यदोषान्
 समानो दानं यस्यापि समीकरोति च तस्मान्न स शमन मुच्यत इति अस्मिन्
 इत्यादिना वै शी विक्रवा तजा चि वि सोच्यते हृदये द्रव पविस्तां तस्यैव हृदय शोभ

सैः नृव वदिति सैंधव प्रक्षेपके चित् सैंधव वत् सिद्ध मितियोजयति तोयेन च दाडिम
 स्योति दाडिमं न स्येन व्योषेण सादौ दौषादीनां पेयघृतमात्रायां प्रक्षेप्यत्वे घृतस्यादिम
 त्रपैषति शेषः कफाशयस्थमिति कफस्यानामाशयोद्धता गोरक्षं हनैद्दुर्द्धमेवेति वम
 नैव हनेत् यदि वापि पेयमिति मदाग्निप्रतिपेयाज्ञेया कृष्णा घृत सन्नयेव पिष्टृता
 भक्ष्यं परिपात्रास्तु मुहानमसूतान उखिन्न मृदितानु कुल्या घनाहुः गृजः समंडोया
 वोदनः खजूरमांसा नीति खजूरफल सस्यानि खजूरयादौ लिप्ता दियत्र सितो प
 त्नामोक्षिकापि प्यलीति पियनवर्तनीयं स्तोतो जं स्तोतो जने कोलमज्जा कोलास्थिजं
 उभवास्ते सत्रापि मृना लिप्ता दिति संबध्यते कोलास्थी सादवपि मधुना लिप्य
 दियन्वर्तते मृदू लोस प्रभवे जनस्वेति मृन्मये लोष्ट निवाणे पप्रभवं जनमिसे

मि

र्थः। समंग दृष्टमिति विष्यली मृदुसहितमिति निशि स्थितमियादौ सोशीरं
 धान्यमिति द्वितीयचरकोदकं वेति तृतीयो योगः॥ तथा गवेधुकादियोगद्वयेपि
 शीतकषायविशं धिज्ञेयः काचन गौनिका मिति गौनिका काचन वणं दाक्षिणादाक्षि
 णाय प्रसिद्धं सवालकं तदुल्लथावनं निविधानस्यैव पिबेदियनेन तथा काचन
 गौनिका चेदियनेन च द्वितीयो गतसंबध्यते॥ दाक्षोत्तमा उत्तमा दाक्षश्चेतत्र
 क्षा इत्यर्थः॥ उत्तमचंदनं धवलचंदनं समाक्षकाशीति पश्चादुक्तयोगः॥
 द्रव्याणि समाक्षकानि कृत्वा निपिंडीतकैः पितृमदनैः कफशामाशयस्य
 पशोधनाधिकमाशयशोधनार्थं यद्यपि धूम्रगोधूमयगौमधुन त्रयो ग
 द्कफकफौ तथा पितृयणतथा न कफकफा विनिश्चरु कफकफा द्विहितौ

॥ उत्तं हि ॥ प्रायः श्लेष्मवमधुरमन्यत्रमन्यमधुरपुनः पोचशालियवगोधूमवि
 ति गगः कपिच्छादिद्रव्यततामानः शिलायाचणं मित्रैश्च यत्क्षौद्रेण युतं फलेषु
 करसैः निहंति तथा कपिच्छपिप्पलीनां चणं मित्रैश्च यत्क्षौद्रेण युतं निहंति नित्यं
 ज्यं यैषेयादिनासा निपाति कयाचिक्लिष्यते समस्यैकी रतनो गतं दोषा मिबल
 यपेक्षेति योगादीनां बलं विचार्य यत्बलवत् प्रधानाचिक्लिष्य कृत्वा योगात्रय
 दिने वमलो विघाते इति मलो विघातज्वरं लोकप्रसिद्धा श्रुतये इति लौकिकाथानुग
 तो आख्यायिको हासाः॥ विहाना इति क्रीडा लोहा इति व्यजनं पाते पायोगादिनां लक्ष
 णमसंस्तुतं गंधवपरिसेरपेतानीति प्रशस्तगंधादियुक्ता निगंधमियादिनां
 स्ययिकच्छदिप्रशमार्थसमसास्यदानमप्यन्यप्रयवायं विधत्ते॥ प्रशमेहितस्या इति

गंधादीनां प्रियाणामुपयोगे न छर्द्याः प्रश्नमे सति तजो हि नोग इति गंधादीनां
 मसास्यजनितो नोगः सुषएव जेतुमिति सुस्त्रोपाय एव जेतुं भवति। मूलव्याधि
 म्हापेयस्य जित्वा त। इत्युक्तिः प्रायः सुखमेव जेतुमिति ॥ तेषां सुषयथाभव
 ति। तथा जेतुं पाप्यति इति शेषः। अति पृच्छतां स्वियादि। अति प्रच्छतां सुखदि
 षु विनेचनस्याति योगेयत्। नृम विहितं संशोधने व्यापत्ति सिद्धौ नदिह विधे
 यमित्यर्थः ॥ इदि प्रसंगादि निवृत्तं बंधान्। उपस्थूलं दृश्यः। पवनस्य वा
 बृहणं धातुनां लेहा इति च्यवन प्राशादयो लेहाः। हेतुमियादि नृम हेतु पदव्या
 दि त्रपायमुच्यते ॥ पनो मोक्षः ॥ अपनं मुद्रादि। तजाना इति पना पनजः। तयो
 लिं गं चिकित्सां चे सत्र हे लोन पिव्याधि शमकतया लिं गे नैव ग हणं दोषा य

द्यपि चरीरा एव तथा पिह शरीरं पदस्वादु दोषादिष्वपीह नियुक्त दोषव्यादासाध
 जित्वा एणागंतु एणमेदमाह। मंत्रेत्यादि निजेः समं आगतं वो वृणादि विपरीता मंत्रा वि
 निमेषजे सथा हेतु मिश्रवयव बंधादिभिः तथो लिं गैः कंदे उपायथा आगंतुर्यथा
 पुष्टं वेदेति पश्चात्वातादीनकोपयती ॥ निजे तु पूर्ववातादयश्च कुप्यंति पश्चा
 द्यथोपपद्यते। आगंतुर्यथा पूर्वमुत्पन्नो जघन्यवात पित्त श्लेष्म वैशम्यमापा
 दयतीत्यादि अगंतुनां एणानां निज हेतुनां सतां मंत्रादि चिकित्साया। अत्राप्य
 नां विज्ञानाय यथोषध वक्ष्यमाण तथैव दोष बलापेक्षी सन्न क्रियादिभिः। याज्ञ
 नां आगंतुनां वेहागंतु किं चित् सथा अप्रश्नमना निज दोषा समवत्त्वादेव ज्ञेयं।

अतएवे हि निजहेतुना मिति। कृतं यथाश्वे रित्यादिना निजवृणहेतुसंप्राप्त्यादि क
थनं अत्र यथा। श्वे हेतुभिः इति वचने वातादिना वातप्रकोपेन प्रकोपदर्शयति। स्व
हेतुदुष्टो हि दोषः स्वतंत्रो भवति किंचा यथार्थे हेतुभिरिति वचने नाय एव वा तादि
कोपहेतवस्त एव वा त्र निजवृणका भवन्ति न पुनरुणा ना विशिष्टो हेतुरस्ति सा
मान्यवातादिहेतोस्तु विविधवृणलक्षणका योसि निसंप्रापिदं भेदवतीति ज्ञेय
मन्त्रः कठिण इत्यादिना लक्षण निवातादिवृणानां तथा चिकित्सा सूत्रं चाह।
पदेहपरिदोके रित्यत्रा पिचिरे येतुर्वन्तीतुचिरं विकारं करोति चिरकारी चिक
ित्सा समासाभिधानार्थं च सुषग्रहणार्थमेव उक्तं हि ॥ ते विविधः यः स संय

हीता भवती ॥ एषां समासो व्यासश्चेति वृणविस्तरमाह ॥ तौ ह्यविद्यादिना
स्वकारको भेदो नानात्वभेदः प्रकर्षणदुष्टप्रदुष्टः एते च वृणभेदादयो जग्रे
कृत्या जगत्स्य इत्यादिना व्याप्तिर्यते ॥ तत्र कृत्यछेदनाद्युपद्रवमणीयः ॥ अ
कृत्यस्तत्र किंचित् करणीयमस्ति रोपणीय एव परं किंच कृत्यसाध्यो
जगत्स्य स्वसाध्यकृत्या षड्विपर्ययः एवोक्तवृतादयस्तु सप्तद्विधाः
सविपर्ययाः संतश्चतुर्दशविज्ञयाः श्वरि रतजगत्स्य दयः उरुसंज उद
त्तमां सद्यः संगीत्स्य लपर्यतः ॥ किंचाद्वृणाद्विष्युपावकाशः रूपासंज्ञः वा
ग्रनसंगा विज्ञमरिचतः सञ्ज्ञते तु तत्राभिसंज्ञतो अति विरुद्धादिना व्या

द्रियंते ॥ यत्तदुत्तरा लक्षणमुक्तं तदति संवत्तादि विषयं इह तु संवत्तत्वमा
 त्रमुच्यते तेने ह दुष्टग्रहणेन संवत्तग्रहणे मुद्रावनीयं परीक्षात्रैवीध्यमुक्तं
 विमल्यते दर्शनेत्यादि अत्र परीक्षेति विशेषः ॥ इन्द्रियाणीचयद्यपि ज्ञातौ
 द्रियत्वाद् अनुमानगम्या नितथापि हतदधिष्ठानानामिन्द्रियशृङ्खलोपादानं
 अग्निस्रयद्यप्यग्निं जरणशब्देति वचनाद् अनुमानविषयमुक्तः ॥ तथापि
 प्रश्नेनाप्यग्निरवगम्येति एवेति कृत्वा ॥ इह वचनपरीक्षणत्वेनोक्तावं
 कैस विपक्ष्यय इति काटिष्य दुष्टययुक्तये मागावर्त्येते अनुमानचय
 य विपरीक्षाधिकारे प्रोक्तं द्विविधा परीक्ष्या ज्ञानवता प्रत्यक्षमनुमानं

ज्येत्यादिना तथाप्यत्रानुमानस्य प्रायोव्यापाराभावादनुपादानामिन्द्रि
 यते किंच दर्शना निपूर्वकत्वाद् अनुमानस्य दर्शनादिना अनुमानव्यतिरेकियादि
 ग्राहक संश्रुतीति मित्युक्तं पश्यामः ॥ दर्शनशब्दश्चात्र साक्षादपठ्य
 वचनः तेन वृत्तगतगंधेनापि वृत्तपरीक्षं संश्रुतीतं भवति शब्ददर्शना
 शब्देन च संश्रुतीतौ पितृशब्द इह मयसापि हितौ तत्र कारण भवत इति
 नैक कारणता त्रिदोष ज्ञमयशोकज्ञानोभयशोकज्ञयोश्च यद्यपि तु
 व्युत्पन्नमिहातं ॥ तथापि किं हि साभेदांतयोर्भेद उक्तः ॥ तथा हि म
 यजे प्रश्नासनं शाकं जह्वयं मित्रिचि किं साभेदः चि किं साभेदस्त

०६

संश्रुतयः। तैः सैषा वैशोचतो अन्याशनस्य चाख्योपावेद्विमाविश्यं
 तोरित्यादिनाशोकजः प्रमंथोक्तः सहजोक्तशोकजादयप्वविशिष्टहेतु
 जन्यइहत्वसोसात्रिपातिकेनावरुद्धाज्ञेयः तथाहीतत्रा बाध्योपाणोपि
 कारणत्वमुक्तं तेनशोकानशनजोपायुः बाधोपाणाचपित्तकफाव
 पित्तत्रकारत्वेनंदर्शितो। अत्रावचनस्य साध्यत्वमपित्तत्रोक्तं त्यत्र
 पित्तत्रिदोषजशोकोपिकारत्वेनोक्तयसंश्रुतेअजीर्णोत्पत्ताश
 व्यादिना आमजः पृथगुक्तः तस्यइहोक्तः त्रिदोषजाबंधोक्तएवयतस्त
 त्रैवदोषाडिति बहुवचनेनात्माजीर्णस्य त्रिदोषत्वमुक्तं। इहमपि चव्या

३

पत्तेनाग्नेपियनेनाग्निमांद्येजनिताजीर्णस्य त्रिदोषजातीसारकारणत्वमुक्तमेव
 तेनसुश्रुतेस्त्वकीसीसानावनोद्योत्रज्ञेयः। दोषासन्निविताइयादिना चिकित्सा
 माह। विदग्धशब्देनात्रअविपक्वाहानवाचिनाचतुर्विधमर्ष्यमंविदब्धं विवृष्टं
 नसशेषंचाजीर्णं गृह्यते। संप्रवर्तयेदियेनेनप्रवर्तमानस्योपेक्षया प्रवर्तनं न
 थास्तो वं वहतं विवेचनयोगादाप्रवर्तनं येदक्ष्यति। क्त्स्नं वां वहतं दद्यादभया
 संप्रवर्तनीमिति। ननुसंग्रहणं पूर्वदेयमानाभिसानिपोइत्यत्र पूर्वमिति विशेष
 षणो नोत्तनकालंदेयमप्यामिति सानिपोसंग्रहणं दर्शयित्प्रथमंचामातीसा
 रस्योपेक्षया विवेचनदानेनवाप्रवर्तनमुक्तमिति विमोघे इयं व्यवस्थाय सव

द्वे आमेवल वति च पुरषे प्रवर्तनि मेव कर्तव्यं । यदा तु दुर्बलः पुमानक्षीणश्चाम
 स्तथा प्रथममुपेक्षया प्रवर्तनि कृत्वा संग्रहणं कर्तव्यं ॥ तस्योद्यवस्थायां संग्रह
 णो जातु न स्य बलभ्रंशो नमनपमने स्यात् अन्ये तु पूर्वसंग्रहणं देयमिति प्रधानं
 मवस्थाशाल्मलकुट्टजलगदिसंग्रहणं न देयं मुक्तो देव्यादितु पाचनसंग्रहण
 देयमिति नर्णयंति । इयमेती सारचि विस्सासवो मानिसा नापा साधानपीतया
 र्त्तं वा वहतामिति स विबन्धं वहतां । प्रमथ्यामिति । पानीयकषायं प्रमथ्याशब्दो हि
 चक्षुपनं पनया पाचनं दीपनकषाये वैद्यकशास्त्रे परिभाषितं श्रूयते । यथा विडं
 गकषायशैषनिकं । कषायशब्देन वैद्यैरुच्यते । बहुदोषे प्रवर्तनि तथा मध्यदो

षे च सामे प्रथमकर्तव्यमाह । लंघनमियादिति स्रः प्रमथ्या इत्यत्र यथाक्रमं कप
 पित्तवातेषु विभज्य देया इति वेदति । तथोक्ता प्रति विषेयादि विहितान्यपि त्री
 निजलानि कप पित्तवातेषु यथाक्रमं वदेति बलादिति श्रुष्टं गविधिनात्र जल
 मानं ज्ञेयं युक्ते अनुकाले हिसम्यक् बुभुक्षा काले भवति सोमः कांजिकं तक्रां
 कांतक्रादिनां च द्रव्याणां तप्यणा लोउत्तमिह मिधानेयवाग्निनेलोद्वा विले
 पी बहुस्त्रिकाप्यगोनसादिमांसं स्तुतादानं प्रदेहा व्यंजनविशेषाः दीपनया
 हि यणौ षड्विचनशताश्रितीयोक्तोऽन्तः परमिति यस्माद्वा तप्यपि ल
 ध्या उपसारा नंतरं साल्लपणीमियादिना यवाग्नादि संस्कारकद्रव्याण्या
 हास्यवाहिकमिरुत्रप्रवाहिकात्वेक्षणवायुविष्टदो निविते बलाश

यु

तुदस्य धस्तादहिताशनस्य प्रवाहताल्यं बहुशो मलात्तं प्रवाहिकां तां प्रवर्तति
 धीराः इत्यनेन सुश्रुतोक्तं ज्ञेयं। क्षीरिणी दुग्धिका सुवर्त्तलाः सूक्ष्ममिताववुनी
 डीवाककारैः कृष्णां उभेदः। चिर्मिटः कर्कटी लोणी कास्युना मख्याता मखाका
 समदः श्वषदे शृजं शाकमियये कलास्य दिसादिना प्रडेग विशिष्टमाह धान्य
 न पंक्षुनं रावनेषां अत्र च वृक्षादिभिः स्वतंत्रः श्वनपे न च माग्रा विन पान कुपितः
 पन तंत्रो वां ज्ञेयः। उष्णं च यद्यपि न साक्षाद्वातजनकं तथापि वृक्षसंबंधा दुर्गमा
 तं करोति उष्णसंबंधात् सामान्यसंप्राप्ति संप्राप्तमिहा पतपित्तं तज्जन्य इति ज्ञेयं।
 द्रवश्च वृक्षरादि सूक्ष्मता पादवशुपैत्तिकोप्ययमेतौ सगसिद्ध विसर्पार्थिगामि

१०८

पित्तमियादिना पित्तिकमाह। घमनी पूरयेदिति। पदं यद्य
 पिप्यात्तं कया चोक्तं तथापि समानप्यथैव कत्राप्यपि पिप्यात्तं यजेनीय इति न्यायाद
 न्यविशेषेष्वापि ज्ञेयं। अयं च समानो विधिः पित्तप्रधानरादिसर्पणां पित्तविकार
 एवाक्तं शीतनात शीतरोययोः सूक्ष्मा शीतनातवानितर्षः। एवं काश इति। देहो स्वा
 दुर्मेत्यादिना कप्रजमाह। हेतुं तनेष्वापि वश्लेषाणो विद्यमानेषु स्वाद्यां द्वादीनामपि
 धाने एषामेव प्रयो विसर्पजनकतात्। एवं वातपित्तासकले हेतुभिधाने पिवर्ण
 नीयं वृक्षमंग विसर्पनीति शरीरेण विसर्पति शीतकः शीत उद्धमिति। अत
 उद्धका लं किं वा उद्धकाये श्लेषाणा उद्धकाय एवावस्थानात्। जानावततैमिति
 जानावद्विततैपिवेयर्थः। अनुसंगी चितकालस्थायी वातपित्तमियाद्यन्ति विसर्प

लक्षणं पनस्य नलब्धबलमिति वा तपित्तं चान्योन्यं वदितुं शक्तिं शंता गान प्रका
 श इति निवापो गन वणिसृष्टश्च स्य इत्यर्थः । स्थानादिति उद्दिष्ट्या नातला जावकांत
 मिति गंतु एवं विधमियने नाग्नि विसर्पस्यानुपहते मम्मणी सादिना साध्यते न वक्ष्य
 माणा वक्ष्यां । व्यवहितं । कप्रपित्तमिया दिना कदम्ब विसर्पमाह । प्रापश्या मोशये
 विसर्पकदम्बस्य कफाधिपित्तजन्यतात कप्रपित्तयोश्च माशयस्थानत्वादिति भावः
 अलसक इति मंद विसर्प एव देशग्राहीति न सर्वशरीर व्यापक मलिन इति मल
 दिग्घस्ति मिति वेदन इति मंद वेदनः गंभीर पाक इति अंतपाकः अंतपं प्रायस्क
 तीति अवकाशं ददाति । एतत्कदम्बसायुष्याच्चोस्य कदम्बसंज्ञाज्ञेया । तत्कद
 दवश्चरमेचिक्विस्यं विधादितियथोक्तं सबलक्षणं कदम्बसाध्यं विद्यात्वात् अस्

लक्षणं पनस्य नलब्धबलमिति वा तपित्तं चान्योन्यं वदितुं शक्तिं शंता गान प्रका
 श इति निवापो गन वणिसृष्टश्च स्य इत्यर्थः । स्थानादिति उद्दिष्ट्या नातला जावकांत
 मिति गंतु एवं विधमियने नाग्नि विसर्पस्यानुपहते मम्मणी सादिना साध्यते न वक्ष्य
 माणा वक्ष्यां । व्यवहितं । कप्रपित्तमिया दिना कदम्ब विसर्पमाह । प्रापश्या मोशये
 विसर्पकदम्बस्य कफाधिपित्तजन्यतात कप्रपित्तयोश्च माशयस्थानत्वादिति भावः
 अलसक इति मंद विसर्प एव देशग्राहीति न सर्वशरीर व्यापक मलिन इति मल
 दिग्घस्ति मिति वेदन इति मंद वेदनः गंभीर पाक इति अंतपाकः अंतपं प्रायस्क
 तीति अवकाशं ददाति । एतत्कदम्बसायुष्याच्चोस्य कदम्बसंज्ञाज्ञेया । तत्कद
 दवश्चरमेचिक्विस्यं विधादितियथोक्तं सबलक्षणं कदम्बसाध्यं विद्यात्वात् अस्
 लक्षणं पनस्य नलब्धबलमिति वा तपित्तं चान्योन्यं वदितुं शक्तिं शंता गान प्रका
 श इति निवापो गन वणिसृष्टश्च स्य इत्यर्थः । स्थानादिति उद्दिष्ट्या नातला जावकांत
 मिति गंतु एवं विधमियने नाग्नि विसर्पस्यानुपहते मम्मणी सादिना साध्यते न वक्ष्य
 माणा वक्ष्यां । व्यवहितं । कप्रपित्तमिया दिना कदम्ब विसर्पमाह । प्रापश्या मोशये
 विसर्पकदम्बस्य कफाधिपित्तजन्यतात कप्रपित्तयोश्च माशयस्थानत्वादिति भावः
 अलसक इति मंद विसर्प एव देशग्राहीति न सर्वशरीर व्यापक मलिन इति मल
 दिग्घस्ति मिति वेदन इति मंद वेदनः गंभीर पाक इति अंतपाकः अंतपं प्रायस्क
 तीति अवकाशं ददाति । एतत्कदम्बसायुष्याच्चोस्य कदम्बसंज्ञाज्ञेया । तत्कद
 दवश्चरमेचिक्विस्यं विधादितियथोक्तं सबलक्षणं कदम्बसाध्यं विद्यात्वात् अस्

शब्दः प्रकाशने रोगां तत्र कालज इति रोग मध्यकालजः । एतेन रोगस्य हो सन्नस्य
 लिंगस्य व्यवच्छेदः यानि च लिंगान्यपि कुदाचित् नो गेत्तु काले जा नि भवन्ति तानि
 सहयोगेण प्राय उच्यमानं तयान रोगोत्पत्त काले जा न्येव तेन न तेन बाह्य पद्वत्वं
 गाश्रय इति रोगात् प्रकोपजन्य तया रोगेण समतुल्य कारणेन एतेन गल गते
 जाते स्वहेतु एतानां ज्वरादीनां रोगोत्पत्त काले जानामप्युपद्रवत्वं निषेधयति रोग
 एवेत्यनेन मूलव्याधेः पृथक् रोग शब्दं तु व्यवक्षिप्यमाण उपद्रवस्य ग्राहयति । ते
 न व्याध्यवस्थायानो गेत्तु काले जाया रोगाश्रयाश्च व्यवच्छेदं करोति । तेन च स्वश
 थस्य यावत्पात्रपावस्थानस्यास्युदासः । तथा सर्वस्यापि मितिव्याध्यवस्थानाम
 देव्युदासः । ततो भवति ॥ अत्र व्याधेः स्वस्थं भावितयाम्

ननु चिन्तयित्वा एव उपद्रवस्तु तावस्थं भवति ॥ यद्यपि च केचित् माहाव
 उदाहार व्याधय उपद्रव उक्ता एवोपद्रवत्वं स हो सन्ने चोपद्रवार्थो नास्ति
 तथापि जेगदा उपद्रव रूपा जायंते । तेन तत्र स हो सन्ना अपि योग्यतया उपद्र
 वा भव्यंते परमार्थस्तसह भा विनोपद्रव लक्षण युक्ता किंतु रोगांशं करत्वे
 न तत्र जायंते इति । एतदुपद्रव लक्षणार्थ एव स्मृतः । तत्रोपसर्गिको ना
 मयः पुर्वोपनिष्या धिजघन्यकाळ जात उपश्रजति स तन्मूल एवोपद्रव
 संज्ञ इति उपद्रव प्रकारमाह । स्थुको एतुर्वेति उपद्रव इति निरुक्तिः कृता
 भवति व्याधेद्रुणभूत इति मूलव्याध्यपेक्षया अप्रधानमित्यर्थः । गुणभूतत्वं

मिसः पश्चाज्जायत इति ॥
 उति एतन्नापि व्याधौ भवति

ननु चिन्तयित्वा एव उपद्रवस्तु तावस्थं भवति ॥

एव हेतुमाह तस्य प्रायः प्रधानप्रशमने प्रशमयति । मूलव्याधिप्रशमाधीन प्र
 शमत्वदुपद्रवस्याप्राधान्यमित्यर्थः । प्रायः शब्देन च व्यापित्वा वा चिनाका
 चिनादुपद्रवस्य स्वतंत्रचिकित्सायाः प्रशमं दर्शयति । अतएवा न्यत्र बहुवंत
 मुपद्रववाचिकित्से दित्येनेनामस्वतंत्रचिकित्सापि क्त । उपद्रवस्य चराचि
 कित्स्त्वं व्युत्पादयं भाह । सन्ध्यादिव्याधिपरिक्रिष्टः शरीरत्वादिति दि
 ग्योगेपंचमीतेन व्याधिपरिक्रिष्टस्य पश्चादुपद्रवमानतया पीडाकरत
 इत्युच्यते । व्याधिर्नैव क्रिष्टे हेतुः पुनः पीडाकर उपद्रवो । नितरां कुशतो भव
 गार्थः उपसंहरति तस्मादित्यादि । अस्मिधावेदिति इत्ये

चिकित्सा मूलव्याधिप्रशमने तथा स्वतंत्राचभवतीति उक्तमेव सं
 श्रान्तिप्रकाशं सन्निपातविसर्पमाह । सर्वेयादिसुगयेतनसमुच्छ्रमिति सर्वेति
 तु द्वयं संधिलिङ्गव्यापिनमिति सर्वनामादिजोक्तसर्वलक्षणमुक्तं सर्ववस्तुसामानि
 मिसत्र विसर्पश्रियते नानुक्तानामपि धातूनामाश्रयतं दर्शयति । तथा हि मस्त
 निकोया विसर्परेपाया एव तंत्रांतरं सकलधातुश्रयतयेतं । तेनैव सुगिकं विसर्प
 पां दोषातिमात्रदुष्या इतनुदुष्टितुपि भवति । मम्मणि नितुदयादिषधानामम
 पीसाधानां क्रियाविति निति । अत्रं सकदोषयोः समानाभिः क्रियाभिः । अथ
 स्यमानाविति स्वतन्त्रमुपचय्यमाणौ अनादौ पक्षांत इत्यस्य सुपक्षांतत
 ना पूर्वसर्वथागुणोपक्रमे विनश्यतनुपक्रांत इत्यनेन मारकं वस्तुत्तद्दहवस

म्यगुपत्रमइतिविशेषः। तत्रसाध्यानामियादिनाचिविस्त्रामाह। उल्लेखनं वमनं प
स्थानगतइयुद्धकायगतेपित्तस्थानं मध्यं पित्तं शरीरस्य मांसाद्युशब्देनत्वपकाशया
दधः शरीरं गृह्यते ॥ वा तोल्लभेति न घृतं पैति केच प्रशस्यते। लघुदोषइतिच्छेदः। बहु
दोषायेति पित्तस्य प्रक्षन्नात्। बहु पित्तायेत्यर्थः। तेन सचिनेचनघृतेन तद्यस्याश्रयसं
ज्ञितमिति। तत्र श्रोणितमस्य वीर्यस्यैव श्रयत्वेन कथितं तेन शोणितं वाक्कादाश्रयोच्छेदे
न विसृप्य दोषवतीत्यर्थः। व्यासतइति विस्त्रनेषकप्रपित्तइतिव्यस्तसमस्तजेवित्तत
त्तिकादिनपिकषाययोग एव तेनैव विधिनेति निंबादियोगोत्तं कषायविधिनापयुषि
नमिति शीतकषायं अयंच सीतकषायविधिः पटोलमियादावपियोऽयमसूनविदलै
नपाविदलैः नचात्रमसूराविदलश्यामातस्यास्त्रीलिंगहातत्रिपला

[illegible]

काहोग्नन इति ख्यातः वीक्षा इति विज्ञातः वीणा विदारी कंदहरणवो वस्तुलक
 लापो श्वेतशालयंबलितशुक्लध्यान्यानि शक्तिं मेत्तिकुत्तिका दुग्धिका स्वना
 मख्याता ॥ मृणालीपद्मनालिका ॥ एषिकर्णमृषिपपण्डितः काकांगोद्युदुंबुनि
 का ॥ इंद्राणीनिर्गुडी बलाघृतमिति प्रयोगच्छेदः पुक्षः स्वल्पदीर्घपत्रः कर्कटी
 प्रदेहानपमानिसनेन पूर्वोक्तप्रदेहा अपि सकपे इति ता इति स्तचयति केचित् प्र
 वीक्ष्य प्रदेहापेक्षयैव अपमानिति पदवर्तते न पूर्वप्रदेहाणां भिन्नविषयाणां स्व
 नाना ॥ इति पश्यामः ॥ अनन्ता उ मल्लसनिवो कुरुणी कोमलानकः श्लेष्मांत
 र्मुसिति शक्तिः इति प्रसिद्धा ॥ इंद्राणी शोवं केचिन्मस्याख्यकमाहुः निर्गुडी मवा
 नपां ॥ तैव शोवालमि सादिको व्यस्तसमस्तो योगः सर्वमेवैतदस्य न एत

॥ इति श्लेष्मादिनाः ॥ प्रदेहा वातपित्तो लब्धपदयुग्यपि व्यानो लब्धपो साक्षात् प्रदे
 यो ॥ मियाति तथापि एवैव नक्तपित्तो लब्धपो कफे वातत्रैव द्रव्यगुणमालोच्य यैवा
 तैर्हेतुद्रव्यैरुत्पन्नलक्ष्यते तैरेवाधिकसप्यसुता वाते कर्तव्या इति श्रेयं घृतमंडो घृत
 संतो निवृत्तौ परिभवा पंचवत्तस्य तंत्रांतं ॥ न्यग्रोधो दुंबरश्च खपुक्षवेतसवल्
 लैः ॥ सर्वैरेकत्र संयुक्तैः पंचवल्गलमुच्यते ॥ अन्येतु वेतसस्थाने गंधमंडमत्र याह
 यंति प्रदेहाथोक्तचद्रव्याण्येव परिसेचनं घृतसाधनं ब्रह्मावचूर्णे निष्पि विदधा
 न आह ॥ सेवनास्तदस्यादि दावी सादौ एतत्प्रक्षालनमिति ॥ एतैर्द्रव्यादिभिः प्रक्षा
 लनाथं काथः कर्तव्यो तथा घृतं चैतैर्नैव साधनीयं चूर्णं च प्रलेपनं च चूर्णं प्रलेप
 नं सप्रसादना इति सवर्णकना सवर्णतिसाध्यो कर्तव्या इत्यर्थः ॥ किं वा सप्रसादना

२९४

इति नक्त पित्त प्रसादनातेनायमथोचितेन नक्त पित्त प्रदेहाः कर्तव्या उक्ताः तेषां पूर्वले
 पनमुद्धृत्य प्रयोक्तव्या न चिरेण नापि पूर्वलेपेनोपनीयेथः । पूर्वचलेपनमुद्धृत्य त्रिर्यम
 पात्रनागनावस्थायं पूर्वलेपे उद्धृत्य सति बहुशः कर्तव्या । तथा घनाश्व कर्तव्याः
 कफप्रदेहनां विशेषमाह द्रियाइयादिपय्यावालोडित इति । शुष्का घृते सषजमुषि
 धानुपानमाह अनुपानमीयादिजीर्ण इति मंत्रे अवलेहिकानुपेवाजने जीर्णजंग
 लानामिसादौ चूक्षामि र्येनेन सकोन कस्नेह विनहेपा तथा चिखमासा पक्षपातक्ष
 मं सक्तु त्वेन च चूक्षतं ज्ञेयं । नक्ताश्वेतामहाद्रोशेति तत्शालयश्चेतशालयो महाश
 न्मिति शांतेनालिमगिधेपुंडरीकशायि पित्तिख्यातमहांशालिख्ययवगोधू
 मसास्यानां तावत्सास्ययवगोधूममेव प्रयोजयेत् । तथाये

७१

७२

सादिचितो नायस्नुतेषामपि यवगोधूममेसुक्तं वा सास्यमिति देयं । य
 मियाविकानप्रकाशति तथा यवकाफाधिकोस्तेषामभ्यस्तशालीनामपि य
 वगोधूमावेव दयोतयो कफविरुद्धत्वात् विसर्पेहितत्वाच्च । सर्वं मधुन कफकृतमय
 त्रमधुरेपनाणाच्च शालियवगोधूमोदिति विसर्पेव ज्योतिह । विदाहिनि यादि
 स्नेहिकानीति उकोनिका विसादिना उपेनाह उष्णो बहुलोलेपः । पाक्यक्षानन्ते
 नेति पाठे पाकेन सुश्रुतायुक्तं विधानेन कृतक्षारपाक्यक्षानः डिंवापाक्यपूर्व
 कृतजंतुवपां गोमूत्रे यादौ पत्रमेवं डादिपत्रं । नक्तशालकृतं जंबिनीतकृतं च द्रव्य
 त्रक कृतेति योज्यं दंतीयादौ यो भिद्यादिनामपि सकपग्रं धिनिननाम
 वभिद्यादिति भावः । इमेति वक्ष्यमाणैः गिनिजं शिलाजितु गिनिजप्र

निप्रदूषयत इति सर्वदृष्ट्या संप्राप्तिं ग्रंथि सौम्या न धातु निक्प न सोद कानि सोम गु
 णाति निक्पानि प्रदूषयत इति सर्वदृष्ट्या संप्राप्तिं ग्रंथि सौम्या न धातु निक्प न सोद
 कानि सोम शोषणं न दूषयत कोम इति द्वितीया ब्रह्मवचनांतं देह इत्यनेन दृष्टानामे
 तासां शरीरत्वं दर्शयति ॥ अथा हि मानसी तृष्णा सा शरीरे इच्छा देवा मिका दृष्टा सुष
 दुःखा प्रवर्तते इत्यादौ वृत्ता ॥ इयं तु देहाश्रयिणी दोषकारण सति देहजैवेति भावः ॥
 स्वभाविक तृष्णा यामपि वात पित्त एकां भवेत्तत् विंसाप्यत्र न गृह्यते ॥ नैवं तस्या तु
 चित्तादवधानेनैवोपि प्रेतैर्वापि प्रशमात् इहा स्वाभाविकव्याधि प्रेक न पानाधिका
 दृष्टिर्देहास्वाभाविक तृष्णा कतवा तपित्तास्य वक्ष्यमाण तृष्णा नैव कतवा त
 पोषमाह ॥ पीतं वत सिसादिताव प्रवृत्त तृष्णा नैव कोपित्ता तौ पी

शोषयतः ॥ अजो जन शोषणादेतोर्नशमंजाति पुरुष स्वाभाविक्यां
 त्रिलोपावाशोति मधिगच्छतीति भावः ॥ उपैव तयापि दृष्टो सादमाह ॥ घोनेसादि
 उपसर्गिणसु पदव नृप तृष्णा प्राग्रूपमाह ॥ प्राग्रूपमियादि ॥ प्राग्रूपकथन एवम
 ध्ये तृष्णानां मन्वात्प निलक्षणमाह ॥ स्वलक्षणं सर्वदोषु को सितं तृष्णानां सवसा
 मिति स्वलक्षणमिदं व्यभिचानलक्षणं यथा ज्वरस्य संतापः ॥ श्वयथोरस्य धः पुनः प्र
 वृत्तं प्राग्रूपमाह ॥ लिगानां लाघवमपाय इति लिगानां वक्ष्यमाणवातादिज तृष्णालिं गा
 नां लाघवमप्यतैवेकां चिदायामभावः ॥ पूर्वतुपं तृष्णानामित्यर्थः ॥ तेन पूर्वतुपावे स्वायं
 वक्ष्यमाणा क्षणमाह लक्षणानि कानि च न भवेयु वेया निच भवेति तन्वल्पतया जस्यु
 या निभवंति ॥ उत्तं च ॥ प्रव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वतुपमिति स्मृतमिति विंवा यदेतत् प्रा

मूषं मुखशोथसर्वदा अंबु कामितं च एतत् स्वलक्षं च तद्व्यानां तेन मुखशोषां बुकामिते
 ये ये तु प्राग्मूषं मुखशोथः स्वलक्षयसर्वदा बुकामितमिति पठेति ॥ तेषां मते स्वलक्षणां तद्व्या
 यानोक्तं स्यात् ॥ उक्तं च हामिते पितृव्या स्वलक्षणां स्वलक्षणां तु तद्व्यानां सर्वदा अंबु पिपा
 सिने विंका मुखशोष एव पूर्वसर्वदा अंबु कामितं च स्वलक्षणां लिङ्गानां च लाघवे तद्व्या
 यानां गत्रपाया अगमनमिति ॥ अयमेव दृष्टव्युपनमो यद्वक्ष्यमाणलिङ्गानामन्य
 त्रं सर्वथो च्छेदो हितद्व्यालक्षणां नानभवयेव ॥ सहजतद्व्यायस्त्वनेन एतल्लक्षणां
 मन्यमात्रतया अवस्थानां तु लिङ्गानां लाघवे माश्रयोदः स्वोपायो मन्यमिति तत्ता
 तद्व्यानां मस्याध्यता लक्षणां मिदमुच्यते ॥ नाभिर्मनो हेतुं सर्वतद्व्यानामुपद्रवानां
 षड्रयादि ॥ उद्गते सति रक्षायेतु मुखशोषादीनलक्षणां न्याहुः उन्मते

तद्व्यानां मस्याध्यता लक्षणां मिदमुच्यते ॥ नाभिर्मनो हेतुं सर्वतद्व्यानामुपद्रवानां
 षड्रयादि ॥ उद्गते सति रक्षायेतु मुखशोषादीनलक्षणां न्याहुः उन्मते
 तद्व्यानां मस्याध्यता लक्षणां मिदमुच्यते ॥ नाभिर्मनो हेतुं सर्वतद्व्यानामुपद्रवानां
 षड्रयादि ॥ उद्गते सति रक्षायेतु मुखशोषादीनलक्षणां न्याहुः उन्मते
 तद्व्यानां मस्याध्यता लक्षणां मिदमुच्यते ॥ नाभिर्मनो हेतुं सर्वतद्व्यानामुपद्रवानां
 षड्रयादि ॥ उद्गते सति रक्षायेतु मुखशोषादीनलक्षणां न्याहुः उन्मते

नेयगृहणगृहीताएवसंतपःसहानिस्तोःध्यातुसंतपःसंतपस्यहीतिपाठपक्ष
 पित्तमेवजयेदितियोज्यं।यदाप्यध्यातुर्जनयति तदापिपित्तसंतपएवजनयती
 तिपित्तस्यैवकर्तव्यंनृणायेयादिनाओमजमाह।ओमशब्देनवेदलक्ष्योओमस
 मानचिबिखितजासमानलिंगेश्वकफोपिगृह्यते।तेनामप्रभवोप्याव्युसादेनव
 पूजापिसुश्रुतोक्तगृहीतैवेहसाप्यामेपीयनेनपूर्वप्रतिज्ञातंस्वासांवातपि
 नजनयत्वसमुन्नयति।वातश्चेत्तृष्णाकानुपेक्षेनोक्तोपिअत्राप्रधानंपित्तमेवतु
 प्रधानंइहवाताकथनादुन्नीयते।अन्यत्राप्युक्तंदर्शनंपित्तनृक्षमाचक्षुत्तृष्णाद
 र्मादेवप्रसादामेधाचपित्तकर्मविकानुजमिति।ओमपित्तजनितवानाइया
 इदमपित्तजनितवादिसर्थः॥देहोरसजइयादिनाक्षयजमाह।देहो

नृक्षमाचक्षुत्तृष्णादरमादेवप्रसादामेधाचपित्तकर्मविकानुजमिति।ओमपित्तजनितवानाइया
 इदमपित्तजनितवादिसर्थः॥देहोरसजइयादिनाक्षयजमाह।देहो
 नृक्षमाचक्षुत्तृष्णादरमादेवप्रसादामेधाचपित्तकर्मविकानुजमिति।ओमपित्तजनितवानाइया
 इदमपित्तजनितवादिसर्थः॥देहोरसजइयादिनाक्षयजमाह।देहो
 नृक्षमाचक्षुत्तृष्णादरमादेवप्रसादामेधाचपित्तकर्मविकानुजमिति।ओमपित्तजनितवानाइया
 इदमपित्तजनितवादिसर्थः॥देहोरसजइयादिनाक्षयजमाह।देहो

वनीयाः॥ इदानीं तृष्णा नाम साध्यता लक्षणा माह । स्वस्ति यादिघोरो पदवयुत्तेति
 पीडाकरोपदेववती संप्रति दृष्टान्तानां । उक्त दृष्टा स्ववाते भविदशयन । उक्त व
 त्तस्य तृष्णा नाम पिबानपित्तक्षयजन्यतमाह । न गोपियादि । कस्मान् पुनरपि न
 पिबानो विना तृष्णा भवतीत्याह । तौ हीयादिते हि अनिरुद्धौ पित्त रूपं अग्निवाते
 अघातौः शोषणे हेतु तश्चाग्निमारुतौ विमातृपैयुक्तमियथः । एवमेग्नीवाताभ्यां
 हजे अपाक्षये स्वरूपा देवनरस्तृष्यति एवं वातपित्त रता वधी तु क्षयजव तृष्णा न
 मभिधायां तभाविनीयः तृष्णा भेदनाह । गुर्वमेयादि । समुच्छिन्निये कर्तुं गच्छति
 अत्र यतो व द्रु संमृद्धी म अनेन स्य तृष्णा कतः वि दाहकाले च या तृष्णा तत्र पित्तं त
 त्रिभुजं त्रिभुजं मपि अंतभाविनीयनाह । शिशिरस्यादि । शिशिरं शीतं तुष्णा न

सुखेन प्रयुज्यते न बहिर्निर्गच्छति न रोमकूपै रक्ष्मा वनोधात प्रतापी चतः
 एतेन पित्तस्यापि पित्तजवमुत्त न सहस्रयेन विभ्रम्ये शीतजलसेवायां तृष्णा नि
 ग्नीयान तृष्णा तथा विधा भवतीति दर्शयति । संप्रति अन्नसंमृद्धिना दीनां यथा
 तत्र मेपा निलक्षय पित्तजो सस्रक्षयजमिति अव्यानुक्षयजं । एवं सामान्ये
 पितृष्णा नां भेदेन चिक्वि साभिधाने हेतुमाह । अथ त्रियादिपृथगागमा मिदिति
 पृथक् हेतुवा त आगच्छयस्मादिसागमो हेतुवा तादि हेतुभेदा चिक्वि सितं भेदं व
 क्ष्यामीत्यर्थः । किंवा पृथक् चिक्वि सितं वक्ष्यामि । आगमादिति आयुर्वेदे गमप्र
 माण्यात् । आगमे तृष्णा नां भेदेन चिक्वि साभिधानात् । अहमपि पृथगैवेचि
 विक्षिप्तं वक्ष्यामीत्यर्थः । अक्षय्यादिसादिना चिक्वि सा माह । ऐन्द्रस्यांतनी

आयुर्वेदसिद्धिमात्रेण तृष्णा
 त्रिभुजं त्रिभुजं मपि अंतभाविनीयनाह । शिशिरस्यादि । शिशिरं शीतं तुष्णा न

त्रिभुजं त्रिभुजं मपि अंतभाविनीयनाह । शिशिरस्यादि । शिशिरं शीतं तुष्णा न

क्षे ॥ तदुपान्यादितियदुत्तं तत्राह ॥ किंचिदिसादि किंचिदिति मनानूवने मधु
 अन्विति अननसतया नस्य ते आस्वाद्यते यस्मिन् ॥ तत्तवनान्नरसं किंचित् ॥
 अंतनीक्षजलं अभ्यक्तं सर्वं नससंयुतं अव्यक्तीभावस्तत्त्वलुपसानां प्रवृत्तौ भ
 वति ॥ अननससमन्विते वा द्रव्ये इत्यनेन तदनुका निक्षितिस्तमावद्वे भव
 ति ॥ अन्ये तु तुवनशब्देन कषाथमाहुः ॥ तेन किंचित् कषायां तनसमियथः तन्वि
 ति स्वस्थं सुगंधिज्यनिष्ठं गंधनहितं ॥ उत्तं हि सुश्रुते ॥ अनिष्ठं गंधना गंधदोष
 इति ॥ प्रातिकूल्येन नसनाया आसाध्यत इति स्वरसं ननु व्यक्तं सुदुर्गं स्वस्वसं
 उत्तं हि सुश्रुते व्यक्तरसता नस दोष इति शान पूर्वपंचमूलेनेति शानादिपंचमू
 लेनैकाशातां शालीनां मूलमेव च ॥ इत्युक्तेनेन आमावयवाजव

ननु विज्ञेयं नष्टदलितयवमंदः स्वांजात उत्तरायथ प्रसिद्धसुचता इति सुसं
 ताते मिति लृण पंचमूल्यादिभिः मधुनैविति मधुन सै शीति निनिशा तवीर्ये तज्ज
 मिति ॥ मधुनादिसुतक्षीरजमाध्वीकं मृदिका नसं गंडोस्वो मुखपूवको द्रवपंचाम्ल
 कोलाम्लमातुलुंगाम्लवेतनसैः चतुरमुदितं प्रोक्तं पंचाम्लं तस्य दाडिममिति व
 नात ॥ ज्ञेयं दधिच्छकपिच्छगौरामलकै पित्तोद्रेतयागौ वपौ यामलकै मस्त्रानाल
 क्षितमितं वमनं मस्त्रानालवमनं इंद्रपादाश्चेद्रवमयः वातक्षेयादि लृष्णानां वैशेषिकं
 चिकित्सितं क्षयकोसहर्तैः शृते क्षयकोससमुच्चितं ॥ बुद्धवातः स्वासवानपित्तजे
 तर्षइत्यत्र सगजो लृष्णाजसूत्रिता अपि अस्त्रितं ददजगुल्माभिधान्यायेन उ
 व्यतेपैते इति शेषः ॥ लोहितशालिप्रस्थ इत्यादौ लोधा नां मिलितादीनां चतुःपल

प्रक्षेप्यन्यायात् ॥ पादिकं पक्वामलोऽप्रसादनं चालोऽन्योऽप्यमात्रे दवाशा
 प्रसूक्ष्णपणस्कृष्यते तदनंतरस्य पानयोग्या मात्रमध्यप्रक्षेपामृन्मये पात्रे पी
 वृद्धैरपादशितिं ॥ कर्ममार्गनिवकपालानि नितनशने शनवति स्वडाता ॥ अपाक
 मिति ॥ पाकनिमित्तमधुशर्करासहितं किंवा इषत पक्वाशर्करात ॥ अमृतबली
 कुष्ठसंयुता इति ॥ दृष्टमद्यक्ताः अन्येदिनि आमलकोदितं तं लेहं योन - त इति
 न जन्योऽपीदृक्कृतः पानमिति ॥ मद्यभक्तो परोऽथो भक्त छेदः ॥ मार्गधिका वि
 खड्गयत्रमुखवैषद्यमात्रकारिकापिप्यली प्रयोक्तव्या तालुशोषयद्यपि घृतं नि
 ष्णामेच्छा पनीनाश्वगभिष्यास्तालुशोषिणे न पिवेयुर्घृतमिति कुचनान
 वृष्ट्या तु युक्तघृतपानविशिष्टत्वा न विनोद्यिस्मि ग्यत्वेनेह

कोऽथोपायः ॥ यगुडयुक्तलान्नद्वितौ उक्तहि ॥ यदा हातुगुणैः पानं विपरीतं त
 त इति ॥ तथामधुष्णतृष्णाहृत्वात् प्रभावाद्वापदि स्यते ॥ उष्णं मूर्ध्नि सादिना
 मिक्कितृष्णा चिकित्सा न्यते विषेपिते चेति विषपिते सन्निपात इति सन्नि
 रोगोद्धृततृष्णायां न हितमिति पाडादि रोगे तृष्णायामपितोयं न हितं ॥
 तष इति शेषः ॥ एषु जसहायां जलादाने दोषमाह ॥ पूर्व्यादि पूर्वा मया त
 पूर्वा मन्तगदपीडिततज्जोडयत इति तृष्णा प्रशमनाय पीयमानं पानीय
 जेतुमिति ॥ तृष्णामहासयकरी मपेक्ष्य सुखोपायो जेतुं भवतीत्यर्थः ॥ हेत
 दिसंग्रहः ॥ अक्षिपवेन्नो विलियथाग्निपवनौ कुरुतः ॥ सोपद्रवा लृप्
 शेषः ॥ उपद्रवाश्च मुखशोषादय एवातिवृद्ध्या उक्ताः ॥ ५१ ॥ ॥ इति

१२२

विकिसितं समाप्तम् ॥ ८९ ॥ श्रीगोपकमप्रधानतासामान्यात्तद्व्युत्पादि
विसिमनविषचिविसितमुच्यते ॥ ॥ आगुष्टनिधोमेतियोनिनियेधिद्याने
लिंगानिति देहसंबंधिविषस्वतथालिंगजन्मादिरूपस्यवल्लिंगानिउत्तरेण
पृथग्गुणबोवेदेतीत्यायात्शिष्यप्रश्नउन्मैतव्यः विषंचयद्यपिनोगाधिकानेन
सूत्रितस्याक्षात्तथापि विषजमदाभिधानात्तत्तत्कारणतयासूत्रितमेव
नोगाधिकानेतयोतेन नो सूत्रमिति ह विषाविधानं मथ्यमाने ॥ इत्यादि प्रागुप
र्याभिधानं विषस्य महा प्रभावं तो दर्शनार्थं हि विकेशइति कालिकेशविषंसंचिया
दिसंपूरणो विषमुच्यते विषादनाद्वेत् ॥ एवं च विषग्रह्ये निरुत्तं भवति ॥ तदेष सं
क्षेपमर्थं विधिमिति तस्मात्समुद्रो सन्न तादंबुसंभवे तथा तस्मात् ॥ श्रीगोपका

कोऽपि पञ्चपुत्रस्तत् ॥ द्विविधमियर्थः ॥ अंबुसंभवेन वास्यवर्षा प्रकोपितं वक्ष्य
मां जायते ॥ योनिभूतेनापि ब्रजनृतेनोस्य प्रभावात् ॥ प्रशमनं क्रियत इति ज्ञेयो ॥ उत्त
हि भगवता व्यासत उद्गो अग्नि ब्रह्मतः द्युत्रं अश्मनैर्लेहमुच्छ्रितम् ॥ तस्मात्सर्वं
गतं तेजस्वामुयोनिषु शाम्यति अष्टवेगमिति ॥ अमनुष्येषु वक्ष्यमाणं वेगं दशगु
णाद्यग्रे वक्ष्यमाणं उपत्रमश्चिक्त्वा नु कानमिदः ॥ विषस्य सर्वसुविशेषप्रको
पेशरदिवोपशरदिवोपशमे हेतुमाहातद्वषास्त्विति गुडो यथा पिशितः स न अंबु
योनितात् ॥ वर्षासु संकुटं याति तथा विषमपि क्लृप्तं चेति ॥ उल्लिख्य शक्तिं खं भवति ॥
अत एव विदूषा विषात्त अति पीडिता भवन्ति ॥ अंबुधरा ये च नृदिकान् पाव
षामुपगमः ॥ यथा गस्य प्रभावश्च तं हिनस्ति परो धिक्वापिता त विषस्य सप्य

इत्यादिना जंगमस्त्वावरयो निद्वयं विषयस्य संक्षेपादेवाह । यद्यपि च विषयगुणा अग्रे
उदिष्टा । तथापि गुण्यपेक्षतात् । अग्रे विषयगुणिनो जंगमस्त्वावरयोदपि न
स्याभिधानमुद्देशेन प्रथमं गुणविधानं विषयकार्यकारणगुणप्रधान्यव्याप
नार्थं स्यादिति नोपेदा अग्रत एव वक्तव्यस्तेन तत्रैव व्यावर्तयः । आदिग्रहणादु
चित्किं गादीनां तत्रां तत्रां तत्रां ग्रहणं अत्रादौ प्रिणोपि दंष्ट्रि सप्य प्राधान्यात् दंष्ट्रि
ण इत्युक्तोस्तथा दंष्ट्रि च मिति दंष्ट्रि चित्तस्य सर्वा विषय प्राधान्यात् । अदंष्ट्रि चो न
मुपि त्रदुं वर विषादीनां ग्रहणं उक्तं ह्यन्यत्र जंगमस्य विषयो नान्ये धिष्टा निति
षादु श दृष्टि निश्वासन ख दंष्ट्रा सत्रे नानास्य शः । सुष सं दश विरु दिगुदा
मिदं सुष सं दश विरु दिगुदा मिदं सुष सं दश विरु दिगुदा मिदं सुष सं दश विरु दिगुदा

कीडुषोपलियाहः स्तथा च दशनक्षतै निति सुसुक्मिया दा वपि च स्त्वा वरवि
ति सुज्ञानीति पदं मूलजस्य बहुतात् प्राधान्याच्च तेन पत्रगुणादीनामपि वि
षाणां ग्रहणमियाह । यदुतै सुश्रुते । मूलं पत्रं पलं पुष्पं वक्थी रसार एव तु । निया
साधात वश्चैव वंदं चेदशमं स्मृतं । कंदश्चिह्नमूलविशेषतात् । मूलशब्देनैव गृही
तः । मुस्तादीनां च सैला सैलिसंबंधे शवरोक्तिरा तादय एव तद्विद्याः । प्रमाणं तै
न गुरपं पं पय्या व्याख्या नयंति । तत्र विमता गम व्याख्या येते । स्त्वा वर जंगमा
रं मवतृतीयं विषमाह । गन संयोगजमियादि । गनार्थं संयोगो येषां ते गन संयो
गाद्रव्यभेदाः तेभ्यो जातं गन संयोगन संयोगन मिति तं प्रसंज्ञायस्य तद्वर
संज्ञं गन प्रदमिति चिरकाविराद्रोगजनकं । ना सुप्राण हने । एतदेवाह ।

तीति सुश्रुते सममधिरोधः ॥ वातादिजादित्यथा योग्यतया उद्धृता न्यतन दोषा-
 जाः ॥ इत्याद्या इत्यत्रादिशब्दः प्रकारान्वाची चतुर्थादिवेगेषु नूतनमपि भेदजादिदु-
 ष्यमुन्नेतव्यं ॥ सुश्रुते वचनात् ॥ नीलादीनामिन्द्रादिशब्देन प्रधानवाची चतुर्था-
 दिवेगेन नूतनमपि वपादिशब्दं हि विच्छेदः विषवेगप्रस्तावात् चतुष्पादक्षिपो-
 रपि विषवेगनाहृतत्वे गणविधाने च प्रयोजनं यत् विषमृतस्यापि मूलमप्योज्यं
 पीतविषस्य च हृदेयं दृश्यं च देशदेशयुद्धे ये सायकविधानेन तदितवेगज्ञानेना-
 द्वापः ॥ नैश्चिकवेगस्य येन विधिना मांसं नोपादेयं यत्तस्य विषमो नितस्य सर्व-
 षो ज्ञातमेव विषं भवति ॥ चतुष्पदादीनां चान्यवेगितं सत्तात अवसीदेतेत्यादि-
 श्चामिन्द्रादिनृतीये विषगुणानाह ॥ लब्धियादिप्रत्येकं गुणानां कार्यमाह ॥

कोऽपि पट्टितात् ॥ सौक्ष्मादस्य प्रकोपस्य नोपि सूक्ष्ममागतिरित्यातज-
 तिसूक्ष्मे जले यथा गंधग्रहणेन योगवाहिनो भवितुं तथा विषमपि अनुसृतं
 सासं तं सृष्टिस्तु गतं भवति ॥ ततः शीघ्रं भावितुं न भवति शीघ्रं पादौ शीघ्र-
 सादृश्याद्यातिव्यवायितात् केवलं देहं व्याप्नोतीति ज्ञेयं व्यवायित्वं सर्वतः प्र-
 सन्नपशीलं पानीयपतितस्यैव तैलस्य तीक्ष्णत्वात् मर्मघ्नमिति मर्मणोऽसौ-
 म्यानां मृदूनां तीक्ष्णेन विरुद्धत्वाद्बोध्यं विकाशितादिति हिंसा नृशीलत्वात्
 पूर्वस्य हिंसाते हिंसायः विकाशी विकसने वसंधिवत्तात् विमोक्षयेत्तल्लघु-
 तादिसुखे स्थितात् ॥ यस्यानवयस्यावस्थितत्वं यस्य भेषजेनासंबन्धादुपक्र-
 मं किंचित्कनैव सत्तत्त्वविश्रान्तादौषधुगतिर्यस्य तत्तत्त्वसत्तत्त्वगतिदोष-

विषदं हि पिच्छा भाग न हित ता न न कचित् स ज्ञाति अत्र च गुणानां प्रेतानियममेव न
विरुद्धं कस्मिन् न विरोधो शिवत्वेन विनामकतेन नृक्षादिभिः स्लेष्मक्षयात्
यत्र वा शं कनीयं सुश्रुते च विषगुणेषु यदपि विरुद्धं तदा शुकमिषि विषे निः
प्रयोजनमेति ते होतुं । तथा हि विषनेता वेतुं कालं मपेक्षते । येन यावं सस्य पा
को भवस्य विचार्यः । सुश्रुते च कालं तत्र प्रकोपोपीदृशी विषगोचरं तद्वयमुत्त
मिति । च होतुं तथा न हापि न दूषी विषे चित्तं नीयमिति संप्रति स्यात् विशेष प्रा
प्या च लिंग विशेषमाह । स्यादिति कस्य स्यादिविषं मयं यद्यपि त्रिदोषकोपने
षा । अपि स्थान प्रसूति विशेष प्राप्या न दत्तं गुण दोष प्रकोपमधिकं कायेति
प्राप्त्यर्थं । इमं नमिति भावः । वातिकस्य निवात प्रवृत्तेः वातस्थान इति पक्षा

काउषोपपित्तमीषदितिवचनात् नालिङ्गनद्ववतितञ्जतमोहादियुनेने
तिस्र एवमुत्तरत्रापियोज्यं नूपवातेयोस्तद्वदिति ईषदित्यर्थः तेषां दितुव
लवेल्लिङ्गतच्चपित्तस्य कपेसादौ च कानात् ॥ कपं प्रवृत्तेश्चेत्यर्थः ॥ कपस्य लिङ्गं
वामादिवातपित्तयोग्येदितियोज्यं ॥ दूषिविषलक्षणमाह ॥ दूषीत्यादिकं वर
दीदेशोऽगोथाकानः ॥ कालान्तरप्रकोपिविषं दूषीविषं उत्तंचान्यत्रेदूषिकेश
कालादिदिवास्वप्नेन तीक्ष्णशयस्य दूषीविषं स्मृतमिति एवं भूतंच मनमेव
प्रायो भवति ॥ तथा स्थावनजैगमच भवति ॥ यदुत्तं सुश्रुते ॥ जीमविषमौ
षाधाभिहितं ॥ वातवाग्बिवातानपशोषितं स्वभावात् वा गुणविप्रहीणं
विषं हि दूषीविषतामुपैति ईहापि दूषीविषाकीटाहीनगीयाविषावत्तस्याः ॥

७२५
उषि विषं रक्तं जम्बू त्रिकुटाम्

विषमेकैकमिसादिनास्याद्वानिकस्येयादिनाएतदुक्त एवैकदोषस्यास्यकोप
 समाहसंदृष्टेति अस्यार्थद्विषिताउत्तेप्रापहरणसमग्रिमाह॥क्षरतीयादि
 पीतमिसादिपीतविषेविशेषणमृतस्यहृदिस्यात्तदुष्टविद्योश्चदेशविदंस्या
 त॥विदुःविद्विद्वः॥अत्रविषेणकश्चित्मृतभवति॥कश्चिच्चपवनादमृतव
 वंयदुत्तेकाश्यपमृतएवचेनयःस्यादसाध्यलिंगैःविहीनस्तस्यजीवपितंश
 क्यवत्ताचेनहृदयनक्षास्यात्॥एतद्विशेषज्ञानार्थं क्लृप्तमाह॥नीलोत्थ
 षाः॥नात्रादंडकारशोथःमंत्रेयादिनामंत्रेषुविषहनेषुश्रेष्ठमात्र॥अप्र
 म्यमृतेनमृतं सुश्रुते॥विषतेजोमयंमंत्रैःसस्रस्रतपोमयैः॥यथानिवा
 यथाचैवरूपक्रमेणिति॥अनित्यादिविधामंत्रेपानक्तादिभि

काउषोपनिबन्धनपुधानंविषसंक्रमणार्थंमस्तकेष्वेवजदानं हृदयावनपांह
 तिसक्षाकनमौषधंप्रतिविषंविषातनप्रयोगःमृतसंजीवनंविशेषाममृतइव
 प्रेयसीवनकतेष्वेवजशेषव्यक्तविवरणप्रथेनस्पृष्टंअविष्यति॥अविस्
 तमिति॥अव्यासशरीरंवेपिकावद्वेतिविसधनापिकोबद्धाअनेनचसामान्या
 निधानमंत्रव्यापरोपिअनित्यानांकथितामंत्रादिनापित्या॥उत्तंचान्यत्रअपि
 यानामपिमंत्रैजश्वबन्धीयानमंत्रकोविदःसाचरज्वादिभिर्बद्धाविषप्रतिकार
 मतानिष्पीडयेनविषंगानयेदुद्वानादिभिर्उक्तेसापहनेतमममवज्रमितिमम
 प्युपघातनिषेधयतिअवृषणजकचूर्णनयांसुनावामुखेपूर्णाविषसंबन्धि
 पविहानार्थंप्रच्छन्नादितिनृत्तसोक्षणमुपक्रममाह॥उपक्रमणाचव्यति

क्रमोभिधानेन नियमेन क्रमयोगं निषेधयति। नक्तश्चावणोपपत्तिमाह॥ न
 त्तेत्यादिप्रकृतिनिति॥ देहधातादिस्वभावः प्रघर्षणमिति प्रघर्षणमपितेन प्र
 घर्षणोदितिः प्रघर्षणमनवस्यर्थः॥ प्रघर्षणमनवप्रतिस्फारणमुपक्रमेयुत्तं वि
 वृत्तं प्रघर्षणमिति चेदः॥ विषादानमिति विषस्य प्रसारणं स्वदेहतीति स्थिर
 भवति॥ स्वधइति स्थिरव्यजनइति व्यजनपचनैः सेव्यः तरनिवेत्यादिना
 देहादीनां विषहणोपपत्तिमाह॥ सेनया प्रतिप्रसन्ननिरोधकइत्यर्थः॥
 द्वितीयेवेगइति शेषः आदाविति सर्वत्र मादौ तस्येति॥ हृदयस्य यथा लाभ
 यामि वक्ष्यमाण हृदयावनपणयोगेषु यथा प्राप्तीवनपमिति॥ हृदयाग्नप
 मगदौ वक्ष्यमाण तद्विशेषणं शब्दहरइति तृतीयेवेगइति शेषः का

कांडः॥ शिथिलेदः गोपितसुतारजनीअश्र्योननादिषु तेयादागतं वातं इ
 तिसर्वोपक्रममशेषसमवेगे सप्यपादाशनं काव्यं अष्टमेतुवेगं शिथिलिपिते
 सादिनामृतसंजीवनीयोगात्माह॥ मृते इति मृत इव उदेसादीमृते इति
 तद्वत्तादिभिः त्रिभिः संबध्यते। लेपोपचीयादौ उपाधियोगे द्विकावपेदं
 चलोविहरणीव त्रियते। लेपादयश्चामी उद्वेगमुखादिषु यथा योग्यतया
 याप्येयादौ। काक्षीसौराष्ट्रिकांकेष्ट्रः खदिरश्चारटीकुंगाडः शाकंलोध्रं
 कौंतीनेपाकामयूराकोपमागंधेनुः पलं प्रियंगुः नाकुलीयास्माधानपत्राब्दे
 नशनीनैः धानपत्रं ते धानपत्रं चोषधशब्देनोपक्रमाने प्रविशति गृहस्थइ
 ति गृहे इव तिष्ठन् कानपपद्रो हो यत्र पुरषादिशो गः॥ मंत्रोभिधानमंत्रः॥

स्त्रीदोषादिति स्त्री नतु रगादिदोषान् प्रागमृतादिव्यमृतोपत्तेः प्राक् एतेन
 चा मृतसमानतुस्य दृश्यते ॥ मंत्रैरिसादौ अवमाज्जनं विषप्रतिलोमेनामाज्ज
 नं मंत्रैरेव कार्यं आसनक्षचभूतावेशे निषेधार्थं जयेदिति ॥ स्थानिनंदोषं ज
 येत् ॥ स्वेदोपपत्तिविषप्रतिषेधस्वेदाध्यायेतथापीडावस्थाविशेषे वा त
 स्थाने इत्यादिना विधीयते ॥ स्वदेतुप्रभोजनादि विधानवदस्य प्रयोगता वृ
 त्तविंशसुपत्रमेषु नक्तः किंवा अग्निशब्देन स्वेदोपि गृह्यते ॥ प्रेयादिचोपश
 मनशब्देन नावश्यं बोध्यं पित्तस्थाने स्थेदुषं विषइत्यादौ
 सिरा इति सिरा व्यधः कर्मः पंचविधमिति वचनादिः ॥ किंवा शिरा कर्मप
 च विधमिति पंचशिरा व्यधस्थानव्यधस्थानमिति ॥ स्थानगतं वा तादि

स्थानमिति स्थस्येति स्थानगतविषयवा विरुद्धं च कुर्यादिति शेषः ॥ स्तोत्रः सं
 ग्रहेन रक्षोवायुः रक्षासनिश्वासलक्षणे यस्य स तथा उरसाध्यलिङ्गाति प्रागु
 त्तानि नीनौटनादीनि चर्मविषाद इति ॥ चर्मचटिकायाः किंवा शतनायाः कावपुट
 मितिकावपुटकावपुटकोठपल्लयत्रकटुपल्लितनतावृकोठपल्लोकोठः
 किंवा कुटत्रिकटुवंकोठपल्लाधामार्गवज्योतिष्मतीसादीनिषड्विचरनाश्रि
 तीयोक्तानि शिरोविनेचनानीतिदशश्वेतसादौ ॥ श्वेताकटभीसुगंधासर्पगंधा
 वंशलेखनीयुयास्तुतावितइति गोपितेन भावयित्वा गोपितेन भावितइत्यर्थः ॥
 ऋषभकोसादिना विषोपद्रवश्चास्ति चिकित्सोच्यते ॥ सितमि विश्रुतापना

जिताकोलिमैथ्यं वदनं जातु जपति शिनु इति द्विषुष सप्य शिर वस्तु स्मिरका
स्तनमिति सुश्रुतेन क्षीन पतिश्रावण विष श्राविते लोहितमंगो निव सुत्त संजनि
पणंसिभेदः पृथकानि देवं अतः श्रु पितिताना विधविषस्य लक्षणं विषजस्य तु
पृथग्नि देवं श्रुणु विप्रयुक्ते भ्य इति शत्रु युक्ते भ्य स्त्रीभ्य इति सौभाग्यार्थं अत्र क्षदा
नेष्य दानात् प्रवृत्ताय स्त्रीभिः आहान ग इति आहान विहा नौ खेवमानः प्रेष्यानि
तिस्रपुका नादीनां पृनीक्षोयाय माहा अयर्थे यादि विगत लक्ष्मी निशोभः भोज्य
सिंहभोजनस्यैव केष्य सिद्धौ ग्रमग्रो प्रक्षिपेत् पात्रस्थ मियादावपि विषमियत्तुवत्
तो विन ज्ये त्वको राक्षीति दृष्टा सविषमनै चको नाक्षि विन ज्ये त् को कोश्च

क्षामश्चानदशनै चतुर्था दिति ज्ञेय पान इति मघादौ पेयः क्वाया मिति प्रति
बिंबलवणां क इति पान विशेषण सुखेयादिनां सुखे संवन्धे विषलक्षणं बिंदुं
वाकाया तग्विचरिदं तौ श्रेयादिदं तथा वेन च्छ्यादीनां विषदुष्टा नामेवलक्षणं
प्रकृत्तपातदंतपवनकूचोदंतमलशोधनकूचव्यूरीरश्च कूच इत्यत्र कूचं कंडिका
उशीरास्त्रुदीपदंतकाभातेन व्यूरीर इति शीर्ण शिरः स्यात्तं वा दौ निति भोज्यैः
स्य शौ निति अस्यंगादिभिः स्य शौ वणिकं समानतनं एत इति कनोदयः ॥ माल्यमि
ति षट्कुं माल्ये नास्य भुपद्रवंती विच्छेद मदर्शनमिति चक्षुः किनास्वानिस्तं भय
क्षीयादि धर्मस्यैव कार्यमिडल इति मंडलं युक्तं बिंदुनालेषया च विचित्रं
मं यस्य स तथा वदवी कनादिप्रपंचस्ति दपनाधिकानवेन रत्नविशेषादि

तिततश्च पूर्वोक्तं दंशवणविरोध उक्तं च त्रैवार्थे आषाढ वर्मणा येन दुर्विक्रम
 मंडलानां वमितः पीतश्च वणतो दंशः इति लक्षणं न यस्मात् अनेकवर्णस्य यो दं
 शंति अत्रोच्यते दंशमकानिवर्णतो दंशमात्रं स्थिते विषे भवेति ॥ दंशकृता दंश
 ष विहिमस्तयो वर्णा दोषस्तस्ये विसृजे विषे भवतीति अवस्थाभेदो न विरोधः
 उक्तं च परिहारवन्ति के दंशस्तद्वर्ण्यं सावर्ण्यं दोषजे विसृजे इति कीटा मध्या
 क्तुमाह ॥ सप्पाणि मियादिविष्मूत्रादिति ॥ कीटशब्द निरुक्त्यर्थं मनयोरुपादानं
 तेनान्यान्यपि कीटकामपा नि सप्पा मुक्ताशनपूयडानि भवन्तीति ज्ञेयं ॥ उक्तं हि सुश्र
 ते ॥ सप्पाणां सुत्रविष्मूत्रसरपुसंडसंभवा वा मुग्ध्यं प्रभृतयः कीटा कां सुत्रिवि
 धा इति कीटाश्च यद्यपि सुश्रुते ॥ वातपित्तकफस्थानि पातकोपना दंडिना मादयः

सप्तषष्टिप्रतिपादिताः तथा पीह संक्षेपाघिसया दूषी विषघ्राणहनविषभेदे नैवे
 च्यते ॥ एवं भूतादिष्वपि संक्षेपात दै विध्योक्तिर्ज्ञेया ॥ दूषी विषाश्चिरकारिविषाः प्राण
 हरा इति ॥ रुटिनि प्राणहर्षाः ॥ सहो गगंधमज्जावर्त्तते इति सो गगंध्यस्य कदं
 मध्य इत्यादिना दूषी विषलूता दृष्टलक्षणं लूताश्चान्यत्राष्टौ मध्या ॥ असाध्याश्चाष्टौ
 त्रिमंडला सौवर्णिकादय उक्ताः ॥ तथा मूषिकास्त कंटकचुश्चिको घटिगमंडुकम
 स्यजलौकाशतपदी मशकमक्षिकाणां सुश्रुतादिषु प्रपंचाधिभिः प्रपंचानुसन्धी
 यः ॥ इह तु तंतुका नो गोच प्रपंचो मे कृत्य इति मन्त्रियते ॥ अदंशादियादि आखविष
 लक्षणं कपाभश्च कीट विशेषण एव सुश्रुते ॥ कीटमध्य पठितः ॥ एक दंशपिनि
 इति ॥ एकद्वौ च दंश्यास्त इत्यर्थः ॥ मस्यास्त पित्त अस्थि साना विषो उक्ता

जलौकसश्चषट्सविषाः कृष्णाकपूरादय उक्ताः संदर्शविषया गल यो लिकां ज्ये
 थावे विदाहः अन्ये तु मरणमाहुः शतपदीकारं डाअसाध्यमशकक्षप्रमतिः पंचस
 मशकेषु पावतीयकृतमसाध्यं ॥ उक्तं हि ॥ सुश्रुते पावतीयस्तत्तीटैः प्राणहनेः तुल्य
 लक्षण इति स्तविका आश्वरुदिति ॥ कौतापिकादिषु सुश्रुतौ कृषणमक्षिका सुस्तु
 विकास्यामक्षिका प्राणहनीयर्थः ॥ संप्रति स्थानकालस्वभावप्रदेशैः सप्यदुष्टनाम
 साध्यतामाह ॥ रमशानेयो दिवैयाग्रसदेवताश्रयो महातनुः ॥ पक्ष्यसंधिस्थितिअ
 मावसी पौर्णमासीषु पाषंडीका पालिकादेयः ॥ आशी विषौ आशुघातिनादिति विष
 वृद्धिहेतुमाह ॥ तीते सादिप्रचरिका नौ तु तुल्यौ विषस्य यथा प्रबलपित्तचरितर
 द्याश्च काल इति ज्ञेयं ॥ अन्यमन्यथेति तीतलादिविषय्ये अल्यं विषभवति

रघुनाथदि

वागीयादौ गोतसबजी वृद्धा जेया गोतसस्य तु वादीक एव वृद्धि विषयत प्रागु
 तं सर्वदेहाश्रितक्रोधादिति सर्वदेहाश्रितमपि दंष्ट्रास्वेव विषविशेषेण ज्ञेयं
 गुत्रं सर्वशरीरमपि वृषणचिवि सार्थवा तोल्वण विषतादिभेदेनो डिडिंया
 दिनाह ॥ वा तोल्वणैयादिपुनानस्तखे धान्ये धनेपिति पांशुभिर्नैव धनेः घृणदि
 भिन्न वेद्यादनंश्चात्रिदोषेयादिस विषकुक्कुनादिलक्षणं ॥ यत्रैव वरुनस्त्रिदोष
 प्रकोपोभवति ॥ दैवालकं गृहावेशातस विषमविषवशिरोमितापितादिविष
 वतीति ज्ञेयं ॥ केचित्तशिरोमितापितादियथोक्तं नृहं तथा दृष्टेचभवतीति
 वदंति विस्तरश्चास्य सुश्रुत एव ॥ अन्येप्येवंविधा इति अन्येपि गालतनुका
 दय एव विधा एव सतो कृच्छिरो गोमादिक

विषमितागुणविभक्त्या विज्ञेयं ॥
 ना विषागताधिक्येन विज्ञेयमाह ॥
 वातादिभेदेन विज्ञेयमाह ॥

नामवंतीयथः॥ उक्तं हि सुश्रुतेष्वश्रुगालतनक्ष्वक्ष्व्याद्यादीनां यदानिलश्चे
 ध्मांचदुष्टोपुष्पाभिसंतासं तवंताश्रुतइयादिवं दुनिस्तोदइयादिनासामान्येन
 सविषकीयादिदशलिङ्गस्यविषयापिदुष्टलिङ्गं चोच्यते॥ कर्णिकाणां सकर्णी-
 सवदिति॥ चतुर्विंशतिरपियथोक्त उपक्रमपूर्वकं मिसत्रवक्ष्यमाणचिन्ति-
 सितपूर्वगतोपि विधिस्वस्वाविशेषविधेयतया कर्तव्योऽयमर्थः॥ यदाह
 वीकइतिपाठः॥ नदाउपक्रमइत्यस्यविशेषणमेतत्॥ उद्धृष्टस्यपादयो-
 यत्रापि क्षतयोनेवपावयोविषैसंक्रमणार्थं संसारस्य कर्तव्यं दोषं॥ ताभ्यामिति
 स्तेनाक्षौद्राभ्यां नतं नग्नपादिकं श्रुतमुल्लेखानकः मांसगदस्य ननेणेहसं

बध्यते॥ खदिरश्चापि श्वेति खदिरारिष्टं किं वा खदिरक्ततो रिष्टः समधु-
 रं नतमिति क्लेदः॥ पिप्पलीयादिप्रतिसातणं दंशते यस्य मरिचं सितमि-
 तिलो हांजनकस्त्रीजं श्वेताचेति विकर्णिकाविशेषणं तेन श्वेतापराजिता
 पृथक्ते केचिद्विभक्तिकांतस्यापातनमिष्यते॥ जालमालिनदेवताक-
 तित्तेक्षणेकीतिस्नानाववाश्वकइतिदिग्विकेविषैदुर्दोषेकः शतभंष्ट
 ग-प्रपराजितावाध्विकइत्यादित्तेचिंगस्यविषस्यवाध्विकोयोगदः स-
 कर्तव्यः॥ एवं शलस्यापि विषस्योत्तरो यउक्तः सकर्तव्यइत्यर्थः॥ ना-
 कुलीरास्नागुहापृष्टपण्डितिकुहाशलपणी अजगंधाफोफांधी
 तिख्यातापित्तनविष्वभरादयः॥ किं वा एवमल्लेखकोप

गः सुश्रुतोक्तः अक्षपीतकः श्वेतवृ - काकां उशिवभेदः वायसीकाक
 माची पंचाशिरीषे श्रेष्ठ इति पदं शिरीषट् त्रिशिषाद्यपेक्षायां पंचाशि
 रीषस्य श्रेष्ठं कृते ॥ प्रवन इति पदं विषहरणे गंतरेषु श्रेष्ठता माहते न
 त्ति किं तां श्रेष्ठ इति श्रेष्ठ शिरीषपलादिस्तदिपदा बलमानुषमर्कटाद
 य ॥ अश्वकर्णः सज्जभेदः दुग्गाइत्यादिनाशं काविषयमाह ॥ केनचिदिनि
 निविशेषेणापिशं कया निरादेगादिति विषं कयैव विषप्रो दुर्भावादिप
 थः ॥ शंकाचेयं प्रभावादेव विषजनिको वै गंधिकं त्रिगंधिकं को न दूषः को
 द्रवः प्रियंगुः कंगुः कुलकं कानवे ल्लं अन्ये पटोलभेदमाहुः ॥ अथ

मिश्रितातिभक्ष्यमिश्रितानुगुत्तश्वास्योपजायत इति वक्ष्यमाणशमभि
 घातादिलक्षणेन्याधिजायते तद्विहबलेंद्रिय इति रोगोपहतेन्द्रियमृ
 द्धे सादौ पृच्छायां गनावधाने मेव फलं श्रवणम्येति गनकानेषामवग
 म्यन्तश्च मिसादौ अमृतताम्ररूपमेमाषमालंयावदेयं मृतेन हि ॥ वमनं भ
 वति ॥ हेमयः पित्ततिस्रहेमयः नागदंती दंती भेदः ॥ फलं मदनफलं न तु प
 लेपिति पाठः ॥ अयं योगेज नृकणे पश्यते नागनृदंतीस्तकक्षीरं कलकं
 गोमूत्रसिद्धं माहिषघृतं पाययेदिति शिरीषवमिसादौ आस्फाताजपन
 मल्लिकेति ख्याता ॥ सुखीपणाशभेदः ॥ बंधुजीवः पुत्रजीवकवाणादिभि

काश्वस्वः किं को किलाख्यः कत्रीयादौ कत्रीदिवा रात्रौ जज्जिपपाणि वने
 दिति वदति अन्ये तु उभयत्राप्युभयं क्वे विते जहुने कस्वस्वः कइति ख्या
 तः ॥ कया शब्दो यथा संख्यं चतुर्जने योः दंश काले तदा देवर्तव्यमाहाट
 कृमात्र इयादि धानपणदेव विषा पहाहा वज्रमियादि सानमिति सनजुवि
 शेषणं पंचकोमपि रत्तनापथे व्यातः ॥ विषमूषिका विषमपि कर्तनं पक्ष
 नागः वनमपि शब्दे नानामणीनां ग्रहणं वनोषध्य इति ॥ तं त्रानोत्ताः अ
 क्षीना जातपि प्यली अजरहा कापो तीक्ष्णतयः उत्तं हि ॥ आक्षीना तातस्य पि
 प्यलस्य मणिः सर्व विषा पहा इति दमियादि संग्रहः ॥ विषाणा मविपक्षतां
 व्रजे दिति ॥ विषाणिते मोहुन पानयंतीति भावः ॥ ६९॥ ७०॥ ७१॥ ७२॥

॥ इति विषाध्याय समाप्तः ॥ ॥ मोहजनकत्वसामान्यात् तथा विषसमानगुणजा
 न्यता च विषमनुमदाय यस्य चिकित्सितमुच्यते ॥ इहैस्वने पियादिनामदिनास्तत्तथा
 वक्ष्यमाणमिंदया च विषपीयमानासुराया राक्षसाणां यमे विधिपानोच्चारयथा
 मिंदितफलवेदशयिनि ॥ तथा सुरा प्रतिपूजिते यनेन प्रथमं देवैवेक्यं प्रतिपूजि
 ताततः ॥ सुरायोगात् सुरा इति ॥ चापदिष्ट इति दर्शयति ॥ सोत्रामणी सपहा वि
 शान निर्विकृत्य रविशेषः तस्यां हृदयते सुरा कर्मसिद्धिप्रतिष्ठितेति याति
 केन विषवणादिभिः कर्मभिः प्रतिष्ठिता प्रकषप्रापिते यथः ॥ यत्तव होतीति
 यत्तै हो जने वलो विसर्जिते गण्यपि सनयात्रियं तदयुच्यते ॥ सोत्रामणी हामेन
 तु ॥ तत्रैवांगतोच्यते ॥ शक्रस्वसोमो षिप नि तइसादिर्वाको ह्यतिपीतेन सोमेन क्ष

यितव्यैः अस्त्रे निवर्त्ये भवति। किलानया पुनरप्यायति निजं वीर्यं मा
यादित इयेषा श्रुतिः॥ अतियोगेन पतितो तः प्रवर्त्येति अभिषातव्या स
नीयेति यावेतया श्रिया यत् सिद्धये इति हययत्त विधौ कानिचित् क्रवथ
निधियवहिना दीनिका निचित् पुरषाथानि वा सम्यादीनिका निचितेय
ग्रथानि च यथा सपिष्टकाख्या दीनित् दिह स्वगयति जा इयेनेन वमना
दिवत् पुरषाथ इत्युच्यते॥ यत्तु सिद्धये भवतीत्यनेन च धृपादिवत् यत्त
थं लिख्यताया उच्यते। यो नीत्यादौ विशेषः प्रत्येकमपि संबध्यते। यो निका
रणं तद्विशेषाधान्य फलस्य च पुष्पपत्रकांडवृक्षकानच नीस्तत्रस्था
नोक्ता संस्कारोपि बहु प्रकारसंस्कारयोगः नाम विशेषः सुगामधुनैवाद्यः॥

आदिग्रहणात् प्रभावगुणादीनां ग्रहणं मदोलक्षणां यस्य तस्मात्तदलक्ष
णात् सामान्यतमं घटं रूपान्तरं भवेत्त्यादौ सुगामिष्टात्री देवताया एव
तेजोवीर्यादिकारणं तांता इपेते यं आविर्भावोश्चायमिष्टस्यं तेजः सर्वदेवता
तिगंतथा सा न स्वतंत्रवीर्यं मैत्रं च बलं सवीतममारा मे भूयते सोमः सत्राम
पौचयेत्याननसोमरूपतोच्यते॥ पूर्वतु सुगाममप्यं हृदयं माणवयुतमिति
नमोनरत्तं याप्रीतिपिसादौ प्रीत्यादिका वक्तेन प्रीत्यादिपुत्रयानि हेतो
लैयः॥ पविधनापि वेदियत्रात् विधिमाह॥ शनीपसादि। शनीपे स्नाने वस्त्रा
दिभिः वा स्युजंतश्च प्रक्षेप्याद्यपेक्षया स्निग्धोष्णानादिभिः स्नतः संस्का
नोयेत शनीपस्तसंस्कारवीत इति संबीतं॥ आर्तिर्नैविति सत्तावेसुगुण

तथाविहितैयथैवकुडितिकृतस्यमुखेच्छुसुमप्रकरीचतइतिविस्तृतकु
 सुमधसुनसाप्रियोस्तथासम्मतेशनीरमुखेस्थितइतिगथाशानीनमुखेस्थि
 तः। सुस्तैपितिसुसंखलैः। शिष्टिनामिनेयभ्यस्तोपचारादिभिः। गंधपि
 तुनैपितिगंधाद्व्यज्यवस्यनापीरावृद्धाः। स्तदशास्त्राभिज्ञाज्येभ्य
 इतिगम्याधिभोबलदेवचंडीयक्षादयः। तेभ्यः। सोमान्यविधिमुक्तावातिका
 दीनपातविधिमाह॥ अभ्येगयादिमानिचकैपितिमस्त्रिचसुस्तैवसुमनामि
 तिधनवताभविष्यदसुवउपयमानधनाः। ययापपतिमितिगथापपिके
 दोपपतिवपपिताधिवेभ्यस्तमद्विकंमाद्विकंमद्वीकाचतंतुमाधवंबहुरे
 यमितिज्ञानाविद्यद्रव्यसंपाद्यंबहुगुणमितिभूविबक्ष्यमाणलेखादिगु

पांबहुकमेतिलेखनदीपनीयादि। बहुकम्पकितंमदासकमिति॥ मदस्व
 भावंएतएवंतस्माद्गुणदोषचतन्मद्यमुपदेक्ष्यते॥ किंचिसुरषमपेक्ष्य
 यामिकत्वाद्गुणकतंकिंचितप्रसयोगिकत्वादोषकरतथाप्रथमेमद
 गुणकरदोषकरचद्वितीयादिमदइतिभावः॥ विधिनेतियथातविधि
 नाकालइतियस्यमद्यस्ययदुचितोविपरीतगुणकालतस्मिन्हितैर
 त्रैपितिमद्यहितैरत्रैः। यथोपेतमितियदेवमद्यमहितमण्युपनतं।
 प्रसंगादिसुभिजागेनविषदितिमाहादिविकानकतत्वात्तयथामद्यं
 दयइति॥ तथाग्राहामद्यमिमादि। दशभिर्दशेति। दशभिर्मुपिलब्धा
 दिभिर्गुणैः। दशभिर्गुणादिनाजोगुणानसंक्षोभयतदित्रादि

कै द्विजादिकात्वा नयति विनियानयति ॥ विस्तृतं करोति ॥ येन गुणे नमय
 स्यमदो जोगुणक्षोभो भवति ॥ तदाह ॥ गौरवे लाघवमिषादिप्रसादं वाचाभा
 वनादिभिः प्रसादाख्यगुणमाशुगताद्वृत्ति आशुगंधं च यद्यपि प्रसादावि
 रूढं न भवति ॥ तथापि यद्यप्यमेव प्रतिकलतया यदोजः प्रसादं हंति तत्राशु
 गंधमाशुहलये व्याप्रियत इति शेषं ॥ व्यनायिता तस्मिन् रत्नमिति व्यवायि
 वा व्यापकं तच्च स्थितं तद्विपरीतत्वादेव हंति ॥ आगुणान्वयित्वयोश्चा
 यं विरोधाय तू आशुगंधं शीघ्रं गच्छति ॥ व्यवायितुं सर्वव्यापकं विकासि
 वं विकसनशीलं स्वतन्त्रमिति यावत् ॥ तच्च श्लक्ष्णं विपरीतत्वादेव श्ल
 क्ष्णता हंति सांद्रता घनता एतद्विकासि सासुगंधयो गुणाय यद्यपि विश

तिगुणनायानपृच्छिताः तथाप्यसंक्षेपदाहृणानमेषामपि गुणवं सिद्धं
 येतु ॥ तत्र पठितं ॥ तज्जाविस्तृतं तमाज्ञे तं तमाज्ञेया ॥ एव प्रमेहोक्तेश्ले
 षगुणा अपि पूर्णादयो गुणा एव तत्रा पठिताः अपि ज्ञेया आश्रितो पद्या
 नादाश्रितो पद्यातोपि भवतीति दर्शयन्नाह ॥ सिद्धमिषादिसर्वस्य वतुज
 आश्रय उज उपकार्यवान् ॥ यथानाजाश्रितपुरुषः न स गतया दिव
 हानां दशधमनीनां हृदयस्थानं न स गहा एव च यादशधमन्यो हृदयाश्रया
 उक्तास्ता एव वातादिवह ॥ यदुक्तं वातपित्तश्लेष्मादीनां सर्वशरीरचरण
 सर्वस्ते तां स्य यनभूतानीति चरादीनां तु सर्वशरीरचरणामपि विशे

विषाहृदयमेवस्थानं॥ उत्तं षडंगसंगं विज्ञाने इन्द्रियाण्यनुपंचकं॥ ज्ञासा
च सगुणश्चेति चिन्त्यं च हृदिसंश्रितमिति॥ उत्तं सो द्वे विध्यात्प्रधानस्येति
विशेषणं तेनाष्टविंदुकं मौजो गृह्यते॥ शेषस्याब्जलिपिमाणस्यो जौ उ
जो बाह्यधमन्याश्रयः हितस्वस्थो ये च धातव इति सत्त्वुद्धिद्रियादयः॥
मद्यं विहं येव मौजसः॥ स्वगुणैर्गुणात्तमद्यं जयंती॥ सुखी विधिः प्रथमम
दः॥ अपवादमाह॥ उत्तस्य विहते पूर्व इति हृदि च प्रतिबोधित इति हृदयाश्र
यबुद्ध्यादौ प्रतिबोधिते हृदयशब्देन हितस्वोपचानात् हृदयश्रियात्तौ बु
द्ध्यादयोऽभिधीयंते॥ यथा मंचाः क्रौं शंतीति हृद्यादिबोधनं च प्रथमम
दकार्यं मदास्य प्रभावात् मध्यमोत्तममदास्येति सामग्री माह॥

मध्यमइत्यादि विहते इति विद्याते अन्ये विद्याते उत्तमो मध्यमो मदो भवति
विहित इति विशेषणाभ्यर्थं हेतु उत्तम इति तृतीयः हृदीयादिना सामान्य
नमदलक्षणमाह॥ वषोऽपिलाषः यथा सत्त्वमिति॥ प्रक्षेपाना जसे सवेना ज
साः चित्रा इति नाना प्रकारानुमोहनिद्रांता इति मोहनिद्रावसानः प्रथमो दि
प्रदानं लक्षणमाह॥ प्रदूषण इत्यादिपाना गुणदशवि इति पानासगुणास
म्यगवो वयतीत्यर्थः विषयेष्विति विषयसेवेन चोक्षम इति नाक्षमताक
युक्तमुक्तप्रलाप इति संबंधासंबंधवचनप्रचलायनं घृणमं योजनासवि
पय्यायेति स्थानादीनां सम्यग्योजना कदाचिद्वनति॥ कदाचिच्चस्थानादि
मो जने विपय्यो समग्योजना रूपो भवतीत्यर्थः॥ मध्यममदसु

कस्येयादिनायद्यपि त्रिविधो मदुक्तः ॥ तथापि द्वितीयमदावसानतृतीयमदा
प्राप्त्यवस्थोपपत्त्यर्थः ॥ नित्येवान्दशयति ॥ तृतीयमदस्यासंतानि न्यातान्दश
यतिरेनयस्य तृतीयमदस्य पूर्वपावस्थेव सवशुभकरणादिहेतुतयानि शो
स्यनित्यमेव नित्या इति भावः ॥ इयं च मध्यममदातिरुम तृतीयमदा प्राप्तिश्च
व्योभिद्येयाप्यवस्थामध्यममदात तृतीयमदाद्यनपावस्थाभिधायिकेव यथा
कुंभमीनयोर्मध्ये ॥ यदाचनतिचंद्रमादस्य पदेन कुंभं तातमीनादिवोच्यते ॥ त
योः परमाथना मध्यस्याभावात् ॥ तृतीयाते तृतीयमदाद्यभिधानमेवात्र तृतीय
मदाप्यप्यर्थः निंदार्थेन तु चतुर्थमदोपदर्शनं अव्येतमिति अत्रासनीभूत
वक्ष्ये इव पतितः ॥ तिर्यकसिद्धिर्दस्यभिगमनयः ॥ उदकीर

युत्तनकालं सुदुखं व्याधिमिति मदास्यं प्रत्यवेयादिना एकीयमनेमद्यनिंदकं द
शयति ॥ अनेति जन्मांतनेन उच्छस्यति वचने वा तक्ष्योभ्यर्तदशयति ॥ सयमिया
दिना स्वमतमाह ॥ एते दोषा मद्यास्येकीयोक्ताः अहितादिधर्मयुक्तस्यैव मेघस्य
भवति ॥ न हि ताल्पमात्रविधिपीनस्येति भावः ॥ विधिवर्जितमिति त्रियावि
षयं मद्यस्थानसारूप्यदर्शनेन विधिवदुपयोगे गुणवन्ता विद्युपयोगे च दो
षवन्ता माह ॥ विनिरादियुक्त्या देशकालमात्राद्यपेक्षया योजनया युक्तमुप
युक्तयुक्तियुक्तं युक्तेत्येतिनेकाथयाभ्यां ॥ यथाक्रममशुभं शुभं च काव्यमाह ॥
प्राणा इत्यादि ॥ प्राणा इति ॥ प्राणहेतुवातअयुक्तमिति ॥ अविधिप्रयुक्तं युक्तियुक्तं

३९
१४२

नसायनानियथाविषस्यतु नित्यं दद्यादियादिनोक्तप्रयोगेन सायनतं श्रेयं वि
धिपीतमद्यगुणानाह॥ हर्षमियादिहर्षोत्साहं॥ कोधिकं सुदमिति मनसं तो
षं पौरुषमिति शुभं॥ अश्विनिवचनेन शीघ्रमेव हर्षादीनिकरैति नपनिणामं
यावदपेक्षते। मदसुखप्रदमिति। सुखप्रदमदं प्रथममदमिति। यावनस्येतु
मदसुखप्रदमिति पठंति। तत्रापि मदसुखं प्रथमं कदाचं च एव रोचनमियादि
नामद्यगुणानाह॥ स्वापनं नष्टनिद्राणां निद्राभिद्याते हेतुभिचित्तनादिहेतु
तयानिद्राकरं भवति॥ अतिनिद्राणां निद्राहेतुमनोवहस्तो तोवेनोधादिहेतु
तया प्रबोधनं भवतीति श्रेयं॥ मद्योत्साहं च रोगाणां मद्यमेव प्रबोधकमिति॥

142

१४२

इह तु विपरीतार्थकापिताप्रभावादियर्थः। नतिनितिकानकमित्यर्थः। विष
यसंयोगी प्रतिस्वभोगवद्भेदमिति विषयाणां शब्दादीनां संयोगी प्रतिस्वभ
गंच वद्भेदयति॥ पीतमद्यो यदा विषयैः शब्दादिभिः संयुज्यते। तदा ते ह्यपि प्र
तिमंतु भवति। पीतश्च सुखा कांक्षी सतपुनः पुनः स्तेषु संयुज्यते। प्रवयसा मि
ति। वृद्ध्यानां उत्सवर्तु। सुख्य विषयाभिलाष इति यावत्। उता मोदो हर्षः। ननु
विषये स्वभावादेव प्रीतिर्भवति। किं मद्येन ततः त्रीयते। इत्याशंक्य प्रथम
मदस्य विशिष्टनृत्तिकर्तृत्वमोहपंचवित्यादि। नतिस्वहास्यर्थः। सुखजनकत्वादे
वोपादेयो निविशेयेति विश्राम इति दुःखादि विश्रामहेतुमित्यर्थः। जीवलोक इ
ति जीववानलोकः। युक्त्या निषेधितमित्यत्रोक्तं मद्यपानयुक्तिमोहाच्चतुमानेय

दितत्रान्नेत्रिविधं वातपित्तकफहरं एवं पानमपि त्रिविधं च यो बाल्यादिभेदात्रिविधं
 व्याधिपि मृदुमध्यदासुगभेदेनेहि त्रिविधः किं सौम्याग्नेयवायव्यं वायुभेदेन बलं
 तु प्रचराचरा मध्यभेदात्रिविधं कामसुशीतोष्णमध्यभेदात्रिविधः त्रिविधं संत
 मिति ॥ शुद्धं नाजसंतामस्वेच योजने तिसम्यग्योजनो नृपामेव युक्तिं फलेनावधानयति
 यथायुक्तेषादि सत्वगुणोद्धिता मध्यस्य गुणान् समश्नत इति योज्यते तत्रानाद्यपेक्षायुक्तिः
 यथा जातहन्मनुमुपयुज्य वातहरं मद्यं पेयं च पित्तहरकं फहनाने पि पित्तकृतसन्ने
 पयोगः ॥ एवं पानाद्यपेक्षायुजना व्याख्याता भवति ॥ वयस्त्रिकेपि बाल्येऽप्युवि
 त्रेवातीक्ष्णं मद्यं न पेयं यौवने तु तीक्ष्णमपीति व्याध्यपेक्षायुजना व्याख्या यथा
 मृदु व्याधी तीक्ष्णो व्यां उष्णो च त्रीतामधुरं वषट्काले तु स्निग्धं दीपनं च मद्यं न पेयं

भेदेन तु वातो सुखोष्णं गौडिकादि पित्ते शीतमधुरं शाकरीादिकपे तु रक्षतीक्ष्णं माध
 वादि ॥ उत्तं हिवातिकेभ्यो हितं मद्यं प्रयोगौडिकपैष्टिकं ॥ कफपित्ताधिकेयस्तपस्ते
 माधवशाकं नमिति ॥ दोषग्रहणं नैव चात्र वातनादि प्रकृतिनपि शुद्धितासु त्रभेदेन
 तु सात्विकेन वक्त्रपिमद्यं पातव्यं ॥ नाजसतामसाभ्यां तु स्वल्पमेव स्वानीति मेन
 मिषजद्यत्तनामी सद्यत्तनामध्ये नाव्यत्तनां योतीत्यर्थः ॥ उत्तमे तु सर्वथैवाव्यत्तं भव
 तीति भावः ॥ केचित् सत्संबोधकं वर्षमिसादिश्लोकं पठन्ति ॥ तत्र तेन प्रकृतिदृ
 शकं तु शूलानि सुवर्णस्य शुद्धा शुद्धतां दर्शयति ॥ वक्त्रमद्यं न भयकारकमि
 ति मनः प्रबोधं मनो गुणदर्शकं चेत्यर्थः ॥ रूपाणामिति हेमनूपाणां किंवारकयणा
 मिति पाठः ॥ व्यक्तिदर्शक इत्याकानदर्शकं सात्विकादिभेदेन यानं त्रिविधं माहा

सगंधेयादिगंधवर्गीतं शोभनोऽश्लेषस्य तत्तत्स्वन्नवोत्तमदप्रदमिति नवो
त्तमदकात्रेकदाचिदिमद्यपानात् द्वितीयमदाशंकोत्तुभवति । उत्तमहस्तसात्रिके
नभवेत्येवमर्थः ॥ उत्तममदाशंकोत्तुमाह ॥ वैगुण्यमियादिसंयोगादिति स्
वारव्यगुणयोगात्सहाख्यो हि गुणः प्रकाशं जयानमदेन मोहवेनो भिन्नयेत इति
भावः ॥ एतदेवाह सहस्रेयादि । याजसपानमाह ॥ सौम्या सौम्येयादिसौम्या कथा सं
वद्धा विषदा विषदमिति प्रसन्नो प्रसन्नं चित्रमिति ॥ संवद्धा संवद्धं बोधादिसंयोगा
त्तानां प्रकारं तथैयादिना तामसमाह समाहः को धो निद्रावाचं तैयस्य तं संमोहं
को धमितां तं यै नियनेन गाजसतामसान् प्रयवमृष्यति तै हि समीपं च तत्प्रश
क्त्या स्वयमप्यतिपिबन्मद्यद्वितीयतृतीयमददोषानगा मोति उपादेयात्स्लोहि

कात्सहोपानाहः सुखशीलमियादिसुसुखा इति प्रियाकात्रा विषदा इत्युच्यते
आपादयं वदयंतीति ॥ उपाने प्रमादे वदयंतीति न पानं प्रसक्तं वदयंतीत्यर्थः ॥ तस्या
निंदनं न मनो जयै नियत्र संधीमाने इति शेषसुखतिभिः समा इति एवं पानस्य
सुखं तिलभ्यता तस्थिरसत्ते सादौ पूर्वना इति । मद्या पूर्वमुपयुक्ता मा मद्यपाथ
या इति मद्यपक्वेन जामधानुपाने च मद्यसासता देवनविकारकरं भति ॥ विषक्
न्याया इव विषविस्त्रब्धा इत्येतत्तमनः संयामाः मद्यपानदोषगुणमनिधाय मदा
ययात् हेलादिभिनाह ॥ उद्धमियादिसंभवमिति ॥ कानपां वा तप्रायमियादौ प्रा
यः शब्देनाधिकं वाचिनावक्ष्यमाणानां सर्वमदाययानां त्रिदोषजन्यत्वं दर्शय
ति । सन्वियादौ स इति पैतिक्वा तात्त्वणस्य पैतौ मदाययो वा तपित्तसंयोगत्वं

ततयावाह्यइवाग्निब्रह्मयुक्तज्ञीघ्रकानीभवति॥ तत्रेयं व्यवस्था यत्र सद्यः फलक्रि
याशीघ्रमेव शाम्यति अत्रियायां च शीघ्रं हेति शीघ्रं वैकरोष्ठिण्यादिव तमद्यस्यत्रि
दोषकते हेतुमाह॥ विषयो यादि॥ यद्यपि मेस्तु विषयव्यक्तमधुरं तथापि बहुगुण
साम्यात् एतं च मद्ये दृश्यते इत्युक्तं तथाभ्यो मद इति प्रागहाना नोग हेतुत्वे सधः
पृथक् मित्रिचाकतादिना पार्थक्यं शरीरदुःखमियादिना॥ सर्वमदाद्ययस्य स
मान्यलक्षणं ब्रूते किं त्रिदोषजमदाद्ययस्येतलक्षणं यतो नोगसंग्रहे वातपि
तृक्फसा निपातैश्च वातो मदाज्जाः पुनश्च मदः प्रोक्तो विषजो नो धिनेश्च यंस
व एते मदाने वातपित्तकफत्रयादिसनेन मदस्यापि मदस्य वातजत्वेन चातुर्वि
ध्यमुक्तं तेव मदाद्ययस्यैव चातुर्विध्यमेव चातुर्विध्यं यतो मद एवाद्ययको नको

मदाद्यय इति निरुच्यते॥ विद्यतो यथेति विद्युद्वत्क्षणस्यान्य इत्यर्थः॥ स्मृतं
किंचिते सम्यन् च पुनमेकदेश व्यक्तकम्यनं शरीरकम्यस्तस्यापरे इति विशेषः
वातपित्तकफामक इति उक्तेः विशेषण॥ सम सर्वदोषनुक्रिया माह॥ कफस्थाने
दिकफस्थाना तु पूव्याद्यात्र कफस्थानोद्भूततया प्रथमकफसंबन्धात् स निपातजनो
या आदौ कफप्रबलत्वा मेवाह पित्तमारुतपथ्येति इति अनेन चार्थान् कफादिवलं भयति
समपीतेन तेनैवेति यज्जातीयेन समेन महायणो जनिता ज्जातीयेनैव शाम्यति॥ यथा
विषं मौवंदं द्रुतेन विजातीयेन शाम्यति॥ तथा मद्यमपि विजातीयेन मद्येन शाम्यत
येक॥ किंतु तेनैव सत्रमद्यजातिपनामृषमीति न्यायात् तेनावश्यं तज्जातीयमेव म
द्यं दियती यतो न तं वक्ष्यति॥ यच्च यस्मै हितं भवेदिति॥ तथा मद्यात्सलवणपै

शिबं वा तशात्रये इत्यनेन येन केनचिन्मये भूते वा तपदायये पैष्टिक युक्तं तथा स
 राक्त्रं चेत्सा दिविशेष विधानं बहुक निष्पत्तिनत जातीयं च मयं मदायये देयं
 अननसस्योक्तो अननसोक्तः केचिदम्लद इति पठन्ति॥ अनुक्षानमाधुययि
 सथं यदम्लमयदानं तदा निमित्तिज्यदम्लं नदीयत इत्याह॥ अथ मियादि॥ उ
 पर्युपनीति॥ उपनिषादप्युपनि॥ अथ मोदयादिति निबन्तं तदीहादयः॥
 केचिज्जनादय इति पठन्ति॥ तथा ज्वरप्रधानां तदीहादयः॥ इत्यथो नये॥ अवदं
 शोयमुपद्यम्य मयं पीयते दक्षः कुकुटः वेश्वा नः खानिषः सकोत्तलक्षणा स
 वृत्तदूपवर्तिः वसिकाना पूपनिकः नस प्रलेपमिति॥ रस प्रलेपनं पनयानिर्वृत्ति
 नस प्रलेहमिति यावत्॥ अगुनूपकै पिति अगुबीलेपैः घनै पिति बहलैर्लेपैः

संबोध्योष्णमुखपूवै पिति संबोध्य जनितोष्णामुखकानवैषम्ये सादिना पैष्टिक
 विधिमाह॥ नैव्यमौत्तनापयिकं केचित्कर्मनंगम्यहः माद्विकै पिति मुद्दीकानस
 तीनोवत्तुलकलायः॥ जोगादिमुच्यत इति॥ प्ररुत पित्तमदाययात्॥ मुच्यते नममिति
 वमनां तनसं गदोषशेषात्रकोष्टे पलेपको नैयः गुडचीयादौ नखमिति काथंति नि
 नी प्रतिभोजनं पश्चाजोपी भोजनं यस्मिन् रसेतु तिज्जिनि प्रोतिभो जने अनुतेषां व
 दापयेदिति भोजनसमये तृषालक्षी रसदापयेत्॥ अनुपानदापयेदिति यावत्
 एतदनुपानस्य मागमाह॥ अनुतपस्यति मुहुमुहुदीयमानानुपानस्य॥ नोद्वेगो
 दस्यत इति॥ एतेन च तृषायां मनोदैव्यमातृहृत्तृणमर्थभवति॥ तदनुतपसं तं भ
 वति ननु मदपयं तमद्यदेयमित्यर्थः तृष्णाद्यमिति शीतकषायरूपेन सचुत्तिका

गेनीचुक्रिकाकुचंगेनी॥ बदनीयादौ बदयादिपत्रापि मधिराभ्रुसुःपेतोगाद्यु
 निष्टकोनिबः॥ पुनिलाउलेखनेयादि॥ नाकदमदासयचिकिसितंरूप्यते॥ सलिलमि
 यादोषउंगविधिनाजलसाधनं॥ मधिति॥ मधुप्रकृतिमाधवे॥ व्योषप्रधानोयुष
 व्योषयुषनीनसवर्तिसमत्तानिद्रवर्तितंयुंशुष्कव्यव्यजनमिसर्थः॥ रणुयादि
 यासुयात॥ आद्रकपेशिकाआद्रकदीयखंडानिबिंबाआद्रकयाधिनमितिपाठः॥
 सौवर्चलमिसादौतगेलामाखितांयुंशुष्कभागादिकेतंशर्करागापूवैकेद्रव्यभा
 गसमश्वतामितिमुद्रिकांविगषणश्चैवावद्राक्षानक्ष्मीननवातेयाकाखीमितिस
 ल्यद्राक्षो॥ आम्नामलकयोःपेशीयनेनफलगतसस्यांरुद्रुतेमकोवेनसंरश्तेष
 पोव्यामुखजंगयासांतासांसकोवोव्यासुखांगानांकेचित्संकोवकुसुममाहुःयदि

दमिसादिनासान्निपातकमदासयचिकिसामाह॥ यद्यपित्रयोदशविध्यैःसन्नि
 पातोवृद्धदीयापामुक्तस्तथापितथापिसर्वमदासयानांत्रिदोषजानदेयत
 द्वादीनादिमदासयचिकिसिजमुक्तं॥ तदेकदोषोल्लेखणसन्निपातजमदासयत्रय
 चिकिसितंभवति॥ तेननद्विल्वणभेदहीनमध्याधिकभेदसमसन्निपातेर्यै
 दशावशिष्टाःसन्निपातानभिप्रेयेदमुक्तं॥ सन्निपातेदशविधेतद्विकल्पमचि
 किंसाविकल्पस्याद्विल्वणद्वयोर्मदासयोश्चिकिसितंमिलितंकर्तव्यं॥ समसन्निपा
 तेत्रयाणामपिमिलितंकर्तव्यहीनमध्याधिकभेदसमसन्निपातेर्यैदशावशिष्टा
 सन्निपातानभिप्रेयेदमुक्तं॥ सन्निपातेतद्विकल्पमितिचिकिसाविकल्पस्याद्व
 ल्लेखणद्वयोर्मदासयोश्चिकिसितंकर्तव्यं॥ समसन्निपातेत्रयाणामपिमिलितंक

तव्ये हीनमध्याधिक दोषत्रयात् न चेतुश्चिकित्सापि हीनमध्याधिक विभागे न मिलि
ता कर्तव्या मदाय यस्य प्रहर्षिणी किंचिद्विस्त्रामाह ॥ चलोनीयादिकस्मात् पुनर्म
दायये प्रहर्षजिनिका क्रिया कर्तव्या यादृ ॥ संक्षोभेयादि मनोविधातः प्रीत्या च
शरीरः प्रसमनाथं प्रहर्षिणी क्रिया कर्तव्ये लिभावः ॥ उक्त क्षीरप्रयोगस्य वि
षयं गुणं चाह ॥ लघुनैविसादि ॥ तव काव्यक्षीरवृत्तिरुपेन ममिया ॥ यासु न
मंचाह ॥ पयसा विहित इत्यादि क्रमेण निकालक्रमेण अन्योन्यमिति स्तो कस्तौ
कमात्रे एतद्विषय्येण मद्यसेवायां दोषमाह विहितमद्यः इत्यादि ध्वंसक वि
क्षयौ वक्ष्यमाण लक्ष्णौ ध्वंसक विषयौ चोभौ सुश्रुते नोक्तौ केचित् विहितम
द्यः सहसा यस्तु मद्यनिषेवितस्य पानाद्यो दिष्टा विकारा संभवंति निगम्येन

ध्वंसक विक्षया वगैर्ध्वंयंति ॥ एतयोश्चिकित्सा माह ॥ तयोर्द्विसादि
कर्मैति चिकित्सा तौ हीत्यादिना प्रक्षीणे दुर्बलतया पाकविक्षेपयोर्वेति
प्रधानादशयेति ॥ यत्नमद्यस्येति यथोक्तविधिना मद्यमाचनः ॥ सर्व
थामद्यपनि यागफलमाह ॥ निवृत्त इत्यादि जिते द्रिय इति विशेषणं मद्य
निवृत्तैव प्रयोजकं शरीरमानसैर्विकारैर्नितियोग्यतया मद्यव्याप
तिजयेवेन शरीरमानसैः ससहेतुजान् शरीरमानसविकारान् प्रति
तु मद्यनिवृत्तिरुक्त्वा किंचित्कनीति यत्नप्रभावेण व्यध्यायसंग्रहः संग्रहा
ध्यायार्थे अनुश्रीयमाणो व्यक्त एवेति ॥ मदाय चिकित्सितं समा
पन्नं ॥ मद्यमतस्य संग्रहनादिना व्रणोत्पत्तौ व्रणचिकित्सितार्थं प्रति

१४
नेत्रक्षणात्तत्रातं वृत्तं नवम् । तथा ।
उः नृणां वृत्तः अकुर्वन्ति ज्ञानं दोषः

व्याप्रियमाणस्तत्पुनरुपांतुश्चतोऽवसन्नइत्यादिना प्रवक्ष्यामि नृपाना
हं नोप्यास्ते संकीर्तना इति । एतेषामेव श्वेतादीनां भेदकानां तत्र भेदेन चतु
विंशति त्वं भवतीति दर्शयेन्नाह । चतुर्विंशतिनित्यादिकल्पान्ते पौर्णिमापुन
रुपांतुश्चतुर्विंशतिनित्यादिना भिद्यमानोः चतुर्विंशतिर्भवती
यथः त्वमित्यादिस्थाननिर्देशेऽप्यत्र प्रयः कोटः सूर्यनित्यादिना गंधनि
र्देशः श्यावगंधं दध्ना देस्ताम्रगंधं समानं गंधमाहुः । केचित्तु सावेमिति पठन्ति
अत्र शब्दस्य गंधः शब्दोऽस्त्वहं च नित्यं गंधोऽस्त्वहं च नित्यं तस्मात्तस्या
दिना अस्तावानाह ॥ प्रकारान्तरोद्दिष्टान् चतुर्विंशतिदोषनाह ॥ स्नायुक्ते
दादिसादिजत्रनखकाष्ठप्रतीद एकमेव कान्तां च मृणो माहि

१४४

षट्पदेन कान्तादयं अंतर्कषां व्रणवर्जनीया निषेधः निश्चि यत्वं चिक्त्वा विनहितं
असाध्यं निरूपकमइत्यत्र साध्यत्वमभिधाय अपि निरूपकमता अविधोनेन सोप
क्रमसाध्यं याप्यं निषेधेयं नि । अक्सनप्रासायां षट्त्रिंशत्पत्रसंख्याया चिक्त्वा
सायां वक्तव्यायां संशोधनस्य प्राधान्योपदर्शनाथपेथगमेभिधानं व्रणानामि
यादिउपक्रमनाह । शोफघ्नमित्यादि । शोफघ्न उपक्रमो नक्ता वसेकादिवक्ष्यमा
पोषड्विधं शस्त्रकर्मणि पाटनादि अत्रैव वाहनपामेषणं च शल्यतेनोत्तमधि
कं कर्मद्वयमंतराविनीयं ॥ किंवा एषणं शस्त्रकर्मगंन शस्त्रकर्म तच्च पृथगे
वपीडनं कलापादिनालेपनं पृथगभिगमिथं वक्ष्यति निवपिणं दहोत्सवं शमनं
शोधनं नोपणीयं च कलायौ सप्रलेपनाविति शोधनं नोपणं कषायौ तथा

शोधनं गोपणं प्रलेपौ तैलेन तदुपोऽयत्र घृतस्यापि स्नेहवत् सामान्या तैलेनैव
 ग्रहणं ॥ तेन यद्यपि च तान् तैलेन घृतानि प्रसेवं शोधनं गोपणं नेदादंक्ष्यति ॥ तथा
 पिशोधनं गोपणं प्रतिकर्मद्वयकर्मणि याद्वित्रमेवात्र तैलेन घृतयोः गणनीयं ॥ का-
 नास्तद्धौ स्नेहौ तदुणाविति पठंति ॥ पत्रमेवं दद्यादनेदं भवतः ॥ तेन यत्र मेक उप-
 क्रमः ॥ दद्यादनं कंच द्विविधं बाह्यं वापि मतभेदेन वक्ष्यमाणं ॥ उल्सादनं च निम्न-
 व्रणोच्छापनं च उल्सादनं मुखे च व्रणमांससंक्षयकृतं काष्ठिन्यमादिकं च धूप-
 नोन्मूर्द्धते इति काष्ठिन्यकृतं रूपं न एव मुन्मूर्द्धने मपि त्रिविधं ज्ञेयं ॥ व्रणाव-
 च्छपनं द्विविधं वदं यन्वगुणकरो मजनं कर्मदेन एव षड्विंशदुपक्रमो भवे-
 ति ॥ शल्यं तत्रेषु षष्ठिरुपक्रमो उक्ता ते व्यत्रैर्वा तभावनीयाः ॥ यथावस्तु

मधुशर्करावत् स्नेहशर्कराजितिव्यपदेशः द्विपंचमसुक्तं चित्तेनेति जंभसिप-
 यसिसिपिभित्तैले च योजनीयतः ॥ द्विविधमिषादौ रूपं द्विदं मृद्वौ लोहौ कठि-
 नौ यमिति ॥ एषणीये पांशुं च निंबकोलकपत्राणि अत्र निंब एतं मृदु निंबकोल-
 क उच्यते ॥ किंवा कुलक इति पाठः ॥ कुलकः पटोलं नातिरक्तद्रव्यादिना शुद्धं
 पालक्षणं मभिधाय गोपणमाह न्यग्राधेयादि ॥ कषाया ॥ इति बह्वचनं नि-
 द्देशाद्यथोक्तं सप्तमस्तप्रयोगं सूचयति ॥ यथा स्निग्धं दावीं च कृत्वा गो-
 धनीं हनिद्रा घृतं तैलेन वसाधयेदिति ॥ यथा स्निग्धं तैलेन वसाधयेदिति
 घृतविषयमाह नक्तपित्तोत्तनमिषादिनौ पणौ यमिति वचनात् ॥ नौ प-
 ण एव घृतं कर्तव्यं न तु शोधनार्थं घृतं पक्तव्यमिषादिना वा योथैसादौ

ख्यामधिष्ठयेति शरीरसंख्याशरीरे उक्तमधिष्ठयेत्यर्थः ॥ हृदयादिमन्त्र
प्रधान्ये हेतुमाह ॥ प्राणाश्रयादिति ॥ हृदयानां प्राणाश्रयेत् एवोपपत्तिमाह ॥
तानि हि सादि हृदयाद्युपधातेन यस्मात् विशेषतः प्राणोपधातो भवति ॥
तस्मात् हृदया प्राणाद्यश्रिता प्राणा उच्यन्ते ॥ यथा भिद्युपधातो य ह्यमानं
चित्रं भिद्याश्रयमुच्यते ॥ तत्संश्रितानां मिति प्राणाश्रयाणां हृदयादीनां
संश्रितशब्देना हि श्रयमुच्यते ॥ महोत्तोगदायेष्य भवति तेषां महोत्तोगदानां
वस्यादीनां अनुपालनार्थं क्षांशुणु नक्ष्या च वस्या ज्यपे स्वा नोग गृहपाद
किं नोत्तोगं संश्रितानां मिति निवस्यादीनां संश्रितानां मिति प्राणाभ्यस्तु
पालनार्थं महोत्तोगदानां मिति महोत्तोगादिकस्यापत्ति करवस्या

दिकानां नक्षामिति चिक्खिंसां वस्यादि जानो यथानुसंहितादिमाह ॥ वषायेयादि
उषपाः कटुकः पक्वाश्च य इत्यादीनां उदावर्तसंश्रामित्वां चिक्खिंसां तानि प्राहान
नुकथमपानः कुपितो अपानस्यैव संगं करोतीति मारुतसंगशब्देनोच्यते ब्रूमः ॥
आमनैवायदुष्टः सनु प्रवर्तमानः आमनः संगं करोतीत्युच्यते ॥ यथामनो
ब्रूमनो निग्रहं करोतीति ॥ उक्तं इन्द्रियाभिगृहकर्म मनससु स्वनिनिग्रह इति ॥ उ
द्देशेति उद्देशमनः स्वभावः तैलज्वरज्वरनाशकमिति ॥ शीतज्वरनाशः नाश
नां गुर्वसु तैवतिः पलवतिः श्यामेयादि पलवतैः श्यामात् वृत्ता ॥ भेदः दशभा
गामाषस्य यस्यां तादृशभागमाषाः द्विर्लवणे निद्रिभागलवणागुडेन निवच
नेन यावता गुडेन वतिः कर्तुं युज्यते तावन्मानो गुडोदयः यावत्सूत्रे पितृतेन

द्वितीयावर्तिः माषगुडेनैव कर्तव्या शशिनी श्वेतवद्वा वाटो मदनफलं वेश्मधू
 मो गृहधूमः वक्षोघ्नः स्रष्टुः कर्तव्या मदनः। तेषां विधानम्। इति फलवर्तिः व
 तानां उक्तानां कार्यान्तरा उदीन्मनोमौषधं वमनविरेचनौषधं वा ते श्रद्धेया
 दिना दोषभेदेन कस्तावायमाह। उदावर्तच पित्तकफौ वातकोपिता वेव विनेयौ
 स इति यथोक्तविधिस्तामश्रुपनिस्वस्थो भागः गुडकृतः सीधुः भूयो अनुब
 ध इति वस्तिप्रयोगे स सुदावर्तसिबन्धे एतच्च विरेचनं वस्तिदानं समाहादूध
 यदुत्तं नरो विपित्तस्त निरुहदानं विवर्जयेत्। स सुदीनान्यवश्यं सुदा विनष्ट
 ण विरेचने चेति। द्विरत्ने सादौ यथोत्तरं द्रव्याणां वैशुष्यं सुवर्चिकाक्षारस
 स्वांबुना पीतमिति शेषः उग्रगंधाजजमोदाववास्थिरावग्नस्येति स्वल्प

पंचमूलस्य शम्या कपूती ककनं जयो प्रियत्रपूती कशब्दः कनं जविशेषांतथा
 हि जतुकपिः। सपिप्राह पूती कसुननगानि वा नीचं कना सिद्धमियादि फलं च मूलं च
 विनेचनोक्तमिति दीर्घजीवितीये। मूलिनी पल्लिनी विनेचनकमप्युक्ते किं वा कल्पे विनेच
 नयोगेषु वक्ष्यमाणं शना संघा विनिजंतस्व भेषजशनावसंधौ उदावर्तस्यैव हेतु
 लक्षणा विशेषकृतं शना हसंतां प्रदर्शयति तत्र भेषजमाह। कृतस्तं भेष्यादिव्यायामेण
 दिनावस्याश्रययोगमूत्रवेदनाहा। पथगियादिना वातपित्तकफसन्निपातजनां च
 द्रव्याणां संप्राप्तिमाहातीका हि समीयादि। चतुर्णां प्रत्येकं रूपं विशेषयेदियादिना
 चतुप्रकारानप्यश्मनी नोगनाहा। चतस्रस्तस्मय इह चर्तं त्रातने वातपित्तकफउ
 क्ता जीवन्तस्य च पिचसवाश्मनीषु दोषत्रेयजन्यत्वं मपि संहस्यो यथादिय

या विद्यते वैद्यते ग्निश्चमारुतः॥ तद्वद्वत्सं वसिस्तमृष्यासंहंति सृलित इत्यनेन
 सुश्रुते प्रतिपादितं तथाप्युक्तदोषाभिप्रायेण वातजादिव्यपदेशोक्तः॥ वात
 जायामश्रुयप्रवृत्तेन वापुन मूत्रशोषक्रीयमाणेन हतः॥ केप एवाश्रयनीतृपः क्रि
 यते॥ एवं पित्ताश्रयमि पित्तेयं अतएव सुश्रुते श्लेष्माधिरूपा नो सवीर्यधोऽश्रय
 युक्तः॥ अश्रमयुगादे दृष्टं न माह पित्तेऽवविरोचना गौ निति पित्तेऽपि विवृत्तं च
 न बहुशो गतं पित्तं बहु वापे स्मान्न दृष्ट्या प्राणायाप्रिता प्राणा उच्यते क्षया कटं व
 पुष्या वसादयो विशेषा यथा योग्यतया दोषमेदादुन्नेयाः॥ तत्र वातेन कटं वपुष्या वति
 त्रिपुटी पित्तेनाश्रय तुल्यास्सक्षम मृद्वी च कपे तशुक्लेण च क्षोत्साक्षत इति॥ अश्रमनी
 क्षोभा-मूत्रमागौ वस्तौ वाक्षते तस्या इत्यादि॥ तस्माजश्रमयाव्यपायादि विष्णु

त्रमागदिव्यपमगात्सुखमिति निर्वेदनं एषेयादिनाशब्दनामाह॥ मित्तमृत्तिमि
 ति अनृत्तपतयाभेदतमृत्तिः॥ अतएव मूत्रयथातक्षरतीत्युक्तं तेन वातेन विधात्रि
 धाभिन्नो अश्रमनी-सूत्रपथेनाक्षरंती स्थूलानी अश्रमयवेषवति॥ सूत्रं मला इत्या
 दिमूत्ररूपलक्षणं मूत्राय तस्या इति॥ मूत्रे मागस्थिता क्षमेयादि- - - मूत्रर
 द्यमाह॥ क्षतजमिति॥ तद्वत्क्षयदुःखकोपितमिति॥ अतिव्यवायात्तशुक्लरूप
 ति॥ वायुना उदीर्य वसिमाहितं आध्मातमिति वसिपूणीता अस्मिन्निति हस्ति
 संचित्तनक्ते एवमेते मूत्रस्थानो दिष्टा ज्येष्ठे मूत्रघाता मूत्ररूपशब्देनेह निदि
 श्यया वतायेतु त्रिमम्मयसिद्धौ त्रयोदश मूत्राघातावक्तव्याः॥ स्ते मूत्रस्थाने
 सूत्रिता अपि एकादश क्षुद्रक्षुब्धवदविधीयन्ते मूत्राघात मूत्ररूपशब्दाय

वे

विशेषो यत्तच्छूत्रं तच्छूत्रं न वहति मूत्राद्यान्तयो विशेषः ध्यायने भेदे नैवोक्तः ।
 अन्ये तु मूत्रं तच्छूत्रं विशेषानेव मूत्राद्यान्तानाहुः । यथा यो ग्यतया वा तपित्तादिव तु
 मूत्रं तच्छूत्रं तु मूत्राद्यान्ताने तं भविष्यतीति न मूत्रं तच्छूत्रं मूत्राद्यान्तानिधानस्य मूत्रं
 शृणोन्निविस्सामाह । अद्यं जनेयादि । स्थिरादिशब्दपंचमूली वा तह नैविति । तत्र
 तत्र शास्त्रे वा तह न त्वेन प्रतिपादनैः पल्लवः शालिं विकाशं मभितपाषाणमेदी
 जन्यानि चैवं गुणान्येवान्यानि तैलपुलानि तिलोमाजः स्योतदिनीमेष्मोनि
 धिनितितस्यां शितीयनिदिष्टे ग्रीष्मो विधिः तत्र च शिशिरस्येवाच गाहज
 पिययस्युत्तोतथापि विशेषणं शिशो न गृहयोः कृत्वा धं पुनरुत्तिथानं
 दंडैव काहो मल इति ख्यातं । पूर्वेण कल्पेनेति काथेन मधुशर्करायां मे

तत्र त्रपुषा नकुसुमादिसत्रबीजमिति संबध्यते। क्षारोष्णसादि। कफरूपा
 भेषजं क्षारादिभिर्युक्तमनुपानं क्षारोष्णफोक्षणा उषपानं कटुकैर्जभ्यंगपानं
 प्रयोज्यं तुटितैर्युसारसपक्षीसनामख्याः ॥ कोलप्रमाणमियद्यमाषकमे
 पाकैः। उष्णः पाद्यो तोनिदः शितिमायकः शालिचः सद्यमियादि एते देवताहिमे
 षजं मिलितं त्रिदोषप्रभवस्तद्व्यं। तच्च समेष्वपि दोषेषु नायो स्थाना
 नुपूधा चिकित्सितं कर्तव्यं नज्वर इव त्रिदोषभेककस्थानानुपूष्य कर्तव्यं। मूत्र
 रूक्षस्य समत्रिदोषानव्यहोपि नातस्थानभवत्वेन वायुनेव प्रथमं चिकित्स्य इ
 ति भावः। विषमसन्निपातानव्ये क्रिया माह। त्रिभ्योधिकइत्यादि। त्रिभ्यो

धिके इति ग्रंथः कपे लथा पिते लथा पवने इत्यनेन चक्रमेण संबध्यते ॥ कपमास
 तोच्च इति ॥ प्रयेकं कपोचे च विहितास्या मिलिते वशं कयायामश्मयचिकित्सा
 श्वराश्वाजमोदाचूपां पिवेदिसत्रजलेनैव पानं लक्ष्मकः को किलाख्यः कुकु
 रकः शितिमानकः कुंदरः स्वनामेख्यातः त्रिफला द्विनेशमिति त्रिफलायाः प्र
 येकं मूलभागाः भागद्वयं अम्लैः पित्तकां चिदादाभिः उग्रशुक्लैः वज्रितैः मधुं वा
 त्राम्लं ग्रेहणगृहीतमपि वस्तिशोधनवाग्मनी भेदकतृप्रकृत्स्न्या पुनाथं पुनरु
 च्यते ॥ अश्मभिदिनि ॥ अश्मनी भेदी शितोपलाशकी गोशाल्यवद्वनेदिति ॥ श
 ल्यशाश्वभेदानुदुत विधानेनाश्मरी प्रकर्षेते समीक्ष्य दोषमिति ॥ उल्लेखं दोषं
 समीक्ष्य तत्त्वज्ञानः प्रतिकर्मकुर्यात् ॥ प्रतिकर्मकुर्यात् ॥

प्रतिकर्मचिकित्सितं मधुसमाक्षपूणा विनिमधुपूणा गुडचीर्जनेनैव पण्डितपनाजि
 तादारपूणा पण्डितसमग्र इति त्रिदोषानुगतैर्नेतो विधानेन विडंगः पक्षीयुधानां
 षड्भित्तैर्निख्याताखादेयसिद्धीयेवखादेत ॥ घृतं स्वदंष्ट्रयादौ माहचर्यातिस्वदंष्ट्र
 स्वनसमध्यगुणं वदति ॥ तत्र यतः ॥ स्वनससमवस्थहेषु भवन्ति ॥ उन्नेहि ॥ जतक
 पकिलकश्चतुर्गुणः स्नेहस्वनसः स्नेहसम इति तेनेन क्षारवतसर्वस्नेहेषु स्वनवि
 धानं ज्ञेयं स्थिरादियादौ कालकतमादिमधुन गुणांतः पाकानं कतककस्मरं यादि
 नोत्तोरगुणो ज्ञेयः कोलांकतो बिकंकतः ॥ विधिने वतेनेति पूर्वघृतविधानेन स्वदं
 द्र्यास्थाने स्थिराद्यादीनि प्रयेकं कल्पनीयानि स्वादुफलोच्चितेनेति मधुरमधु
 कोक्षौद्रादिफलनिष्पन्नानां तैलेन व्यायामादिमूत्रवैष्णव्यानाहवृत्तिर्गो

कपल

चिक्विसितं समाप्य हृद्रोगं निदानादि क्रमेण ॥ व्यायामतीक्ष्णयादिगदाभिचानेनो
 गणामसममुपशाना हृद्रोगकृत्तृणां तिरनंतः यथाभीष्मकुत्तृणां भयशोकहन्तति न
 ननु जकाभ्यां कर्तृनिद्रयनेनात्र समासः वैवर्णादिषु हृद्रोगजा इति वचनात् हृद्रोगात्
 न कालभावितया वण्दिनामुपद्रवत्वमिच्छति येन वैवर्णादीनां सामान्य हृद्रोगलक्षण
 माहुः ॥ तै हृद्रोगेण समं जायते ॥ हृद्रोगजा इति विग्रहात् लिंगत्वं व्युत्पादयंति हृद्रोगाश्च
 क्रियंतः शिनसीये विसरोक्तं अपि चिक्विसा प्रकाणादिह संक्षेपेण निधीयते न मे
 ति हृदयं तैलमियादिना यथाक्रमं चिक्विसामाह ॥ तैलादीनामत्र समभागानां पेयत्वं ज्ञेयं
 वयः कयस्वयनेन वयस्वयं तु डूचीस्वनस्योद्गहनं अस्विसपि निस्राख्यपदम
 स्य सपिषिः प्राधान्यख्यापनार्थं विकर्त्तिका इह हृदयपक्विकर्त्तिका कानावेदनाकाथः

चतः इत्यादीनां गतादीनां कल्लं पौष्करादि काथे प्रक्षेप्य माहुः ॥ पथ्याशटीयादौ यमेन
 दृष्टः ॥ गुडप्रसन्नालवपौ श्वयेन य इति ख्यातं व्याख्येयं ॥ देत्रिपले इत्यत्र द्वाक्षस्मये पत्र
 षकाणि द्वितीया त्रिफला चर्द्धि इति पाठ पक्षे फलास्तक्ष्मलोशी ता इत्यादि पित्तहृद्रोगचि
 क्विसितं क्षते इति क्षतक्षीणं चिक्विसितं श्रेयसीनास्माखर्जूरमयं खर्जूरफलं क्षौद्राचि
 तमिति साधनोत्तन कालं पादिकं मधु युक्तं स्वादुपलेनेयादौ च सोडुति स्वरसास्विन्नस्य
 सादिकं पूजं चिक्विसाधिकान् शोभताणीति कल्याणकराणीति तु दंबनेयादिकेने हउदंब
 नादिकाथेने ज्यभागे त्रये तृत्तत्र्यषण्चूर्णपादिकं प्रक्षेप्यं सैलिलोष्णयुक्तं इति उ
 ष्णसैलिलानुपानः कल्पविधानः दृष्टमिति न सायने विहितं ॥ कल्पशाब्देन चक्षुद्र
 रसायनमुच्यते ॥ प्राशमिति व्यवन प्राशं आगस्यमिति नेह विशेषणं त्रिदोषजं पिक्व
 दौलंघनविधानं हृदयस्य कफस्थानतया तद्गते त्रिदोषजं पिक्व एवादौलंघनेन

158 15
 जेयमिति मत्वा कृतं त्रिदोषजेन च दोषविशेषास्तु माह ॥ हनादियादि ॥ हनत्वम
 धिवत्वं एतद्दीनं वृषां दोषाणां मेवैक्ष्ययत् ॥ नमः शिस्तं प्रशस्तं अधिवत् दोषा विनोतु
 यातत काय्यमिति वाक्यार्थः ॥ भक्तै धिवत् प्रियादिना सान्निपातिकं हृद्रोगेण प्राया
 भाविश्वलं लक्षणं मेदे च श्लेष्मश्ललमुच्यते ॥ स्थितमिति प्रगांतं जीणे अधिवत्
 यननानि जंजीर्यति अधिवत् इत्यनेन च पैंतिकं ध्रुतं ॥ फलै पिति द्रोक्षा काश्मयादिभि
 त्रिष्वेव्यादिना सान्निपातिकं मूलमाह ॥ मूलविनेचनेन च मूलदिभिरेव विरेचने
 अत्र विनेचनोपपत्तिमाह ॥ प्रायेनिन इत्यादि अत्र वा निलको वैयद्यपि बस्तिरसित
 स्तथाप्या माशया पक्षया आमाशयशोधनं विनेचनमेव देयं त्रिमिष्टमिति व्या
 धितरूपीये त्रिभि हनत्वेनात्तं ॥ विधानं क्रमागतशिरो गतचिकित्सायां वक्तव्या

यो शिरोरोग प्रधानवान् भूतिशिरोरोगहेतुत्वाच्च प्रतिश्यायमेवादावाह ॥ शलाके
 प्युत्तं ॥ भूयिष्ठव्याधयः सर्वे प्रतिश्यायनिमित्तजाः तस्माद्रोगप्रतिश्याये पूर्वमेवोप
 दिश्यते ॥ नो जयक्षमचिकित्सिते यद्यपि प्रतिश्यायउक्त एवमथापि संतत्रयक्षमपू
 र्वरूपयोक्तः ॥ इहतुस्वतंत्र प्रतिश्याय उच्यत इति विशेषः ॥ न जोधूलिः अतिस्व
 प्रोदिवा स्वप्न अवस्थाय तितुषा नेण संस्थान इति दोषदीना भूते ॥ घ्राणात्तीयादि
 नावातोदि प्रतिश्यायानां चतुर्णामेव लक्षणमाह ॥ स्वस्वनशीर्षरोग इत्यत्र स्वरो
 गः स्वनशेदः कफादुरपियादौ गुरशब्दः कंडूविशेषणः स्वातः मीलितिना साश्रा
 तसि स्वोदिति प्रवृद्ध इत्यादिना प्रतिश्याये जातान् प्रतिश्यायक्षयबंधादौ
 नाह ॥ अत्र सुस्वनो गमयेन पठेति ॥ तन्मतं शिरो गतहणे नेनास्मरोगग्रहणं ॥ एषां

तु दुष्टप्रतिश्रया यक्षवधादीनां शाल्याकादिषु विसरः यत्र तु पुराधिकारतात्वं सं
 क्षेप एव रोधो मिथ्या तेत्यादिना दुष्टप्रतिश्रया दीनां अर्जुनलोमपर्यायानां नमेषालक्ष
 णान्याह। तु द्वे इत्यादी स इत्यनिलः मस्तुलिंगादिनिमित्तिष्कातु योऽपि न इत्यादिना
 अनृषिकामाह। सोचशिरोभवादेया त्रिशंतीयादिना यद्यपि प्रतिश्रया योऽपि नमेषेन
 शिरोभोगाणां लक्षणमुच्यते। तथापि स्वतंत्रो मन्त्रानामपि शिरोभोगाणां मतदेव
 क्षणं ज्ञेयं। एवं सुखरोगादिलक्षणेष्वपि बाध्यं सर्वैस्त्रिदोषमिति वा तादिलक्षणे
 मीलितैः त्रिदोषस्यादिसर्थः नियतनमिति। मुखं श्राव इत्यन्ये लक्षणासादिपित्त
 जमुखरोगलक्षणं शालोक्ये प्रपंचोक्तमुखरोगाणां अत्रैव चतुर्विधं मुखरोगे
 अंतर्भावितं दर्शयन्नाह। संस्थानेत्यादिसंस्थानमाह। नोदृष्यं नक्तादिआवृत्तिर्लि

गं नीमशीतादृश्यादि एषां भेदाच्चतुःषष्टिविधानां भवति ते च शालोक्य एवोक्ते
 यामुखरोगाणां तु विष्णुकर्णं डाकादिषु एव च तं गननिदिष्टं वैदेहमतानुसारं तु
 सुश्रुते पंचषष्टिरुक्ताः तथापीह चतुर्थे च तेन वैदेहानुसारात् अद्वयं तत्रेणैव च
 तुःषष्टियथा प्रदेशमिति। यथाचि विस्मा प्रदेशोऽस्य रोगां तन्निविष्टभावे वा
 नोचकानाह। अत्रापि शोषोक्ता वाचकेभ्यः पृथगुपन एव नोचकोऽभिधीयत इति न
 पौनस्त्यं अतिलोभेनात्र रचिरुच्यते। तत्रानिलोभेन च तं सनुताभ्यां समतकारण
 दर्शयति। विबद्धं संबद्धं च तमिति विबंधयुक्तमिसर्थः। नैकनसमिसनेकरसंनो
 दिति गमियादिना कर्णरोगानाह। एतच्च शालोक्ये यद्यप्यष्टविंशतिरुक्ता तथापी
 ह चतुर्थे नैककर्णरोगेषु शोषाणां मप्यावरोधो व्याख्येयः। शोषाणां मपि वा तादि
 अन्यत्वात्। अन्यानां गमियादिना च शालोक्षरोगाभिधीयंते उच्यते

देहोद्विषां स दृशोऽप्यवाही ति अथोऽप्यस्त्रावी अनुक्तैर्नामायानां संख्या
 माहा। नेत्रामया षट् नवति निमित्ते नेत्रामयेषु च आचार्यैः विप्रलिपतिः। नेत्र
 रोगाणां षट्सप्ततिं विदेह ग्राहसायकोऽतीति माहा। कालस्मृष्ट नवति निष। क
 कालमतेनैव एतदभिधानं। नेत्रं लेत्र सप्त विंशति वस्त्रानवें संधौ प्रकीर्ति
 ताः अत्र गोदशतुष्टु त्रस्य षट् रोगाः। रूपाभा गजाः पंच विंशति दृष्टि रूपा षोडश
 वचसर्वगा इति षोडशानोपायमाहा। नेत्राभिरादि। अपि व्यक्तित्वे तिलक्षणां ३४
 नेत्रयोगप्रपंचानभिधाने हेतुमाह पद्माधिकाने धियादिबलयादिलक्षणमाह
 तेज इत्यादि तेजः शब्देन दाहाभाजमिमनः। सवाताद्यै युक्तस्वलेयादिक्रमेतीति
 योजनीयं। तेजः समानमिति पठति तेजः शब्देन पित्तमपि वर्णयंति। हा

पि प्रभवमिति कपिलतां शिरोरहाणामिति केशानामुत्पत्त्यर्थमिति। एतत्कायचि
 क्रियाशान्त्रस्य शालक्याभिधेययोगैः प्रसृत्य तथं भेषजसंग्रहमिति नेत्रजोपिधा
 यकं गेयं प्रतिश्यायेधूमनिषेधो वैनेचनिकधूमाभिप्रायेण दत्तः तेन हस्ते हि कध
 माभिधानं न विनोधिपाणिस्वेदश्च उपनाहनं चेति। पाणिस्वेदोपनाहनं स्रावरोधा
 दावियत्रोद्यशब्देन प्रतीनाहोऽभिधीयते। शंकरादय इति शंकरप्रस्तानादयः
 स्वेदाध्यायोक्तास्वेदातकनिजयंती घ्राणश्रोताक्षितर्षणीनां शिनापां मध्ये शिन
 सः सन्निपादः शृंगाद्वकः नावणं तैल युक्तमाह। प्रभाव्येयादिना दूषणामंदमि
 त्वाविति उज्ज्वलीरोक्ष्मणापिष्टस्वेदनं दोतस्विन्नानयस्या कृचूर्णानि यनेन
 यस्या कृचूर्णस्या प्रधानत्वात् तिलचूर्णपादिकत्वात् तैलैव पीडयेदिति तैलवाजी

क्षीने पापी उनाथमपि पावंदयात्। एवं निष्पन्नो एनस्य तैलस्य दशमूल निःका
 थादिभिः दशश्रवः पाकादयश्च तैलवे अमुवाचास्यानुश्रोतानुसा निवातगतं
 तभावनयोपाकभूयास्तिन्ननिःषीडनविशेषेण च कुर्यात्ते उक्ते हि विदेहभावेनाय
 चना द्वापितैलानामणुतैलनामंदनादपि सद्यः पां देहानामणुतैल तानि वातोष्ण प्रतिश्या
 य इति निवातोष्ण गृहस्थायी ॥ पित्तैः सपिः पित्तैः सिद्धमिष्टान् शृंगवेन सिद्धमेव स
 पित्तैः यं न तपित्तचि विस्मोक्तमंदे पित्त इत्ये पित्तैः देयं कप्रध्वं वमनमिष्टान् कप्रह
 नद्रव्यं च तं वमनं देयमिष्टयः अवपीडश्चैयत्र नस्य जे दो वपीडः। कटुभिः फलेभि
 ति मविचपि प्यल्यो दिभिः सुनसादि शिरो विनेचन स्कंधेन गणिः कालाज हिंसा
 बलं वा कटु काला वृपा कां मुक्त इति पाकवशात् स्युष्युष्याह। ते वेग इति प्रीनस्य

मंदी भूते वेगे रक्षापेतेति नाशाशो फलोषु वेक्षते निशेषे सुगन्धो गेख वातादीन वेक्ष्य
 तदुपशमनी क्रिया कर्तव्या स्वमनसं ति जाया स्थिरादि दृष्ट्वा पंचमूला बलमधु के
 या दो तैल समलक्ष्मीरस्य जांगल मांसा वृद्धतुला वसस्तु प्रस्वत्रय मान दशमूलैः
 दो दशमूलादिभिः प्रयुक्तं त्रिपलं मानैः समं मयूरं व्यति पति व्यति पति मृदा तपक्ष
 दिवज्जितं जलद्रोण एव पचेत् ॥ जलद्रोणे सत्रं काथार्थं पानीय घृत प्रस्वात पादाव
 शेषः सनु चतुर्गुणो भवति किंच दशमूलो दीनां मूल चतुर्गुणं शत्रु पलेन मयुने
 पौकेन च सममदुनां तन चतुःषष्टिः पलं काथ्यो द्रोण मानं जलं मादुः देयं किं वा द
 शमूलादिना मयुने पौनवमिलिवाया वन काथ्यं भवति ॥ लचनं गुणं जलं म
 सगपि निभाषये वेदेयं मधुने पिति जीवनीय गणोक्तं दशभिर्जीविनीयानि

हिमधुनतप्रकषादिहमधुरशब्देनोच्यते। एतेनैवेतिदशमूलादिमयूनाकाथेम
 याथोक्तविधानकृतेनद्वितीयस्वर्जनेशब्देनस्वर्ज्यफलेश्चयते। अक्षोडदयउ
 नरापथिकापूर्वयोगात्तथाविधानयद्यप्येतेनैवकषायेणेतिपदेनउच्यतेतथा
 पिपुनःपूर्वकल्पेनेतिवचनेनेहयथालाभमितिपदेनयथालाभकरोपीयतेतैव
 कुएवकर्तव्यंनकाथइतिदर्शयति। अत्रप्रयोगत्रयेजतकणः। तत्रकाथ्येति
 चितशिखिनंदशमूलीश्रयसीबलामधुक्त्रिपलैःसहस्रधिरिषांजीवनकषः
 पचेत्। पयसाकाथजस्मिन्नेवचतुष्वदुनुखंघृतं। यथालाभंजीवनकहणंवाता
 माक्षोडकाख्यत्रिपलयुगमधुक्त्रिपलैःस्वर्जलतालमस्तकषद्युलोपैष्वनश्चदंष्ट्रा
 भिः। तामलेकीविषभागिकेराशृंगानैवमृणालैः। रास्वास्त्रिगसमंशं

जडाभिःसहतमायूरंख्यातंचतुःप्रयोगमृद्वजंबुगदेषुमृतवदिति। अत्रमयूरस्त्वने
 मृषादीनदर्शयन्नाह। आखुनाममयूनापेक्षयास्त्वनेमानेनाप्यत्रैवेतस्नेहस्यानं
 कर्तव्यमियोक्तुंशतैर्वैयत्रक्षीरःशृतैःसपिश्वनस्य। नस्याधिभिन्नवपीडस्वपश्च
 तसपिश्वानस्यंदेयं॥ कफानिलोद्ववयोद्धिइत्यत्रावफोद्धनेनिलोद्वेचसुश्रुतवच
 नातललाटशंखदेशोदाहःकर्तव्यः। उक्तं हि सुश्रुतशिरोयोगाधिमंदप्यप्रभृति
 पुललाटशंखप्रदेशेषुदाहदितिगंधैरनुकृतजनमितिजगुवादिगंधैःकुशुतमन्त्र
 जनिंचात्रमस्तुंगस्त्राववज्जनिथं। उक्तंचशालाक्ये। नतकुट्टेस्त्रावयतोधूम
 वलिःप्रयोजितानस्तलिंगं प्रकर्षेयातस्मात्तेनैवयोजयेत्॥ व्याघ्रकर्तुंजनस्वीक्ष
 नकंक्षिष्यकापकंरजाघ्नमित्यादिमुखरोगचिकित्सितंरजोघ्नमितिभोगपीडाक

तं शुद्धिं इति विरेचनं दाव्यस्त्रिकदा वीतिकुपंचकोलयादौ चूपसिमुदायातगुडो
 द्विगुणकर्वी सुमात्रा इति अथ माषकमानाः कालकोलो हं चैव लोहं चैति लोहं चैति
 लोहं पठंति। तत्र उक्तं हि। सुश्रुते पाठान् स्याज्जनव्योषते जादौ त्रिपलाग्निं। गृह्य
 मयवक्षारं लोहं च पंति कोलकमिति। वातपित्तकफापहापहा इति। प्रयेकमेव काला
 दयः। त्रयः त्रिदोषहन्तः। न सन्ति येति घनीभूतरसस्य संज्ञा तालुशोष इत्यादौ चारु
 स्येति पदेन तृष्णा युक्तता लुशोष उक्तं न भवति केमपि सपिपा न निषेधयति। तालुशो
 षेति। तृष्णा मूष्णपिनी ताश्च गभिष्यस्ता लुशोषिण इत्यादिना यद्यपि स्नेहपानं निषि
 द्धं। तथा पीहोऽप्युत्तरभक्तिकं सपिपिः विशेषविधानात् कर्तव्यमेव शिराकम्प
 ति शिराव्यधनतश्च सुश्रुतवचनात्। तालुनिजकायां च कर्तव्यं तुलामियादिना स्व

दिरगुडिका माहा॥ द्विगुणमभिमेदस इति। विद्वदिरस्य तु नैका भुक्तैव पते गनत्तं
 दने लवंगादीना पेलमानं तं मैमिष्यं मिमिषि भाषितादं तास्य गलगणः पथक्शाला
 कयोक्तृज्ञेयाः। पनायणमिति। पनमयणं श्रेष्ठं भेषजमिति यावत् चतुरो नाचकान् हं
 ति पियत्रकुश्यादिना अर्द्धश्लोकोक्ताश्च तानो योगावातपित्तकफसन्निपातजेषु
 मातृज्ञेयाः सपिपिः पवित्रतानीत्यादिना स्वनमेदचिक्त्वा माहा॥ वातादिस्वनमे
 दलक्षणे च अपीह नोक्तं। तथा पिनाजयक्ष्मचिक्त्वा तमेव बोद्धव्यं चिक्त्वा यद्य
 पित्तोक्तं तथा पीह। स्वरमेदस्याधिस्तत्तात्विणोच्यते। चतुः प्रयोगैः पित्तिपा
 नाभ्यंगमंडूषवस्ति प्रयोगैर्बलात्स्नामृताद्वयतैलानि च वातव्याधौ वक्ष्यमाण
 निच्युषणा कोशिके प्रोक्तं जीवनीयघृतं वातपित्तवक्ष्यमाणं च वक्ष्यमाणं च वक्ष्यमाणं च वक्ष्यमाणं च

किं सो तै पित्तजस्वनमेदेचिक्विसितमिति संबंधः। शुष्कमूलक्यादिकेक्षानवतैलेमधु
 शुक्लं चतुर्गुणं मिति मधु प्रधाने शुष्कं चतुर्गुणं शुक्लं चतुर्गुणं शुक्लं चतुर्गुणं शुक्लं चतुर्गुणं
 द्वागनधान्यनाशौ त्रिरात्रस्यं शुक्लं चतुर्गुणं शुक्लं चतुर्गुणं शुक्लं चतुर्गुणं शुक्लं चतुर्गुणं
 तुमधुक्लैनेवदाययंति। शुक्लं चतुर्गुणं मियाहः तन्नातिहृदयसंगमं यतो नयतृक्
 मधुनः पयएव शुक्लं ग्रहणेनैव ग्रहणतत्तात उत्तं च मूलकभस्मशताकादिक्षारवचावले
 वणकुटैः। दारुनसौजननागनसौ भोजनहिं गुघने भोजनयक्ष्मपलपूषणिकदलेरसै
 चतुर्गुणं शुक्लं तैलं विपक्षामश्रुतिनाह। स्त्रवजंतु घ्नं वराटका मियादौ व्यातं यदे
 घ्नत इति घटकदाह निष्पमानयेत्। वराटकाः कपटकाः पृथुतैलमिति। पृथु
 द्रव्यं ककुं तैलं किं वा गंधद्रव्याधिवा सितं तिलो द्वै तैलनेत्ररोगाउपन्नम्

त्रइयादिनानेत्ररोगचिक्विसितमाह॥ बिडालकोनेत्राहिल्लेपः शालक्येष्व-
 ते। निघृष्टमियादौ तत्र तन्मित्रसंक्षिप्यर्थः। हनीतद्वदिति। हनीतकीघृतयुक्तो
 डालकः काप्यसन्निपाते तु सवैति प्रयेकवातोक्ता बिडालकद्रव्यैः प्रलेपनं का-
 य्यमियर्थः। पक्वे संजनं यहादियत्र प्राये अक्षिरो गाणां यहेण पकात् यहादि
 सुतं पाकलक्षणं तं त्रातने। प्रशस्तवर्माचाक्ष्णोः संनं भास्त प्रशांतता मेदवे
 दनता कंडू पक्षाक्षिगदलक्षणं आख्यं तनं अक्षिसेकः सुमनः क्षानकः जो
 ती मुकुलकं श्वेतमरिचं भोजनबीजं नीतिपुष्पं पुष्पां जनं प्रचः प्रस-
 कगवः पक्षि विशेषः। द्वौ पिप्पल्यं तु वगोनयोः शापाविपुर्थः। चित्रा
 या निचित्रानक्षत्रै बीजवनकुलिका ताप्यो धातु निचित्रापी

नदीमवमज्जनंचक्षुष्यावलकुलचिकाप्योष्यमंजनं पुष्पांजनं जतिन
 चक्षुष इति अभिन्नानकस्य चक्षुष्यस्य सप्यस्येति मृतचक्षुष्यस्य सप्यस्याखालये
 यादिनाखालयादिनाखालयादिविकिसितमाह । हपिलौमीतिकपिललो
 नीसहचरो जिंटी शैला समभौड इति शिलो ममेपात्रे मेष्ठुंगादिषु नास्ति
 तः । आदिस्य पुष्पां मूलानियादि-प्रादिस्य पुष्पां सूच्यावित्तः चक्षुष्यौ नीयकाः
 चक्षुष्यजिंटी । सोमराजी शस्त्रं । चक्षुष्यौ लोहं चक्षुष्यौ पिंडी तत्र चित्रकाचिति
 चक्षुष्यमदनचक्षुष्यचित्रकौ आदिस्य पाकं चेति । आदिस्य नश्चि संबंधादेव पक्वं
 अत्र बहुभागे निविबहु वचाना त एव पृथग्भावे लब्धे पृथगिति पदं-य
 यस्मिन् द्रव्यापि त्रिफलो पृथग्भागे स्याद्योर्तेनार्थकं क्लृप्ताश्चात्र क्वचनोदे

वभवंतव कल्पनीयं । तिलाः सामलका इत्यादयो गाः केशजंजकाः पचेस्यैद्यवया
 दौ सैंधवायश्चूर्णतंदुलानां । सत्तमं शुद्धमिति प्रक्षालितं शेषेषु नो गेष्विति तदे
 श्वासकासञ्जनं तपित्तशेषेषु पीनसोपद्रवतयेत्तेषु शेषेष्वदौ निदृशी यत्र शेष
 शब्देन अनुचित्रिममजिरो गग्रहणं जादौ निदृष्टेति । सामान्यादिहैव दोषो लेखन
 त्रिममजिनागादिद्याचिक्विसाज्ञेयासिद्धौ च वक्ष्यत इति त्रिममजिनायां सिद्धौ वक्ष्य
 ते । उक्तानुक्तचिकित्साथमाह । वातपित्तसादिवस्ति च्छन्मूर्द्धसंक्षया इति यथा संस्थ
 नतनस्थानसमीप्यादिति । वातादिस्थानेषु न स्यादेषु च वमनादीनां कर्मणां मध्य
 यस्य कर्मणिः सामीप्ये दोषहरणसामर्थ्यरूपं भवति । तेन कर्मणा हर्तव्या इति ।
 जातादीनामेव विस्तृता विस्तृतानां देहपीडकत्वात् न कर्तव्यं सत्त्वमाह । अथ्यामेया

१६६

दिउध्यामलोकः लोकइति जगत् । अत्र दृष्टं ते इंदुस्वानीयः । श्लेषारविस्वानीयं
 पित्तं विरक्तैः पीड्यते । अविर्तैर्दीर्यत इति । व्यवस्था दोषाणां परस्परगुणविरोधात् ।
 संभूय काव्यं नृपेयथा विरोधो न भवति । तदाह । विरद्धैः न पीति परस्परं विरद्धैरप्य
 यथा श्लेषपांस्नेहपैच्छिल्यगौ न वादयः वातगुणैरोक्षभावादिभिर्विपरीतानां च
 परस्परं पद्यातकलं यदृष्टं तदिह दोषसंसर्गो न भवति । कुतो न घ्नंतीत्याह । जसा सत
 तादिति स्वाभाविकामामीभावादियर्थः । सामीभावो नुपयातकलं अयं च स्वभावः
 कर्मजिन्यो वा भवतु वस्तु स्वभावो धीनो वा भवतु । उभयथाप्यचिं स एव दृष्टवाच्यं
 नृपुनिसाधा प्रभवति । तेन योत्र सहजत्वादिना परस्परगुणोपघातो व्यभिचारः
 वेदिका चरता सुश्रुते प्रपंचितः स नाव भवति । विरद्धस्याप्यानुपाधाले दृष्टतमाह ।

सा

धोरं विषमही निवेति मर्मजानामियादिसंग्रहो व्यक्तः ॥ इति निमग्नीयचि विस्मितं
 समाप्तं ॥ ॥ निममीयवर्तनो गान पंचकर्मसाध्यात दृष्ट्वा पंचकर्मसाध्ये उरस्तं भोज
 तस्मरेण आचार्य उरस्तं भवि विस्मितमेवाह भवति हि । विरोधदश्यादपित्तिदोषसं
 नृपो यथानकुलक्षमरपात् । सप्यस्मरेण जहीन पूर्वमिति सर्वदा युते समस्तानीति मि
 लितानि पृथगियमिलितानि तै इति वया तशब्दस्या व्ययतात् । दोषजा इति पदं सानसा
 गंतु गिरार्थं तन्निरासश्चेतयो पंचममम विषनायोः प्रसिद्धत्वात् । तथा दोषजस्याप्यस्य
 साध्यस्य साधनपंचकर्मपि समर्थानि तेन तन्निगसार्थमाह । साध्यस्येसादि । साध्य
 समत इति संबंधः ॥ इति भूय उरस्तं भस्य कृपादि पृथो गुणः जी पाजी य इति
 स्तोत्रशेषजी पदिस्यर्थः ॥ आर्मेचितं सशेष पंचकोशे पलेपना उप्यमं सेचितं मेदसा

सहेति मेदः सहितमामे वा तादीनां बोधवृत्ते ज्ञेयं ॥ आमं च उरं स्तं गच्छति ॥ दोष सहितमे
 वजाति सिनादि मिमिति सिधाधमनी स्वाती सिदोषो मेदो चटइति दोषः ॥ आम संरद्धा
 तादियदा दोषो मेदो चटइति पाठः ॥ तदा आमस्यैतं द्विशेषणं ॥ सविधग्रहणे नैव यद्यपि
 गंजवीधोरपि ग्रहणं प्राप्तं तथापि तयो न भिधाने ॥ विशेषणतत्तत्पूणे पदशनार्थं ॥
 विधेयपमिस्पदनिय स्वाधीनमिन्द्रियं जल्पवित्तममिति ॥ जल्पवित्तमं वा तेनाल्प
 त्रियं जत्रियं वा कस्योक्तिर्यथः ॥ महासप्तसीयादि ॥ दृष्टान्तेन उरस्तं भावे भव प्रधान
 स्य कपस्य प्रबलमाह ॥ यद्यपि चो नस्तं भस्या सविदोषजन्यवमिहतथासूत्रस्य
 नेप्येक उरस्तं भवामत्रिदोषजन्येनोक्तः ॥ तथापि कपप्रधानोदने कपस्य परि
 दृष्टः ॥ अतएवाग्र उरस्तं भवकादिना उरस्तं भव इति नूतिः सुसादसामग्रीचाह ॥

स्वैर्यशैराभ्यामिसनेनस्तनत्रियोस्वैर्यशैर्यथः ॥ कपं गुणयोः कारणतोदयिनि
 उरस्तं भवेहप्रयोगं जंदोषमाह ॥ वातशक्तिर्यादिवातशंकावास्मिन्सप्तः संकोचादि
 वातसमानलिङ्गदर्शनाजस्य संस्नेहदोषाः ॥ स्वैरादुद्धनपतयेयं तोक्ता जंघोरगानि
 रियादितुलक्षणमुरस्तं भवस्यान्येतुसर्वमेवेतत्तुद्धाधिः क्षतस्नेहदोषमाहुः ॥ आदाह
 नेदानतएषं दाहवेदनाजन्येतुदाहवज्जितवेदनामाहुः ॥ पदेयादिनामुननसाध्यलक्ष
 णां पूर्वतासाध्यलक्षणमित्रसामग्रीवैकृतं ॥ अन्यद्वत्तदोषप्रयोगवत्तमासाध्य
 लक्षणमाहुः ॥ संप्रति स्नेहं वस्यादिप्रतिबोधोपपत्तिमाहुः ॥ तस्येयादिस्नेहस्यात्र
 दोषाय यद्यपि प्रागेवाक्ता तथापीदानीयथा तदोषकान्वं स्नेहनं भवति ॥ तथाप्र
 तिपाद्यते शिरो विनेचनं भवति ॥ तथाप्रतिपाद्यते शिरो विनेचने चान्नसर्वथे

१६७
१६८

वासं भाव्यमानत्वादेव नोपन्यस्तमिति ज्ञेयं स्नेहनमिति या नाभ्यंगाभ्यां स्नेहनं व
 स्ति कर्म तस्यैव श्लेषवृद्धिकत्वात् किं वा वस्ति कर्म विशेषणं स्नेहनमिति । वहंते मा
 न्नवत्तशमवत्तभ्यंता निरूहविनेचनशब्देनैव शोधनाभिधायिना गृहीतः । अत्र
 एवोक्तं भद्रोषाद्वरणसमर्थ शोधनविवरण एव निरूहोप्यत्रोक्तः दोषहरणसा
 मर्थ्येन मनविनेचननिरूहणोक्तमेव विवृण्वनाह श्लेषस्थानगत इत्यादिहंतुश
 क्यमिति विभिन्नलिङ्गपनिष्ठा मातृशक्याविति क्त्वावक्ष्यमाणया जनीयं । य
 तावुभाविति निहंतुशक्याविति पूर्ववद्योऽयं । सर्वेषां हि वातपित्तश्लेषाणां इया
 दौ मूलनिजयिदिति पदे । वमनादियनेन तथा विनेचनादियनेन तथा विनेचना
 वस्तिभिपिसनेन च योऽयं मूलनिजयिदिति मूललेखदातवमेनादीनां साध्यवि

षयुंदशयिवातेषामसाध्यविषयमाह । नृत्तामेयादितथा ममेदस्तव्यतेन वमना
 यशंक्यं जंघोरस्त्वानेन च वमनादीनां सामर्थ्यमुक्तं ज्ञेयं । हेतुं तन्मुरस्त्वं भद्रोषस्य व
 मनाद्यहायं तैप्राहा वातस्त्वान इत्यादिवातस्त्वान इति जंघोररूपे वातस्त्वानेन तस्यै
 यादिति वातशैत्यात् चिक्त्वा माह । तस्येयादि । तस्योरस्त्वं भस्यशमनं कर्त्तव्यं नशा
 धनमित्यर्थः । शोषणं क्षपणं ममकपयोः कुर्यादिति योजना । तत्र क्षपणं सचक्षोषे
 देन शोषणं द्रवभागविशेषणं गयसीकाकमोचीकुलकं कानवल्लवं शास्त्रलीवेष्टकं नृत्ता
 यपिमधुना पिबेदिति संबधः । स्वस्त इत्यादि कापचयोग्यः । अर्द्धरूपोक्ताः रूपाश्चोक्त
 शोऽगुष्टागुजास्वादुवैटकविवंकते पूर्वविदिति पूर्येण संबध्यते । गुग्गुलुंचमूत्रेण पे
 षितं पिबेदित्योऽयं जलापुनं पिबेदिति शेषः । फलीन्यगोधः हेमनागकसरं उवा

७०

न पो वात व्याधिरुच्यते । ज्वनादयस्तयद्यपि वाता दुस्यन्ते । तथापि ते दोषां तनेणापि वातं
 विना भवेत्ति । तिष्ठानशास्त्रे वात व्याधिरुच्यते । योपि वातकफपित्तचतुः वातविका
 रा वात व्याधिरुच्यते । स्तेपि प्रधानं वातं विना न भवेत्ति । वात व्याधि रूपा एव न ब्रह्मा
 च्य । वातिकाश्चेन्नानासमवायाधयः पृथक् च विस्तरायामुच्यन्ते । तस्मात्पित्तजाः कफजा
 श्वपृथक् च विस्तरायामुच्यन्ते । तस्मात्पित्तजाः कफजा
 तजानां तेन वातजानामेवाविस्तरतमानां पृथक् च विस्तरायामुच्यन्ते । कफपित्तजानां च नाविस्तर
 ततमानं विनेचनवमनादिपित्तकफचिकित्सात्तेति श्रेयं । वायोर्विकारं तापयंतु स्वभावस्तौ
 नानां तनीयकत्वाद्द्विष्टानि सौ नस्य स्वभावमेव तावदाह । वायुगामुरीयादि । यद्यपि शरी
 नेन्द्रियसंज्ञासंयोगे आयुस्तथापि तादृशसंयोगे प्रधानं वातं प्रवृत्तिस्त्ववायुगामु
 रुरुच्यते । एवं बलाधानः हेतुशरीरतया बलस्यापि हेतुवायुपित्तैस्त्वावलमिष्यते ।

किंवा बलमिति बलवान्धातुत्वं च ग्रीवा न वणधियन कृतात् । विश्वरूपतां तथा प्रभुतां च वा
 योर्विकृता कलीये प्रणिपादितैव ज्ञेया वायो ध्रियु हेतुत्वं दर्शयिनाह । अत्राह तेरा
 दिअव्याहतगतिपि सना वृत्तमागमि स्थानस्थ इति न विमाम्गिः । प्रवृत्तौ स्थितौ
 इत्यक्षीणवृद्धवीतयोगे इति नीरोगप्राणोदानेयादि । माय्यवहनाथं संज्ञोपदश
 नपूर्वकं । प्राणादीनां स्थानं कर्मवाहतं द्रयते ॥ इति ध्यानयत्ने स्थाने स्थिति । वक्ष्य
 माणा मीयं स्थानेषु आहारादिभ्यः त्रिदिग्गृहणां दनुविधानाद्यपि गृह्यते । व
 र्मेति प्राणस्य न्याया इत्यर्थः ॥ प्राणोदाने योगे यद्यपि समानमुनः स्थानं तथापि
 कर्मसेदात्तत्वेद एव यथैका गृहस्थितमाना कानकुभकाजयोः प्रयतनं प्रयतः
 उज्जो बलवंतं नेहर्तुं ज्जो बलवंतं निष्पादमुमुच्यते ॥ स्वेददोषे सादौ स्वेदवहा

नितुंथां सुवहानि च श्रोतां सि श्रोतो विमानो पृथगे वेत्तु निरोयानि रोयानि दोषव
 हां निच श्रोतां सि स्वर्गशरीरा चरण्येव । उत्तं हि वातपित्तश्लेष्मणां पुनः सर्वश
 रीरवराणां सर्वश्रोतां स्य यन् भूतानि गतीया दधादि शब्देना न च प्रसंगपाठो
 च गृहणं पत्रस्थ इति वक्ष्यादि गतः सृजतीति विसृजतीति निः सानयतीति यावत्
 आत्तवेगद्वैव सृजतीति संबंधः । एतां निवर्त्तमानां दृशाः कुर्वन्ति । तदा ह युक्तं
 इत्यव्यापनाः । स्थानस्थिता इति युक्तं स्थानस्थिता यस्या देवभूताः । अतो
 देहो धार्यति । तैत्तनामयः । वातानां वैगुण्यकार्यमाह । निमाग्निस्वस्थानकम्
 जेति निपस्य वायो यत् स्थानमुत्तं तत् स्थानगतैः तथा खवरादियद्वायोः रोगैः
 शरीरं पीठयन्ति । प्रणान् नाम हतारोगेण हन्ति । अत्र च वायो रेव ।

अत्र प्रधानरोगकर्त्तृत्वात् निच चिकित्सा यथा जन्मः पंचभेदा उक्ताः । न पित्तकफयो
 रनभिप्रायो जनात् । तत्राहितं तत्रापित्तं न पित्तमपि पाचकं कलकसाधकलोच
 क । तज्जभेदात् । पंचविधयुक्तं तेषां च यथा त्रसं हृदया मांसजिह्वा शिरः सत्वस्व
 ने क मणिचयथा त्रसं श्लेष्मणां अवलेवन । अनुकुद न रस बोधन अक्षितर्पण
 संधि श्लेष्मणा निप्रवृत्ति वातव्याधिकथन यत्रा सख्याधिकथन मित्रे सादित जा
 नामिति पंचवातजानां सूत्र इति महारोगाध्याये अनुद्यमाना निति नखभेदादीन्
 यथा स्थूलमुच्यमानान् पयसि पित्तसंज्ञा तैस्सुखभेदादि शब्दैर्न वा श्यमियर्थः
 कथं पुनस्तं अशीति नखभेदाया उद्दिष्टा उच्यते । केवलं वायुमुद्दिश्य केचित्तं ग
 दाने पश्चादय उक्तास्तथा जावत्तं वातमुद्दिश्य केचिदुक्ता लिंगपित्तावृत्तौ ।

०५३
७७२

राहस्ये सादिनासंप्रतिदिनमाहस्वस्यादिविषमादुपकारादिति उपचानावैरुणात्
 दोषात्सृगियादौ दोषशब्देनोपनीषमपि यते ॥ अपतसनादिनिगजादिषुपतनात्
 किंचाश्रवतंसनेधातुनां कर्षणोत्तं हि खरणादेविलिखयति तैक्षण्यात्पदात्तत्वे
 खनंमतंमतेविकाशितत्वेवत्तत्तमवतंसनमिति निक्तानीति तुङ्गानिःस्नेहादिगुणश्च
 यानीयर्थः अव्यतंलक्षणमिसादिनाञ्जनेशेषिकपूर्वरूपेनिषेधयति आसुरपमि
 तिवर्त्तमानयोगरूपंजप्यगोलघुतापुनर्निवितातव्याधीनामपायोअपगमनंशीरीनस्य
 लघुतावातव्याधिलिङ्गविगमनशरीरकल्पनेतियावत् किंचावातव्याधीनामुपगमे
 वाअपायोयतवातलिङ्गानांलघुतानसर्वथावातलिङ्गाभावोयेनप्रचलत्वात्लि
 गानिसाध्येचतत्रकुपितानिनकार्यस्याहसंकोचइत्यादि एतेचसंकोचादयो

व्याधयोपिभवंतिहुडनंशिनःप्रभृतीनामेतःप्रवेशःअन्येतुवेत्ताभिमिसुटनैल्लाटने
 दृश्वशिनोहुडनं उत्तं हि व्याधयस्ततदावेतुलिङ्गानीष्टिनामयाइति वातव्याधिविशे
 षासादेहेतुमाह हेतुस्थानविशेषादिसादिहेतुविशेषः पितावनणादिः स्थानविशेषः को
 योदिः किंचाहेतुत्वेनस्थानविशेषः उत्तं हि प्रकुपितान्तास्तप्रकोपनविशेषात्तद्व्यविशे
 षात्तद्व्ययंतइत्यादि केचित्तुदेहेस्थानविशेषादिति पठंति स्थानविशेषरतमेवव्याधि
 नेदमाह तत्रकोयाश्रितइत्यादि सर्वांगकुपितइतिस्नदेहकुपितेगुदस्थितइत्युत्त
 गुदस्थिते आतयतइति विस्तार्यते ॥ पुनस्तस्यस्तंभइतिस्तंभवतश्चात्रस्तंभोभवति
 गुर्वमिमियादिमांसगेमेदोमेचलक्षणं समानंतथाभेदेस्तिपद्वेणामियाद्यस्तिमज्ज
 गयोसमानलक्षणंसमानलक्षणेत्रविविधाशितपीतीयोक्तविशिष्टधातुदुष्टिधा

तुलक्षणे विधीष उन्नेयः संतते स तु बद्धा क्षिप्रमुंचति ॥ बद्धाति ति मुचं विरोधय
ति वा तथा गममपि मुंचति ॥ वा क्षिप्रं चिन्धानयति विरुतमिति ॥ व्यंगतादिना ना वि
काय सुतं गमं जनयति ॥ व्याख्येयादिना स्मा युगतवा तलक्षणा तै नोक्ता निवे हि रायाम
दिन्य मेव्या कर्तव्या निमंदरुक्त्रोपमिति मंदरुजं मंदरोथे च मंदसुमा इति निष्पदाः ॥
इदानीं मतिबलात् वा तविकायानभिधातुमुपयते ॥ अदिति माह ॥ अतिवृद्ध इत्यादि
अतिवृद्धग्रहणेन वा यो बिलवत् प्रकुपितत माह ॥ एकमिति वामे दक्षिणं वा सकोचय
ति पादं जानुच वक्त्रं जजति भोजन मिति न समं मुखेन खादति ॥ किंतु वक्त्रे वदेशे न ही
ने स गंभीरा जिघ्रेति ॥ कुटिलाः सुमुतक्षिते सुमिता फले स व्यक्तवध्यते ॥ श्रवणा
दिति यद्यप्येकपाश्वश्रयी विकारो यत्तथापि प्रभावात् कर्णोत्तरवधौ यत्र कर्णे

तदस्य द्वे एव कर्णा ॥ ननु यदा देहाद्व्यापितं ॥ अदिति स्य तदा दिति ना द्वंशिनको भे
दः ॥ क्रमः ॥ अदिति वेगिते पाते सर्वकाले भवति ॥ अदिति स्त व्यापं भवति ॥ उत्तं हि ॥
स्वस्थस्यादादित्यानां मुहुर्वेगिति इति किं वा यथोक्तं विशिष्टलक्षणादिति ॥ अ
दिति तु नैतानि सर्वाणि भवन्ति ॥ मद्य इत्यादि अंतगाया अंतर्गता नाभी प्रपद्यते इति
मन्या संबंधा एवाद्य सूरयताः शिराः प्रपद्यते इत्यर्थः ॥ अंतगायाम संतुक्मिति
एवं विधौ मन्या स्तभः अंतगायामनुच्यते ॥ अपरस्त मन्या स्तभो वक्ष्यमाणो बहि
नायामाय इति वक्तव्यः ॥ तत्रोत्तम मन्या स्तभ आयामयोः पूर्वपदेनोक्तः ॥ अंतगा
यस्य त इति अभ्यंतरेणावृष्यते ॥ एषा याम इति पृष्ठबहिर्निर्गति पृष्ठे यादि
बहिर्नायामलक्षणां पृष्ठमन्या श्रिता इति पृष्ठानुगतमन्या संबंधा इति वाक्यात्

तिशिनाविशेषणं। वाच्यस्य शिनाः पृष्ठगत एवावेचित् पृष्ठमन्याश्रित इति वातवि
षणं पठेति। पृष्ठं तोद्रियते इति पृष्ठं व्याख्यातं जातवगद्रे सुदेगः पेतो वायामौ बाह्या
तनायामं खली लुब्धनमेव च। सर्वे गौ गो गोश्वकुर्यात्। स्नायुगतो निल इत्यनेन स्ना
युगतानिलजन्यावुक्तौ। इह च मिवांगतवातजन्यत्वेनोक्तौ तेनाप्यवचनात् शिनास्ना
युगतवातजन्यावेव भवतु उक्तं स्यन्त्रमाहा हेतुवलीवायुः शिना सस्नायुर्कंडाः
मन्यापृष्ठाश्रिता बाह्या संशोभ्यामप्येद्वहि मियादि। हेतुस्तंभ संकोचयोर्लक्ष्यमूलसि
तइत्यादि स्तंभयुतीति व्यापयति। विवृतास्य त्वमथवेयत्राथवा शब्देन संवृतवत्त्रेता
पाक्षिकी वापेक्षते। संस्तभ्येति विश्वलीरुस संवृतमुखे तोकरोति। एतत्तदयमपि
हेतुस्तंभ एव मुहुर्मुहुर्नियाक्षेपकलक्षणं पाणिपादे तु संशोषेयाद्याक्षेपकत्वं प्रापि

कथने पाणिपाद शिना इति दंडकलक्षणं। अर्द्धितादीनां कुंडकां तां नो समानेन प्रसाह
स्वस्य स्यादियादि। अर्द्धितं हेतुस्तंभादी यत्र मुहुर्मुहुर्वर्गितं दृश्यते तदर्द्धितं तत्रमेव स
ये। किं वा विकारांतं न मेव उद्गमितादि नुपं जये। इहैव मियादि पक्षपांगुहीनादी मिया
दि। एकांगलक्षणं सवंगि सर्वदेहजमिति। सवंगिलक्षणं स्त्रिव प्रवर्ग्यादि स्थिजं प्रथ
मं स्तंभस्त्वमेदैरुद्धाति। त्रमां नु कटी पृष्ठौ रजामुजं घापादे गृह्णाति। सा पृष्ठसीवात
तयातकसां रद्दे इत्यनेनोक्ते तद्वे अपि विवृते भवतः। अनुक्तेन खभेदादिपि गृहार्थम
हाभ्युत्थाना मियादि शेषात न खभेदादी न न खगुल्मादीनामनु रूपैः लिंगैर्भेदश्च लंवा
पादि निनिदिशेदि निजेयं। केचित् स्थानेनामा नु रूपैः पिति पठेति। तत्र न खभेदस्थान
नु रूपैः स्तानु रूपैः च लिंग न खस्य तत्तु रूपं भवति एतद्धि न खगत जयास्थाना मन्वर्थ
संशो प्रतीयमान तयानामनु रूपं भवतिः। एवमप्यनवातविकारेष्वपि महायोगेते

३७६

पु। स्थानानुपूर्वलिङ्गयोगो नुसर्त्तव्यः। वातस्य पित्तादिसंज्ञाप्रतिपत्त्याह। सर्वेष्वपि
 दिपित्तार्थेनिति पित्तकपतत्तपुत्रीषादिभिः अथावृत्तस्य वायोः काथं कुपितत्वं भवति
 यतो आवृतो दुर्बल एव भवतीत्याह वायो पित्यादिधातुक्षयादिति सारक्षया तमाग्रावि
 नणेन च गतिप्रतिबंधादेव कुपितो भवतीत्यर्थे भवेत्तमाग्राधोधादातकोपः आवरणके
 णातुपित्तेन कपेन चास्य कथने संबंधो भवतीत्याह वातपित्तेत्यादि त्रितयमेलने पिवायोः
 प्राधान्यमाह। वायुनेव सादिसूक्ष्मत्वादिति सूक्ष्ममाग्रात्तु सापित्तया प्रनक्त्यात्। तस्या
 त्रिष्वपि दोषेषु वायुने वात्तन्यायेन प्रधानं अतः कुपितः तौ पित्तकपौ समुद्रता कोपे
 दर्शयित्वा आवरणपाविशेषं तल्लिङ्गं पित्तावृत्तइत्यादिकथाय पशय इति कट्ट्या
 दिकपविपरीतैः रूपशयः अधिकमिति पदेन वातहनेन प्युपशयो नधिको भवे

लिङ्गमह

तीति दर्शयति। मांसगइति मांसादने मांसगस्य हिनक्तादिगतस्य च वातस्य पूर्वमेव
 लक्षणमुक्तं। इह तु नक्ताद्यावृत्तस्य लक्षणमुच्यते। इति विशेषः। आद्यवातइति। आयु
 र्वेदसंज्ञेयं मेदसा आवृतवातस्य स्वेच्छान इति पक्षापनिकृततीति पनिकर्त्तको। जने
 यतिसाध्यासाध्यविभागमाह। गात्रशोषइत्यादि। अत्र कुचं लृप्रकुवादयो यद्यपि सा
 क्षानुप्रपंचिना। तथापि च शोषातिदेशेनैव तल्लक्षणमुक्तं। स्तंभेयं खुडवातेतागुल्यगत
 वातनाकिं वासंधिगतो वातः मज्जास्थिगाइति मज्जस्यावृत्तमज्जास्थिगतवातज
 न्याइत्यर्थः स्थानस्य गांभीर्यदिति गांभीर्यस्थानाश्रितत्वात्। अन्येतु गांभीर्यं
 तास्य वमाहुः। युनासिध्यंति वातनेति पाक्षिकसिद्धिवचनमित्त्वं व्याप्तिप्राये
 ण ज्ञेयं। आचार्यस्तु आचार्यप्रख्यो वा वैद्यसाध्ययेव यत्तात् देहात् इत नस्त
 वैद्यो नावश्यं सर्वत्राव्यहृतज्ञानो भवति तेन तत्प्रतिसंशया निधानं तत्तत्तश्च

नपानमाधिकीसंदिग्धतां एतद्वदानां साध्यतां प्रतीतिज्ञेयं न चानामप्येषां निरपद्र
 वतया साध्यतामाह न चानियादि उपद्रवाश्चानशृंगग्राहिकया जनुक्तावपि सामा
 योपद्रवलक्षणयुक्ता एव ये केचित्तु गदज्ञेयाः । किंवा जयंरोषद्वेगो विद्रधिभिसादि
 नावक्ष्यमाणा उपद्रवा ज्ञेया जवसरप्रोमां क्रियामाह । क्रियामत इत्यादौ केवलमिया
 दौ केवलमिति असंस्पष्टवापुमिसर्थः । निरपद्रवमियेनानृतं केत्नेहैः कथं चोपचनेदि
 याह सप्यिदिसा तैलमज्जापानेनिति स्नेहपानप्रयोगानंतं कर्तव्यमाह । नंततः स्नेहकं नं
 तमिति स्नेहपानोद्विग्नं स्नेहग्लानं वासमास्वास्थेति विश्वासयिता स्नेहयेदिति पदेत
 प्यपिः पानेनियत्रयावदनुवर्तते । अथैवमिति कुर्यात्तुमिः स्वदादिभिः । यथा योगमिति
 सर्वथा हं स्नेहोद्विग्नमिसादि स्वदाध्याये स्नेह पूर्वप्रयुक्ते यादिना उक्तोप्ययं
 हपुर्वकस्वेदगुणः प्रलः प्रकतपगतत्वा दुच्यते । आशुया गित इत्यत्राधिति पदे

नं

पुष्पाती सनेन संबध्यते । अनिलामयानतिष्ठति न स्वापिनो भवेतीत्यर्थः । यद्य
 नेन स दोषसादिसादि । अत्र केवलो निरुपययस्तं भववायुश्चिक्सवेनाधिस्तन
 स दोषत्वमनुपापनं नरः मदाषत्वकर्मणि योजयति । तेना कर्मण्यविशुद्धता वापुन
 प्रशाम्यति । कर्मणि श्चोक्तस्याप्यत्राशुद्धिर्मलजनकत्वात् । स्निग्धाम्ललवणा व्या
 द्यैः आहृतैर्विमिलश्चतइत्यादि किंवा सदोषत्व इत्यनोत्तन कालीनं वायोः समलत्वम
 व्यते । असंस्पष्टः मनुपस्तं भवेत् । यदुक्तं । तदुपक्रमं भकाले ज्ञेयं । सदोषत्वं च
 हप्रयोगेणानुप्रशस्तं संशोधनकृत्तु पाचहेतुसमलत्वमेव उत्तन कालीनं कुतो भ
 वतिसाह । स्निग्धाम्लसादि दुर्बलो योगः विनेय इति दुर्बलत्वप्रकर्षणा वि
 नेयं इत्यर्थः । अस्य दुर्बलतया तवस्य नहपि विधिमाह । पाचनीये द्दर्पनी

यैश्चेति। तथा ज्यनास्थाप्याजनीपरिस्यादौ जनिदुर्बलः पठितः। पाचनं किंचित् दी-
पनं। यथा पटेलं दीपनं किंचित् न पाचनं। यथा त्रिपला। उक्तं हि। सुश्रुते। त्रिपला-
कफपित्तघ्नी महकृष्टविनाशनी चक्षुष्या दीपनैवेति पाचनैर्नियं स्य दीपनैर्निति वि-
शेषणं कृतं। भोज्यैर्नित्यते पित्तपाचनं दीपनं संयुतैर्भोज्यैर्नति पाचनं। उच्य-
ते। अत्रापि विति दीपिते वक्ष्यते स्खानविशेषेण क्रिया विशेषणमाह। विशेषण-
स्थितादिना अधोनाभः शश्वते। नाचपीडकमिपिंडे तेन। क्षानमिति यवक्षार-
उक्तं हि। गोवस्सकः पाचनीयः स्त्रसनीयो शोघानां किंवा क्षानमिति ग्रहण्यादि-
निर्दिष्टं दीपनक्षारं। उदावर्तेन तत्कम्पत्रिमर्मीयेन तैलशीतज्वरनात-
नमिणादिनोक्तं सौख्यं स्वेदा इत्यादिनुग्रहना निलचिकित्सितं ग्रहणे मन्त्रे

षणो विनेचना नंतं प्रतिभोजितो विपित्तं प्रतिउत्तः पूर्वोक्तामिति वच्यते। जनह-
विषी क्रियान्थोपने इति। पुष्टिजननसितादिभिः सिद्धं। पयोहितं। अंशुमती शाल-
पण्डिमस्या इति नामिप्रदेशे कुपिते वाते मस्या बिल्वशालादूना समंसिद्धा देयानामि-
प्रदेशः कोपश्च वातस्यानुक्तो पीहतत्र भवश्च लतोदादिभिः सेया। वेद्यमान इति अ-
वमोद्यमान उपनाहने च वातहने द्रव्यैर्विकर्तव्यं न स्येयानं च उत्तननेति कमाष-
सैधवसाधितमेव तैलमेव तेषां। तत्र च माषस्य काथः सैधवं कक्लसपिण्डवपी-
उकेयनसपिण्डः पीलाततपीतकमनं भुज्यते। अहितादिचिकित्सा माहाहिने इ-
त्यादि। तर्पणमिसादि। वनविशेषणं किंवा तर्पणं संतर्पणमेव अंतर्गतां उपाय-
शितं त्रिकंडागुल्फयोर्मध्ये शिराव्यधुनं कर्तव्यं। अग्निवम्पत्तेतु वस्तिप्रदेशे-
कुर्वीत गंधसीधितिवहुवचनं व्यक्तिसुदतया व्यापादितास्य इति विवृतास्य

प्रदेशिनी अंगुष्ठानं तनांगुरी अनुक्त विशेष विविक्तोपग्रहार्थमाह। प्रत्येकमियादिस्वा

नं पकोश्यादिदूष्यं न सनक्तादिजादिग्रहणात्। आवरणग्रहणं स्वानदूष्यापेक्षेत्रिया
विशेषस्तकोष्ठस्तइयादिनैकोक्तासर्ववेस्तविकारसमानं चिकित्सितमाह। सपिस्तित
मियादि। बलायाइयादौ पृथक् शब्दात् बलादयः स्वयः साधनद्रव्यप्रयोगाः तेष्वन्य
यादयश्चैतानः पृथक् साध्या एवं दादशेन सकोशवैयमी कल्प्यमिति प्रभाते पलानां
लयोनीनामिति। तिलासस्यादीनां प्रदेशानुपहोश्चेत्यत्र प्रदेश उपनाहापेक्षया। तनुर्लप
गंधैर्मिसुगुब्बद्वैः नृक्षसुधोसादौ सुध्या निलाहीः केवलवानपीडिता घृतमंडो घृतस्य
पमिगमतो भागः। युक्तिरुद्धपले प्रकुंचपलेन द्वेन सिद्धेति बलाबिल्वश्चक्षीरसि
द्धौ वसानत्रेयादिग्रंथं पूर्वव्याख्यातमिति पठंति। ब्रह्मगंधामिति सोभांजन
कलचः। महास्नेहमिति चतुःस्नेहं। तेन सिद्धं समं तैलमिसुत्रसममिति नि

प्रदेशिनी अंगुष्ठानं तनांगुरी अनुक्त विशेष विविक्तोपग्रहार्थमाह। प्रत्येकमियादिस्वा

गुंडीरससमं न तु समशब्दः सहार्थः तुल्यार्थस्य तृतीये वक्तव्यं ता नाडी नाडी ब्र
णः नाडी ब्रणं लुसुश्रुतादिषु पंचविधं समुक्तं ज्ञेयं। अविधीचहने स्थिकक्षादिद
शभवा सुश्रुतादिव्या कृता मृतकस्वनसइयादौ मूलकस्य न स समक्षीरदधि
हं स्वाप्यं तस्या म्लस्यति मूलकनसादिगतस्य अम्लतां गतस्य अत्र च त्रिभिः।
प्रस्थैरिति पठनात् मूलकस्य रसादीनां प्रत्येकं प्रस्थमानत्वं। उक्तं हि जलकणेन्यह
मेकस्यै प्रस्थैर्विपचेत्॥ दधिमूलकं वनसपयसां इयादिपंचमूलकैः। पायपो
सादौ पंचमूलकषायतथापि पिण्याककथितजलं च पृथगनुदयमिति केचिददं
ति च पंचमूलकषायपौ वज्रलस्फुलीयेन पिण्याकस्य न समं त्रेदामः॥ पाठश्च
पंचमूलकषायै पिण्याकं बहुवार्धिकं पक्वा तस्य न संपृक्तेयादिपद्यते। अनुक्त

क

पौषिण्याकं बहुवर्षं स्थिरादिसलिले पचेद्द्रव्यं अस्मिन्नुद्यमयसातैलं साध्य
 मितिद्रवैर्नल्लैपितिकांजिकतकादिभिः पलायैपितिबालफलैर्दीडिमादिभिः
 चतुःप्रयोगाणीति अत्र पानाभ्यंगनस्यानुवासमयोद्यतिसहचरैत्यादौ मूल
 ककुदशंपलमिसेन नसंहचरमूलादेव दशपलः ककुदेयः अतुकेपेति त्रैमू
 लकस्यैव ककुः उत्तरे जीपेति तैल इत्यादिपीतैतैले जीपसिति क्षीरेण पेयोरस
 या अष्टभागेनादत्र यो दशपलानि भवन्ति सा जपयोद्विशमिति छागक्षीरा च
 दकसुतं सुपिप्यो मुद्गमाषपत्तयौ नसो गंधनसः नलिका स्वनामख्यातक
 टपललता कस्तुरी जल्ये सुगंधिदक्षिणापथप्रसिद्धं । क्यलमाहुः तु
 रेष्वः सिद्धकः । नखी स्वल्पनखी पत्रककुमिति । सुगंधिसादस्यते

अत्र पत्रककुमिति । सुगंधिसादस्यते

लस्य गंधरा स्त्रपविभाषया पत्रककुदेयः । उच्यते गंधरा स्त्रे च वृष
 स्वनमनुष्याणां सिद्धशीते अवतारिते दीयते । गंधवृक्षं पत्रककुमनी विनिमि
 तितेनात्र । कपूरादिना पत्रककुवतानितोपि द्रव्यं । अमृताया इत्यादौ माह
 वणीवृहसुं डितिका काला कालानुसारिवा हिंसेयादौ त्रिदशा द्वादशद्वारः रा
 सहस्रसादौ हैमवर्तैरिति हिमालयभूतैः । अगुरुकुक्षं मकादिभिः पलायै
 श्वेति । अमृताद्वयला मांसी लभयादिनोत्तैः । एष कल्प इत्यमं तरेत्ता रसा
 कल्पो बलादिप्यपि कल्प्यः । बलादीनामनेतराक्तानां बलाप्रसारण्यश्वगंधा
 नां च ककुमलेयादौ चित्रकाश्च गंधाभ्यां मिलिता तुलां प्राक्कुतैलापायसिद्ध
 मिति । मूलकं वरमिमा कृत्तैलकैकै न समं चूकमूलादिधाथेन च सिद्धं

द्विगुणोत्तरमिति पाठे च लमलादिकाथ सिद्धातैलादिगुणं श्रेष्ठं सर्वगंधश्चेति
 बलातैलैः सर्वगंधैः साद्धमिति सहितं। मूलकतैलाख्यमिति संज्ञया तत्र रास्ना
 दीनां मूलेनैव काथसाधनं दर्शयति। लघुनस्वनसेसादौ। एभिश्चेति यवादि काथै
 श्चानंतैः अनेकशतच सिद्धमिति अनेकशतः शतस्य तैव विधानेन भावितं
 साधितं सदियुथः। प्रसंतिदोषांतरादिसंस्मृत्वा तन्निष्क्रामाह क्रियासाधारणी
 यादिसाधारणीवर्त्तव्या। वातेन वातावरणमपेक्ष्यति केचित्तु वातपित्तादिभिर्मिति
 त्रादिपठंति। अयं पाठः सुगमः विसिद्धसूत्रितां क्रियामाह। पित्तावृतइत्यादि। व्यस
 सादिभिः पित्तवर्त्तनेन शीता कृता। उष्णं उष्णं चरुवाशीतं कुर्यादियुथः। पानय
 नावस्त्रयः। सिद्धौ वक्ष्यमाणपित्तमादौ विनिर्जयेदिति वचने कफापेक्षया पित्त

स्याशुक्रामितयापि पित्तविजयमेव पश्यति। आमाशयगतं गता कफमिति वातानु
 बंधकफस्यैव इयं चिकित्सा पक्वाशये विवेकं सिसत्रकफप्रदसुनुवर्त्तते। सर्वत्रेगइति
 अयस्त्वानगतेपि पित्तेपित्तेययपि दोषानवस्थानगतं न दोषप्रधानमेव कम्मवा
 सनं वस्तिवर्त्तितः। तथाप्यनेन विनेचनमपि। तत्र योगिकामिति दर्शयति। सक
 पइति सकपेवाते उरः स्रोतोनुगइति केचित् पठंति। तत्र सूक्ष्मस्रोतोनुगतइत्यर्थः।
 प्रमेहवानमेदोघीनि प्रमेहघ्नीवानमेदोघ्नीवानमेदोघ्नीवमहास्नेहइति चतुस्नेहो
 त्रैवोक्तः पूर्ववद्रेतस्यावृतइति। शुत्रस्त्वेवाते क्रिया पूर्वपुक्तासाचेतेसा आवृतेपि वा
 तेकाप्यादुल्लेखनं वमनं मूत्रलानीति। मूत्रवैचनिकानि शक्यताइति मूलेन वृते
 स्वस्थानइत्यादि स्वस्थानस्त्वौ यस्मात्स्थानोपचरणतत्त्वलीदोषोभवति। त

दशवरणीन्ययते। तत्रोदानेन

निवृत्तानां किंचित् उल्लवणात् मिश्रादि रत्नतत्सामानां मिलितानां पंचानां तेनैषामेव दि
श्यादिसंस्पर्शपावय्यविरणा वाच्या विनक्तभेदात् बहुविधमावरणं भवतीति दृश्यते
शिनो ग्रह्यादिना व्यावरणानि प्रायोऽभावी नि॥ अत्र तु तत्रोष्णो गृह्यमाहा उद्दिष्टागिकं
कर्मति उषनिभुक्तस्नेहपानस्यादिवं स्वासादय इति स्वासहिक्काकासादयः उद्दिष्टेने
युदानेन अनुत्तस्तानाथं मावरणस्वरूपमाहा ॥ एषां स्वकर्मणां मिश्रादि आचार्याणां
बलीयसावरणात् स्वकर्महा निर्वृति आवरकस्य तत्सर्गात् स्वकर्मवृद्धिर्भवति
तथा आवरणेन स आचार्यः प्रकुपितो भवति तदा वृद्धिः स्वकर्मणां भवतीति व्यवस्था
अन्येतावरणीयस्य स्वकर्महा निरावरकस्य तत्सर्गात् स्वकर्मवृद्धिर्भवतीति व्यव
स्था माहुः अतुक्तावरणलक्षणानां पायमाहा स्थानाद्यवक्ष्येयादिकर्मवृद्धिर्हानि

व्याख्या नमत्रापि पूर्ववत्। स्थानाद्यपेक्षेयनेन तु वातानामुक्तस्थानगतविकारे
 पाचवातविकृतिरिति व्यतिरेक्यति। उक्त्वां नममनुष्णं यत्र यद्युष्ण एव नमो वा
 तेयुज्यते तथापि स्थानापेक्षेयान्तादिदुष्टैर्नमस्यापि कोनेषां। विस्तृतवातानां प्रवृत्ति
 स्थानस्थानमाह। उदानं योजद्वमियादि। एतच्च स्वमागयोजने यथोक्तवमनादिभि
 र्यथायोगविधानेनैवाकर्तव्यं। स्वस्थानं गमयेदिति देहमध्ये स्थितं कुर्यादित्यर्थः।
 त्रिधा व्यानं त्रियोजयेदिति। उद्वमधो मध्ये योजयेत्। प्राणो नक्ष इति स्था एव पा
 लनीयः। चतुर्भ्यो पीयनेन इतनवातेभ्यो अस्या यथेक्षणीयतामाह। कुतोयं विरो
 धनक्षणीय इत्याह। स्थाने ह्यस्य स्थितिर्ध्रुवेति। अस्य प्राणस्य स्थाने चेति। सम्य
 गवस्थाने स्थाने सति। स्थितिर्जीवनरूपा भवति। श्वित्वा प्राणादीनां पित्तेन क
 पेन ललापितं कफाभ्यां च जायते पालक्षेणाभ्याह। मूढाद्या होत्रमे इत्यादि।

मूढाद्यादि मूढाद्याह इत्यादिना प्रागुक्तानि। बुध्वापंशोषयेदिति। अत्र पित्तेनाप्यु
 त्ते। समानेऽप्युत्तेन गीभावात्। बुध्वापंशोषयेत्। यः। गान्न विक्षेपे संगो गान्न विक्षेपण
 पनमः न जस इत्याक्षवस्य मिश्रमावनणमिति निश्चितकफपित्तमावरणं यथासीयात्
 गरीयसेने सायपिवत्तेन। एतद्गरीयस्त एव हेतुमाह विरोधादित्यादि। अत्र मिश्र
 नेन अपि स्थाता इति यथा तथ्येऽन स्नातः। सम्यगजाता अप्युक्षेपणान्नपित्तसंवल
 नास्तथेति योज्यं पंचासकस्येति स्नानादिभ्यां न पंचस्वरूपकस्य प्रसमीक्ष्य केसादीन्
 लाधिक्ये सति स्नानं मृदुकर्तव्यमिति प्रायः। अथ यशस्यत इति संबन्धः
 लेहस्वभावाविशोक्तमिति ब्रूयाव न प्रासे च्यवनो हि। भागविच्यते। उक्तं हि। अ
 युर्वेदसमुच्छानीयः। भागविच्यवनः कामी च दुःसन विवृतिगत इति मारुतस्य
 तुलो मनेः श्वेति सितं कुर्यादिति योजनीयं वातादिनां दुर्बिसेयती दृष्टान्तेन

दशयति ॥ लोकद्वयादिक्षयद्वयादौ आवरणमपियद्यपि क्षयवृद्धिसंबंधांतनि
 विरुमेव दोषाणां क्षयादिप्रकाशनेन गतिवित्तप्रकाशनाभावात् तथापीहावन
 पास्यविशेषलक्षणचिक्विसाथं पृथग्विधानं कर्मस्वेति चिक्विसमुपपन्नमक
 रसादिसंग्रहपंचामकस्थानेन शादिति छेदः । देहघातेनिति देहधोवकनूपस्थ
 वायोरविवृतस्येत्यर्थः । पानयेद्विति पानयोगानयेषु स्थानेषु करोतीति संबं
 धः । उक्तचिक्विसाकरणापेक्षणीयसंग्रहेणाहंता न देशे सादिदेशाद्यपेक्षया च स
 त्रस्थाने अस्माभिर्विचलदेशादिभेदेन प्रत्येकणीया विस्तृतया तु न प्रपंच्यते ॥
 ॥ इति वातव्याधिचिक्विसितं समाप्तम् ॥ ॥ वातव्याधिप्रभेदादेव वातव्याधिचि
 क्विसानेन न वातरक्तचिक्विसितमुच्यते । वातनक्ताभ्यां जनितो व्याधिवातरक्त

यथा न डूलोदकं पादयोगः किं वा वातरक्ते एवावस्थानेन प्राप्ते वातनक्तमपि अग्नि
 मारुतानुलस्येयनेन वातनक्तस्य दुर्निवेनत्वं शीघ्रकामित्वमाह लवणादिना हे
 तुमाह । प्रायसः सुकुमाराणामियनेन सुकुमारशरीरोलवणादिहेतुसेवया शीघ्रं दु
 शोषितं वातसंभवतीति दशयति । सृष्टमभीष्टमंगमुखेन भुंजते ये तेषां मृष्टानु
 खभोजिनः । अत्र च लवणादियद्यपि वातशोषितहेतुतयोक्तं तथापि शोषितदुष्टि
 कारणमेतत् । माह्वान्यात्तयेयं । वातदुष्टिकारणं तु कषायेत्यादितोक्तं । ततश्च लवण
 दिकषायादिचमिलितं वातशोषितं भवति । यत्तल्लवणादीनां जायते वातशोषि
 तमिसनेन वातशोषितकारणत्वं वातशोषितजनकशोषितदुष्टिकारणत्वं वा
 संज्ञेयं । अशुद्ध्यातिशुद्धकाले अंशसोधनात् केचिदभिघातादशुद्धानेन सस्यस्थ

न। उन्नना वातवैषम्यादिति पठंति। अग्राध्याचेति च कानपो लवणादिषु प्रजागतेभि
 संतं शोणितदुष्टिकानां समुच्चिन्वेति अत्र शोणितवातस्य विच्छिद्यहेतुबहुपाठेन वा
 योरप्यत्र स्वतंत्रं प्रकोपं दर्शयति। हयो ह्यत्र पेपायनेन यातं हयो ह्ययानयानं। उक्तं
 न अग्रध्ववैषम्यादुक्तं काले अन्यध्वजनिताद्वाते वैषम्यात् वायुपिपादिना संप्रापिमा
 ह। पथीति वायुचतस्रोतसि नु द्व इति वृद्धोपि स्नेहेतो वायुः पुनः शोणितेनावरण
 विशेषणः कृद्वाः। व्यवाहाराथं तंत्रात् न प्रसिद्धं संज्ञाभेदान स्यात्। खुडमिसादिखुड
 देशव्याप्या खुडः पुनश्चोष्मि खुड शब्देन संधि रच्यते। वातस्यो वृणो न बलमस्य
 सस्मिन् शोणितमिति वातबलात्। आव्यानां प्रायो भवतीति अव्यययोगः वातशो
 णितस्य विशेषितं स्थानमाह। तस्य स्थानमिसादि। कनपादग्रहणेनैव चांगुलीनां ग्र

हणे प्राप्ते अंगुलीनां बहुपर्वतया विशेषेणाधिष्ठानत्वे पदत्रयनिर्धेयं पुनरभिधानं मूलमात्रा
 येति अस्यास्य देहत्वादेहधावने हेतुमाहासौक्ष्मादिसादि। सूक्ष्ममाग्रा मिसा निमात्। वातशोणि
 तस्य देहस्य पित्तो विशेषेण सर्ववस्थानं सहेतुकमाहा। तंत्राच्चादिसादिसिवापनै रिति सि
 नात्तपेमाग्रे वत्सादिति पर्वणांचनत्वात्। पित्तादिसंस्पृष्टमिति पित्तत्रयेन च हेतुं तत्रा
 तनवायुना च युक्तं तस्मादिति संधिस्त्ववस्थानात् स्वेदोत्पत्तिमिसादिना रूपगृहणार्थं।
 पूर्वत्रपमाहास्वेदोत्पत्तिं न चेति च ययपि कुष्टपूर्वकपुत्तं तथाप्यसमानं नृपि पूर्वत्रपसं
 बंधात्। अत्र तत्र योगपूर्वत्रपत्वे निश्चयः। वातशोणितभेदं अनवगाढं चिकित्साभेदाथमा
 ह। उत्तानमिसादि अंतराश्रयमिति। तस्यां सव्यतिमितं गंभीरधात्वाश्रयं सर्वैर्लिङ्गे
 रिति। उत्तानगंभीरवातनतोत्तैर्मिलितैः अयंचतुर्थप्रकारं बाधोभ्यं तत्र प्रकार
 गृहीतं एवेति वृत्तान्तो गसंग्रहं द्विविधं वातशोणितं उत्तानमवगाढं च येनेभा

पतेन तु न सम्यक् कस्मात् कुष्ठ बहुतानं सत्वा कालौ नरेणा वृणा ढी भवती सुने
 यदै विध्यं प्रसिद्धं तदा चार्थः ॥ पन मापयो सुश्रुताग्नि केश्येने पस्या प्रामाण्येन
 संगतमिति च तत्र विरोधमेवात्र व्याख्या नयामः ॥ तथा हि सुश्रुतेन उत्तानं वा
 तशोणितं कुष्ठं न गंभीरं भवती सुच्यते ॥ न तु सर्वमेवात्तानं भूता गंभीरं न भव
 तीति प्रतिज्ञायते ॥ तेन यो ब्रूते उत्तानमुत्तानमेवावतिष्ठते ॥ नं प्रति सुश्रुते कचने बाध
 कंचनके उत्तानमुत्तानमेवावतिष्ठते इति नोच्यत एव किंतु प्रथमो यतै किं विदुत्तानमुत्त
 यते किं विदु गंभीरमिति तेन न विरोधश्च न कस्युश्रुतयोः ॥ तत्र वा तो धिकानस्या वि
 सादो नक्त पित्त हन पित्त वृद्धिः ॥ शोणित वृद्धि वा संप्राप्ति वृद्धाधिक वृद्धि वा नक्त च
 दा ज्ञेया सै स्यै पिति द्वित्रि मेलकैः समस्यै पिति चतुर्मिलितैः सिनाया मिया
 दिना वा ता द्य ख्वणानां त्वे लुणालि क्षण माह आया सो विस्तर पां श्या वता रा

कवण विश्व यथू पिया दिना असृजी सुने न नक्तानस्य लक्षणं द्वंद्वं त्रिदोषज मि
 यत्राधिकं शोणितं समन्योपि पित्त ग्रहणं न गृहीतव्या तेन वा तादि चतुष्टया धिक्
 मेलकजमपि वा तशोणितं ज्ञेयं ॥ अने एव एक द्वित्रि सर्वाधिक मेदात् ॥ निविध्यं
 मात शोणितं प्रभिद्य पूर्व टीका वृत्तिः पंच चत्वारिंशद्दोषा वा तशोणितस्योक्ता
 स्वरणादेन लुप्रकाशं तत्रेण षड्विंश दिध्युक्ते ॥ उक्तं हि वातात्तनं प्रवृद्ध्या स्रक्
 पंच त्रिंश दिध्युनस्त तस्मात् षड्विंश दिध्यो मांतु कप मेद सामिति ॥ एते च भे
 दान नि प्रयोजन तात् ॥ न विधु चत्वारः सध्या दि विभाग माह ॥ एक दोषा मग मि
 सादियस्य ते षे स्यु पद्रवा इति साध्यते नोक्तस्यापि वक्ष्यमाणो पद्रवयोगो
 दसाध्यता त्रिदोष स्या साध्यते पि ॥ खजेन मथिते मि स्यु या वा तनक्त त्रिदो

१५
 षडति । तदस्तं पूर्णलक्षणाभिधानवन्निदोषजाभिप्रायेण मूर्खयोर्मूर्खा
 यो गुल्यं पंगुतामोहे नैकेनेति इतः नोपद्रवाणां मेलकासाध्यत्वं मोहस्त्वैव
 एवासाध्यता च न इत्यर्थः । यत्तु मोहे नैकेनेति पठंति । ते मे ह वा त शो पित यः
 विरुद्धोपक्रमतया मे हयोगेन असाध्यता वा त शो पितस्य हि प्रायेण म
 धुशीत उपक्रमः तद्विपरीतस्तमे ह वा त शो पितस्यः विरुद्धोपक्रमतया
 मे ह योगेन असाध्यता वा त शो पितस्य हि प्रायेण विवर्णमित्यर्थः । विपरी
 तवर्णविवर्णसिमान्तु सर्ववातातु गेनोपद्रवः । वा त शो पितस्य नक्तहरणा
 त्पि पमाहनक्तमाग्निसिद्धादिनक्तस्य मार्गमास्तो निहंति शाखासंधिनि
 विश्येति शाखासंधिषु स्थित्वा ततश्च वायुरारक्तनिरोधात् अन्योन्यमा

स्यति

१८६

१६
 चायेति नक्ते मवाते तच्च रक्तं आचार्यवातेन वेदनानिहनेन वज्रस्त्रनिमित्तोत्तं अत
 एव तस्मात्तत्र वा त शो पिते अस्त्रस्त्रिमुंचेदिति भावः । अस्त्रद्वेक्षणोति आवनकव्य
 पगमात् वायुन पिप्रसन्नो भवति ततश्च व्याधुपनमस्या द्वाते देशदेशवजादिति । स्व
 वा त नोपशरणाशीलं अंगस्थानाविति अंगशोषिभ्रानणाहं शोपिते प्यति श्रावणदोष
 माहायंभीनसियादि । खजादीनि खंजपा डुल्यकुच्छादनिवा तनो गान् कुयादिति चेदः
 प्रमाणेनेति अविनामिमात्रया विनेकविधानस्तदयुक्तैरेक्ष्येति । विवर्णद्वये स्नेह
 युक्तविनेचनमीषतस्त्रिग्यविषयं टोक्ते विनेचनमिति स्निग्धविषयं मृदुमि
 सनेन च वातक्षीभतथात्र तीक्ष्णविनेचने निषेधयति । वास्तव्येति अनुवासन
 नेह कर्म्मप्रायोऽविदाहिन इति । मितया मविदाहिनः विशेषमिति विशेषचिकित्से
 तवायमिमुत्तानं मद्यिनिमनविशेषणं कपात्तने

खं

वातोत्तनेचशीतप्रलेषदोषमाहाकफवातोत्तनस्मादि। शीतलेपेनविदाहोत्रउ
 षानिरोधोभवति। तितेयं। पित्तोत्तनेनत्तोत्तनेचेउष्णप्रलेपेदोषमाहा। नक्तपि
 तोत्तनइत्यादिदोषबलंबुध्वाअचानेदितिदोषबलंबुध्वाअनुगुणामेवक्रियाम
 चनेदातकफोत्तनेउष्णानक्तपित्तोत्तनेवगीताव्यतिमिश्रवमिश्रामितिभावः। नी
 वानंउल्लिंकासौवर्चलमितिस्फुटवित्तशकंन्यजनार्थमिति। भोजनसाधनतायांज
 जंपयश्चेसाद्यपन्नमाव्यंजनइतिप्रयोगकथनप्रपंचेनश्रावणीमुंडितिकाक्षीमि
 कादुग्धिकासक्षीनमिस्यनेनद्रवांतराभावात्तचतुर्गुणक्षीरमेवघृतोद्वति। त्रयति
 केत्यादौकक्षेत्रेतिमिस्यनेनशतावयतानांकक्षेत्रेकशेरकाकषायपरुषकंवस्वादी
 नांचप्रत्येकंघृतसंबंधेविदानीनसस्यापितथावचनात्। समत्वेअत्रजतकृषः।

तुल्यनसैः पचषककाशमयकशेरकाविदारीणां व्याक्षेक्षोश्चतुष्टयपयसिद्धदोणीदिका
 कोलीतामलकीशोतावयोः पित्वापचेतपित्वाप्रयोगेपातदाताश्रीवीसपुष्पज्वरमषोक्त
 पचष्यकंतापेतिप्रयोगिकमिसाभ्यासोपयोऽयदेषचमूलेसादौवष्याभूः श्वेतमुनेनवा
 अवाकपुष्पिजयः पुष्पीतिख्याताक्षीनादीनांस्नेहसमर्थक्षीरावृद्धिः भव्यादयउत्तना
 पथिकाः। स्वगुप्तमिति। वातायस्पर्शनीयंयथाभवति। नोक्षइतिशुचौद्राक्षेयोदोःस
 सितोपलमितिप्रक्षिप्तशर्करांरुष्यप्रोक्तातिबलमंजिथामधुवणविकंकतंघन
 प्रतुदवैष्णमितिवासमासौविशेषणंस्थिरामिसादौचतुःक्षीनमितिचतुर्गुणक्षी
 रंघृतकैलंघृतमिस्यनेनमिलितपाकंनिषेधयति। क्षीरत्रिगुणंसादीभार्गशर्करा
 रायाः यस्यांमात्रायांसात्रिगुणाजध्यद्दशैरामात्राखजः पंचांगुलैहस्तः मं

धानं वा मात्रा चात्र मिलितयोः तैलसर्पिषो द्वादशः अंशुमतिगालीपणीद्विचिता पल इति
 शर्करा पलद्वय उक्तः इयं च क्षीरमात्रा उत्तमाग्नीन प्रतिधानोक्त्या इति दोहकाल धाना
 पतितं उक्त्या मितिनामि योगादिवोक्त्या कृतं मृत्तया त्रेक्षीन समतुल्य चूर्णो धानोक्त्या क्षी
 रमिति संबन्धः । प्रयोगेणोक्त्या सेनक्षीर प्रधानो वस्ति क्षीरवस्तिः मधुपणादिसादौ
 मधुवत्तुलायां जलद्रोणं दत्वा आनुकमानौ काथो भवति । वनौ शानावनी हे सपादी धृत
 मंडोऽस्य नाम प्रति दापय स्यात् अर्धपुष्पी वित्तनं कंतु च्छक्वा धान्या कं वा चतुः प्रयोगादि
 ति । पलाभ्यां गवस्त्रिलभ्य प्रयोगात् गुडचीयादौ गुड्यादीनां प्रसेवं श पलतं कोला
 दिनां च प्रसेकमादकमानवं काश्मयाणां मितिगं भागी पलां नं सार्वभौगिक मितिपा
 नादि चतु प्रयोग यौगिकत्वं प्रसवनमिति प्रसृतिकानकं पद्मवेतसे सादौ केनिल

उपादिका सौवीरसमानि स्नेहसम सौवीरकं लता पृथक् द्रुमद्विगुणैः । कर्षै मितिलो
 धादिभिः कार्षिकैः कुतुमंच द्विकाषिकै मिहस्तु द्वावपयैव मिययपयैव तं सौवीरः ।
 तद्विषयैव व्यवहृत्य शतेन यष्टि मधुकादिसादौ यष्टि मधुपलशतं दशगुणेन क्षी
 नेण साध्यं । तेन चतुर्भागि स्थितेन क्षीरेण तैलं पतयेत् । तदेव मधुकाद्यते इत शतवापाके
 न मधुक पलशतानां सिध्यमि सार्थः । अनेन च मधुक पलशतसाधनो पदेशेन शतं रव
 इत्यत्र शतशब्दस्य विपुलं वाचितां निषेधं यति । बलाकषाय इत्यादि नोक्तं शतसहस्र
 पाके असार्थपाकाद्या वयो स्नेहक्षयं पश्यंतः । शतगुणेन सहस्रगुणेन चाद्रव्यै के
 दैव पाके व्याख्या नयंति । किंतु तावन्ति स्नेहमात्रा अत्र पतयेत् । या पाको पक्षेपण
 निःशेषा भवन्ति । क्षीरं चात्र स्नेहवर्द्धक मस्ति । तेन यथा श्रुतमेवात्राचार्य विचनं प्र

मापमिति पश्यासः किंच। प्रयासन्न एव पाके सद्रवे से हेक्को द्वरपामत्र कर्तव्यं तेन
 स्नेहोपक्षयोपि महान्नमवन्ति। आननालाढक इत्यादौ देवातपादिकस्नेह इति न्याया
 त्। प्रसृतं तैलस्य भवति। खवितमिति मथितं समधुच्छिद्यमियादौ मधुच्छिद्यमिया
 दौ मधुच्छिद्यदानीककुजलश्चंद्रवंदेयं। पिंडतैलभाषयात्वात्रेव स्त्रापूते मेवेततै
 लं कर्तव्यमियादुः किंतु आननालाढकसाध्या तैल एव सज्जयिष्यस्वने मधुच्छिद्य
 दानां प्रक्षेपात् पिंडतैलतमनेनेयत इति जतूकपेदिग्ना दुनीयते। उत्तं हिवात्र
 कांजिकसज्जनसश्च तं खजिलंबदुना जलेन दाहहितं विकसाऽनेतामितकसत्
 नसैर्युक्तमथितं वामधुनसिद्धैपिति जीवनीयसिद्धैः। तंडुलेयादौ प्रयेकं त्रिभि
 नंबुशब्दः संबध्यते। शीततोयासुरैपिति शीततोपसितैः चतुःपाद

बुसंसिक्त इति तु शारजलसिक्तश्चंद्रपादंबुहिंसः। पुलिनेन हीतः पु
 लिनस्पन्नेनिशीतोमारुतः तेन रातितेशयने संमासावनापरकाहो
 गमलः रुशरस्ति हतंडुलमाषकतापयसिनिर्वृति इति क्षीरे निर्वा
 पिता उमाअतमीवावरणछाददितिकरुणकपत्राणि मधूतरं शु
 क्तं क्षारमिति पुनक्षारोदकं आमुरितिकांजिकादिभिः रोमशं का
 शी संकल्पमिति प्रातः विस्तरस्थोक्तचिकित्सितस्येह पोहमवस्था
 कर्तव्यमाह बुध्वेत्यादिकुपित ईत्यादि। मेदसः कफस्य वाअनिबु
 द्याहतात् मार्गसंरोधात् कुपितेअभिंकेसति आहो स्नेहने तथा बुद्ध

णोचनशुस्तमिति श्लोकार्थः । अत्र श्लेहनवृहण निषेधसंति कर्तव्यमा
ह । व्याथामत्यादिमाष्टिकस्य चेत्येतेन येन तत्क्रियात्तरकाळकर्तव्य
माह । पश्चाद्द्वतइत्यादिवतिइति । कफमेदोवृत्तएव निर्जितकफमेदसि
वातेवातरक्तप्रसादनि क्रिया अत्रैवोक्ता श्लेहनप्रयोगादिका गंभीरइ
त्यवगाढे अनुत्ताने वातरक्तेतुरक्तमात्रांतमिति रक्तमभिभूतं वा
युना वातवर्द्धयेदिति । वातविकारत्वावातव्याधिचिकित्सनं न
जयेत् ॥ एतच्च वातेनारक्ताभिभवनं गंभीरएव वातरक्तप्रायोम
वतीति दर्शयितुं गंभीरइति कृतं गंभीरानुगते हि वातरक्ते बहुना

स्ति । यतो रक्तस्य द्वितियारक्तधरात्वकस्थानं तेनोत्तान एवरक्तं बलव
त् ॥ बाध्यस्थानत्वारक्तस्य आवस्थिकं विधिमाह । रक्तेत्यादिरक्तव
द्ध्यापि न वृद्ध्यांचेति रक्तपित्तातिवृद्ध्यापाकं नियच्छति वातरक्तमि
ति शेषः । तयोरित्यभिवृद्धिपित्ताभिवृद्धरक्तं कृतपाकयोर्वातरक्त
यो रूपद्रवचिकीत्सामतिदिशं ब्राह्म ॥ कुर्यादित्यादिहेतुस्थानमि
त्यादि । संग्रहदोषाधिकरमुपद्रवाः साध्यं याप्यमसाध्यं चेति
अनुक्तक्रमेण संग्रहं करोति ॥ उपाद्रवाणामभावसंभावस्तो
कभावेसाध्यत्वासाध्यत्वयाप्यत्वख्यापनार्थः ॥ ५७ ॥ इति वात

191

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

५९

22

三

मन्त्रमन्त्रचिद्विशोकार्थः । अत्र श्लोहनवद्वेष्टन निषेधसंति कर्तव्यमा

श्रौतचारेत्यसम्यगाहाराचारेण प्रदुष्टेनार्त्तवेनेति । अश्रुतादिष्वार्त्त
वदुष्टिरपि कारणं भवति बीजहोषादिति बीजगत्यर्त्तवदोषात् । साप
श्चादुक्तव्यादेवादिभिप्रातना धर्मवशात् । एतेषां च यथायोग्यताया
कारणत्वमग्रे वक्ष्यमाणकारणत्वभेदेन योनिगदेऽन्नेयं देवं तु सर्व
त्रैवसाधारणविशिष्टं च दृष्टकारणदृष्टिने सति कार्यदर्शनादुन्ने
यं वा तेनेत्यादौ वातनाया इति विशेषणवातिक्त्यो निव्यापकदुसाह
पदनार्थपिपीलिकासृष्टिमिति पिपीलीकासृष्टिणां कारां वेदानां
आदृष्टकृतेन तन्मन्त्रस्यार्थवेति उच्यते । अतः तावद्व्यवस्थार्थवा भवति ॥

इयं चरतयो निरुच्यत इति रक्तातिश्रुत्येव लभ्यत इति व्याख्यानयंति । यो
नौगर्भाश्च च तिष्ठतीयोनिगर्भाश्च यस्तेऽपि न अरंजकेभ्य नार्त्तय अचि
रणे निधावना नाचरणादचरणा कंठातेयेति क्रिमिजकंठाव्यवस्थ
तिचरणेनोपभोग्यापदभिचरणेन जयन्निति दुःखयन्न उचितव्य
वायोचरणात् प्राकरणोच्यते । गर्भिण्या इत्यादौ आश्रावमिति श्ले
ष्मविलक्षणमाश्रावं कफवातकफो मयेः । उपलभ्यत इति दुपपुनरुत्तं
वास इति दुर्द्धनीतं कलेवाहमानाया इत्यादि गर्भनिष्क्रमणले प्रवाह
णकुर्वत्याः कर्णिकमिति कर्णिकारं ग्रंथि रौक्ष्यादिति रक्षगुणो

मो न न म म मि मि श्लोकार्थः । अत्र श्रेष्ठ न वृष्टि निषेध संति कर्तव्यमा

७३

कर्म तदुद्गोणित जमिति । वचनादिहवायु नार्तवदुष्टिनपि क्रियत
इति दृश्यति अत्र च यद्यपि सामान्येनैव गर्भविमास उक्तस्तथापि पुत्र
स्यैव प्राधान्यात् । पुत्र प्रीतिव्यपदेशो ज्ञेयः । व्यवायमिति दृष्ट्या इत्या
दौ अनिदृष्ट्या व्यवायमिथ्या स्थिताया वाच्यवायुकारणमिथ्या
स्थिताभिः योगादिसंस्थितशरीरावक्रयतीति पदेन व्यक्तशरीरात् अं
तर्मुखनयनमनाभिप्रेतगर्भस्थित्यादित्यादौ रोक्ष्यादिभिरोक्ष्य
गुणात्मानुदोषादिति मातुर्गर्भकोले प्रवातप्रकोपहेतुसेवा नूपचा
त्तातशोषेयोनिमुखस्येत्यनेयोनिमुखशोषात्तदुक्तयोनिमंता

५४

प्रदवांश्चेत्यत्र योनिदूषको व्यापद्विशेषमेव प्रदर्शमाह । । तेन योनिव्यापदं ता
रप्रदरूपेण दोषात्पादं वर्णयेति चितुयोनिव्यापदं भिन्नेमेवाप्रदमिच्छति । तेषां
मत्र प्रदरपाटे विरोधो नास्त्येव संप्रति आस्यव्यापश्चतुष्टयं । व्यक्ताशोषे
दूषव्यावसेवातादिलिङ्गचिकित्साज्ञानार्थदोषविभागं दर्शयिन्नाह आसा
मित्यादि आस्यश्च इति रक्तयो न्यरजद्वेदेदेहे वा तादय इत्यादि तौषां वा ता
दिविभागेनोक्तयोनिव्यापदं वा तादयो देहमिति स्वेष्टिगेः पीडयति । ते
न वा तादयधिकत्वं तासां मुख्यमिति भावः । अन्येतु देहशब्देनात्र योनि
स्थानमेवोच्यत इत्याहुः लिङ्गानंतरं चिकित्सा माह । स्नेहमित्यादि स्ने

हनादीनामच्छिनापहनेपिसिद्धेपि अनिलपहमिति । विशेषणं विशेषणानि पानपहद्रव्यकृतस्नेहनादिप्रतिपादनार्थं संसृष्टेस्विति द्वं जास्वस्थापयेदिति स्वस्थितां कृत्वा स्थापयेत्तदुचितः स्थापनप्रकारानाह । पीणिनेत्यादि विषं चिन्ना निति ॥ सर्वत्रानुवर्तते ॥ जिह्मामिति वक्रं विवृतमिति । विवृतमुरवीं अनिवर्तयेदिति । परितो वर्तते न संवृतां कुर्यात् ॥ पंचभिरिति पदं सकळकर्मणां मृदुतया कर्तव्योपदर्शनार्थं अत्र च वमनादीनां सर्वदेहोपकरकतया योगत गेहरणेपि सामर्थ्यं भवत्येवेति ज्ञेयं ॥ शेषं कर्म ति शयनं वस्यमाणं च छोद्रेण द्वयेत्यादौ बलाद्राणद्वयस्य काथ इति विग्रहः बला

हनादीनामच्छिनापहनेपिसिद्धेपि अनिलपहमिति । विशेषणं विशेषणानि पानपहद्रव्यकृतस्नेहनादिप्रतिपादनार्थं संसृष्टेस्विति द्वं जास्वस्थापयेदिति स्वस्थितां कृत्वा स्थापयेत्तदुचितः स्थापनप्रकारानाह । पीणिनेत्यादि विषं चिन्ना निति ॥ सर्वत्रानुवर्तते ॥ जिह्मामिति वक्रं विवृतमिति । विवृतमुरवीं अनिवर्तयेदिति । परितो वर्तते न संवृतां कुर्यात् ॥ पंचभिरिति पदं सकळकर्मणां मृदुतया कर्तव्योपदर्शनार्थं अत्र च वमनादीनां सर्वदेहोपकरकतया योगत गेहरणेपि सामर्थ्यं भवत्येवेति ज्ञेयं ॥ शेषं कर्म ति शयनं वस्यमाणं च छोद्रेण द्वयेत्यादौ बलाद्राणद्वयस्य काथ इति विग्रहः बला

उदुंबरस्य कायेन सौराष्ट्रिकावरमृत्तिका अजामूत्रे क्षीरे चेति । अजामूत्रे

अजामूत्रे च प्रत्येकं द्विगुणे उत्ताने ह्युद्धाक विरोधमर जोद्रमः । कौरवामृत्स्य
नामरव्यातः त्रिजिणी प्रसिद्धा पूजा स उत्तरापयजो हृद् । साधारणकर्म
ति प्रत्येकवातादितादिज्योतिषोक्तं मिथितं त्रिदोषजाया कर्तव्यं रक्त
योन्या मित्यादौ असृग्वर्णं रनुबंधवीक्ष्यति । असृग्वर्णं विशेषे दोषानुबं
धपरीक्षणीयं तयादौ अम्यष्टापाठाभिदः अन्ये तु पाठा भागद्वयगृहणार्थं
पुनरम्यष्टेति पदं वर्णयंति । उक्तं हि । घृते तैले च योगे च यद्रव्यं पुनरुच्य
ते भागभो द्विगुणं तद्विग्रहणीयं मनीषमिरिति शास्त्रमली शेषमिति

शास्त्रमली वेष्टकं बाल्हीकमिति कुंकुमं मात्मीकं देवदारु अन्ये तु उत्तराप
यमातकारानुकारी वृक्षमाहुः वत्समि द्वियता पुष्पेनेति पुष्पानक्षत्रे
ण पुष्पानक्षत्रा धरणं वात्रा द्रष्टृद्वारा उपकारकं नीलश्चेति पीतकमित्या
दि । रजोदोष विशेषणं विरेचनमित्यादौ विरेचनमेव न वृत्तादिं पिबेत् ॥
तथामाहाति कंकचकृतं कुशोक्तं पिबेदिति योज्यं । गर्भप रिश्रावे चोक्ता
मित्यादिज्ञाति सूत्रीये गर्भश्रावचि किंसात्त्वमुक्तं कारयेत् मृगाजाचो
त्यादौ मृगादीनां असृग्धाधि आमुफलसर्पिमाषि वेदित्यो ज्यं । अम्य
ष्टौद्रसर्पि वेति वापटः । उक्तं तैलमुनरव स्थिनेत्यत्र जीवनीयसिद्धते

लंयोऽयं। गोपिनेत्यादौ दद्यादित्येनोदद्यात् प्रागभिचारणी इति प्राक्
 करणाभिचरणे संयावुत्कारिकाधारणः स्मृत इति चान्याबीजधारणक
 रकः। पुत्रयोऽपाद इत्युपप्लुतायावैवृतं स्नेहेन मिति। सर्पिस्तैलवसास्नेहं
 दिव्येति त्रैवृतमेवानुवासनच स्निषुऽप्यमूत्रकाल इति मुठकात्पर्यंतं
 धंकुर्यात् पूर्वयोनिव्यापतस्त्ववानचिकित्सितकरणे हेतुमाह। न हि वात
 दत्त इत्यादि स्वेत इति स्वेतासृग्द्वये भाधितं वातेनेति न्यग्राधत्वकषायेण
 भाधितं कशायाणां कर्दमं हेतुः। शफरी शुष्क मत्स्या वाकांसी सौरा
 ष्टी मृत अदुष्ट इत्यादौ प्राकृते बीज इति महत्तु गुणसम्यं त्रे शुक्रजो

जितबीजे अदुष्टे मति एवं भूतमसं सग्री जीवोपक्रमण एवमेति गमै वि
 वदंति। जिवापक्रमणं पूर्वकर्म प्रेरिताशीमविशेषाधिष्ठानं यस्मात्पु
 रुषस्य शुक्रमप्यत्र कारणं गर्भे गर्भे च्यापक्षितः। तस्मात् शुक्रस्यापि
 परीक्षापूर्विकां चिकित्सा माह पंचकर्मत्यादि इन्द्रियाणि त्रिशुक्रं परी
 क्षादोषेणावातादीनां वर्णेयं हि दुष्टं भवति। वातादिवर्णयोगात् तदा वा
 तं द्वे रिति। वातादिहरेर्भेषजैरुपाचरेत्। शुक्रमुपपादयोदित्यर्थः अ
 त्रांतरे पुनरेवात्यादि। ग्रंथं शुक्रदोषादिलक्षणं चिकित्साभिदायकं
 केचित् पठंति। तच्चान्ये अनापि वदंति उपपत्तिं चोपवर्णेयं त्रियत्र शुक्र

दोषावाजीकरणेनेवचिकित्सातोक्तेव्यं च शरीर एव प्रतिपादितं प्रदर्शय-
 हेवयोन्याव्यापसेचिकित्सितइति। पुनर्नाभिधानमर्हति ये तु पठन्ति ते
 पूर्वोक्तसंक्षेपस्य विस्तरमिदं न मेतदिति वर्णयन्ति। एवमस्य ग्रंथस्या-
 र्थत्वविवादेपिकाशमीरादिदेशानुमतत्वात् किंचिद्व्याकरणं कुर्म एव
 शुक्रगुणोपवर्णने हेतुमाह बीजं यस्मादित्यादियस्माद्बीजभूतं गर्भ-
 स्य शुक्रतस्माद्वक्ष्यामि व्यवयंतथा आत्महर्षश्च योनि कारणतस्मा-
 दुचितं व्यवय एवाहर्षयोनि समुच्चितं पौरुषमि पुरुषं चिह्नं शुक्रेण
 हि पुरुषो व्यज्जते मेषु न च न गच्छति उचितं मेषु न काळे मिथुना गम-

मने शुक्रवेगप्रतिघातादेव दर्शयति॥ अविश्रमादेति अविश्रमात्तत्तवक्ष्य-
 मिति दुष्टशुक्रं वक्ष्यामीरधिगन्वयमिति रधिरयुक्तं शुक्राभिधानप्रस-
 गात् न प्रसंगाद्विशुद्धलक्षणमाह। स्निग्धमित्यादिना गव्यधृते सादानं
 मृतजमलमल्लुतकस्येत्यत्र समा नयाति रित्यानुवर्तते शुद्धैव शु-
 द्ध्यति तिरेतः शुद्धौ च प्रश्याम्य तिसाम्यान् यैकैव लक्षणमाह। संक-
 ल्पेत्यादि लिंगेनोच्येत्यादिति लिंगान्नस्त्रोयात् मायै निष्कले संकल्प-
 धे रित्यस्य मतथावायोक्षयाद्बीजक्षयानुपपत्ते संकल्पाद्वा ता मिति
 यत्र प्राकृता वातादिक्षये शरीरविगुण्यादेव शुक्रानुत्पादो ज्ञेयः शुक्रा-

नाञ्च्यातिसेवनादिति। लिङ्गवृद्ध्यर्थजन्यज्ञानामिति प्रयोगात्। येषं पंच
विधं केचित्तद्ध्वजभंगत्वदंत्यपीति यथोक्तेन वापि न कफरक्तसन्निपातमे
देन पंचविधमित्यर्थः अत्र श्वयथुर्वेदनामैः इत्यादिधातेन स्फोराश्चेति
इत्यादिपित्तेन मांसवृद्धिरित्यादिकेन रक्तं दारुणं छेत्त्यादिरक्तेन अग्नि
ने वदध्मस्यत्यादिधातेन स्फोराश्चेत्यादिपित्तेन मांससंनिपाते। न ज
घन्येत्यादिप्रवरं वय इति वार्द्धकं प्रायशः क्षीयत इति वचनात् कदाचित्
प्रवयसामपिशुक्रसारणादृशमेविना वानक्षीयते च शुक्रमिति दर्श
यति। प्रवयशः शुक्रक्षयहेतुर्नाह। रसादीनामित्यादि। एते च रसस्य

यादयो ह तवो वार्द्धकस्वभावादेव भवेति। केचिदित्यादौ ध्वजभंगक्षये
द्वेवेति वक्ष्यमाणविशिष्टध्वजभंगक्षयो द्वेवेति च॥ साधेतत्रावृषणो
त्पाटेनेन चेत्यनेन ध्वजभंगमुक्तं क्षयजंतुमातापित्रोरित्यादिनोच्यते।
सपुमानिति स्त्रीषु पुरुषव्यापारकरणासंबधत्वात् व्यापते हेतुजनिति
पददोषोऽप्यत्र महज्ज्व्युदासार्थधातुविपर्ययोदिति वैषम्यात् देवव्यापा
श्रयंचेत्यादिना अभिचारादिपेक्षुव्यचिकिः सांब्रुते अहिचारादि
जंचवैकृव्यमेतदेवेव्यपाश्रयचिकीत्साभिदानादेवाश्च स्वीकृतव्य
पमासेरणमुस्ताद्ये रिति एरं उपवर्धे मुस्ताद्ये श्वव्यवस्थितरित्य

र्थः तत्रैरुपपत्तादिरेरुमूल त्रिफलापमाणा दित्यादियथवसमाणं सिद्धे
 मुस्तादिश्चयावपनावजिमः वस्तिद्वेयप्यत्र बहुवचनं व्यक्तित्वं वापि
 स्यात्तेययः पूर्वयुक्तः प्रदग्दित्यादौ उपद्रवरूपप्रदग्दतिवदंति किंतु
 रक्तयोनिचिकित्सेते अस्तग्दरसंज्ञयेव च रक्तयोनितामान्याच्च क
 थननिर्दिष्टदोषभेदेन च तत्रैव रक्तयोनि अस्तग्दररूपा व्याहृता तेने
 ह पुनरस्तग्दरलक्षणालाभिदानं पूर्वरीकाकृतामपि संमतं इह गे
 पिये अमुं ग्रथं पठति ॥ ते तस्येवायं प्रमेदः । प्रपंचोवा मिधीयत इति
 वर्णयंति । वयं तु भरिपुस्तकेषु एव धावदुर्निच्छेदना व्याख्याना

यदि

नस्तावत् ॥ गभाशय गतां इति गभाशय संबधा अस्तग्दरशब्दव्यु
 त्यतिमाह । कुपितो निलय इत्यादि कृतं प्रागतु क्रम्ये रिकं प्रमाणाधिकं
 कृत्वा रक्तमादाय तद्रजो यस्माद्विवर्द्धयति । वृद्धेन योजयित्वा रजो व
 र्द्धयति यस्मात्तपवनस्तस्मादस्तग्दरं जौ मेल करूपत्वादयं व्याधिरस्तग्दर
 इत्युच्यते प्रदीव्यत इति विस्तारि भवति अस्तग्दरी च ते स्मिन्निति । अस्तग्दर
 इत्येषापि निरुक्तिरत्रैव ह व्यानेका वस्तुमिति नानायात कृता वस्तुयदु
 क्तं नारी द्वितिये व्यादिना एतदनुबंधकतामवस्था माह । विशुधार्थवत्
 क्षणस्या विशु धर्तवत्क्षणकथनप्रसंगलक्ष्यमाह । मरुतामित्यादि

पंचरात्रानुबन्धीति। उद्धृततया पंचरात्री मनुबद्धातिद्वादशरात्रानुबन्धि
 त्वादृतेकालस्य किंद्वादशरात्रपरिर्यंतं गभारिं मकत्वमार्तवस्य ननु प्रवृ
 त्तिरिति शेषं गुणात् सवर्णत्वादित्यादिना वर्णयोश्चार्तवे प्रवृत्तिभेदाभेदे
 व भवति। प्रतिपदं सचि किंस्मितमभिदायस्त्रीरोगाभिधानप्रसंगात्
 परमपि स्त्रीरोगं स्तत्रिदोषमभिधुंनेराह धात्रीस्तन्येत्यादिवातादि
 विकारेष्वेवातंभिर्विष्टमित्यर्थः त्रिविधास्तयतः शिष्याः ततो वक्ष्य
 मीतिविधप्रभेदेषु शिष्येषु मंदबुद्धिशिष्याणां सख्यप्रतीत्यंका
 श्रं चैतत्र सनागरमित्यत्र केवलनागररुतः एवकाथेनेचः। पूर्वज

वकाद्यमित्यत्र जीवकाद्यं जीवनीयं दुष्टक्षीरमेव नादुत्पन्नबालविकाराणां स्व
 रूपं दर्शयित्वा यथाकर्तव्यं भेषजमाह दोषावातादयः दृष्ट्यादिनिरुक्तादीनि म
 लाः शक्रदादयः एतदोषाद्व्योयरावमहतं त एववाला नामपि भवति किं
 तु बलान्प्राप्यतेषां दोषादीनां मात्रोत्तरा मता इति विशेषः तेन दोषादिमात्रा
 पेक्षा भेषजमात्रोच्य अभवतीति भावः निवृत्तिर्वमनादीनामित्यादि त्रि
 धावाला भवति। स्वतंत्रवृत्तयः परतंत्रवृत्तयश्च परतंत्रतां बालेषु वीक्ष्य
 वमनादीनां निवृत्तिकर्तव्या वा कुचेष्टयोश्च बालस्य सामर्थ्यं वीक्ष्य स्वतंत्र
 तायां ज्ञातायां वमनादीनां मूर्द्धत्यंतां विद्वेद्यः। प्रयोजयेत यथासंश

मनमपि नैष्यं अत्यर्थमित्यादिना चिकित्सास्थानोक्तं अनुक्तमुपसंगृ
ह्णाति सर्वविकाराणामिति वचनेन अनुक्तानामपि विकाराणामिति चिकि
त्साबीजसूत्रमिति दर्शयति । रहस्यामिति श्रुत्यर्थेयमुक्तचिकित्सातिसचं क
तया गोप्यं न कस्मैचिन्पापिष्टाय प्रकाशनीयं संप्रति दृढबलः स्वकीयमस्या
नविषयं दर्शयन्नाह । अस्मित्यादिसप्तदशाध्यायः ॥ ॥ इति चिकित्सास्था
ने सप्तदशाध्यायः ॥ ॥ ते च यश्च चिकित्सां ता अष्टावध्यायाः ॥ ॥ त
थातिमारमित्यादि । संप्रति उक्तानुरोगचिकित्सातिदंशार्थमाह । रोगायेष्वेतेषा
दि तदेते देवत्यादि । एतच्चिकित्सास्थानयुक्तं भेषजं एते देवहि भेषजं नाम रु

पादीनां विशेषणानुक्तानां सामान्यश्चेतवातादिजन्यतया उक्तान् दोषानपेक्ष
तथा युक्तं भेषजं एते देवपद्मपञ्चतवतीत्यर्थः । दोषादीनि विशेषदृष्ट्य निदानान्यथैव
क्ष्यमाणानि किंवा दोषभेषजदेशकालबलशरीराहारमातृसत्वप्रकृतिवयां
सि । सूत्रस्थानोक्तानि कथमेते पञ्चमनुक्तानां च गदानां भेषजं भवतीत्याहु
दोषदुषेत्यादि । दोषावातादयो दृष्ट्यागिरकादीनि निदानानि नूक्षादीनि रक्षां व्य
स्तानां समस्तानां वायुद्विपरीतं हितमिति भेषजं तत्सम्यक् युक्तं सदुक्तं मुगदान्
ध्रुवं नियच्छति उक्तानि नामरूपादिभिरुक्तान् अनुक्तानि ति नामरूपादि विशेषणा
नुक्तान् एतेन ये देवतत् । दोषादिविपरीततया प्रतिपादितं भेषजं ते देवानुक्तान्

मपि गदानां दोषा दिबुध्वासम्यक्शुक्तं मे ष ज्ञेयुक्तं ज्ञेय मिति दर्शयति । अथ पि
 चय निदान विपरीतं भेजत दोष विपरीते नैव ग्रहीतुं पार्थित ॥ यतो निदाने न दोषः
 प्रकोपः क्रीयते तस्य च दोषस्य द्विपरीतं तथा रूक्ष निदाने दृष्टे वा यो रूक्षयो
 विपरीतः स्नेहः संनिदाने पि विपरीत एव तथा पि दोषः स्नेहो वा शो वैपरीत्येन भेषज
 प्रयोगो पदार्थनिर्णय निदान विपरीतो पादान मिह यथा यद्विवायुः सर्वात्मिक ना प्र
 कुपस्तदा तस्य वा येय द्विपरीतं तैलं तत्र कर्तव्यं । यदा तु शीतेन वायुर्दृढः सर्वा
 त्मना वात विपरीतं तैलं मुत्तुल्य यदेव शीतत्वे दुहितं वा स्य शोत्यं तस्यैव गुण
 म्यप्रशमार्थं हेतु विपरीतं मृक्षं भेषजं प्रयुज्यते । अत एवोक्तं शीतेनो दृढतां

त्रोगात् शमयंति भिषज्विद इत्यादि । इह तु दोषादीनां ग्रहणात् दोषद्व
 य समुदायात्मा व्याधिरपि लभ्यते तेन व्याधिविपरीतमपि भेषजमवरुध्
 विपरीतशब्देन चेह प्रतिकुलमुच्यते । न विपरीतगुणमात्रेण विपर्ययस्त
 थावकाकारिणा मपि भेषजानां ग्रहणं भवति । यत्तु समानमेव क्षीणानां
 दोषाणां धातुसंमतेषु जं भवति ॥ तत्तदोषादिस्वयाधिरुधिजनकतया
 विपरीतमेव । येन तत्र दोषादयः प्रतिकर्तव्याः ॥ किंतु ततस्तथाः तेन क्ष
 ये दोषादि समानमेव विपरीतमिति न कश्चिदोषः । अथ दोषादिविपरीतं
 मप्यागयुक्तं यद्वा तनियच्छेदित्युक्तं तेनोयेन सम्यगयोगेन युक्तं भेष

२०४ ग तं कार्यकरं भवति। तमेव सम्यग्योगो माह देशकाले त्यादि एषा तु देशाद्य
 पक्षयोगानामाह देशकाले त्यादि एषा तु देशाद्यपेक्षयोगानामुदाहरण
 न्याचार्येण चरुतानि आस्यादा मशयस्त्वनित्यादिना त्रिदोषं च वक्तव्यं
 तेन तत्र हे देश आतुररूप एवोक्तः। मृमिरूप देशे पक्षांतयो जननीये क्ष्यसा
 मापेक्ष्यो जनाभिधाने नैव गृहीता कालः षड्विधादिनां तरोक्षादिभिः
 तत्रास्योषधकालोद्देशविधिः प्रमाणमोषधस्य विविधमन्यं बहुस
 मं च सामे द्विविधं देशशरीरयो व्याधिसामे स्त्रोषधांतर्हि विशिष्टमव
 सातु साम्यं च कालगृहीतेषु सत्त्वपेक्ष सम्यग्योगे नैव कृतं असादा

युक्तं साम्यं विपरीतसम्यग्योगो यथावत्प्रयोगः विपर्यये दोषमाह अ
 न्यथा स्थिषां दोषपक्ष्यमप्यन्यथा भवेत्॥ एषां देशादीनां अन्यथे स्थ
 सम्यग्योगे पक्ष्यमपीति शेषं तं दोषादि विपरीतमपि अन्यथे सपक्ष्यं
 भवति। यानि चापराणी च संवादी निदश विधे दोषाद्यंतर्गता निपरीक्षा
 णिने होक्तानि तानि दोषादिष्वंतर्भावनीयानि शापेक्ष सम्यग्योगो दा
 हरणमाह अस्यादित्यादि आस्थादित्यादौ तृतीयास्थाने पंचमी तेन
 स्थेने तमोषधं वमनाद्या माशयस्थात् गदानां श्रुतरं निहंति एवं नौ

ये

०५

द

क

नामयादत्तमोषधं शिरोगतानहं तिगुदेन दत्तं पक्काडाय रूढानहं तिपरिमा
 र्जनमेषजप्रयोगेर्दक्षामाह। शरीरावयवोच्छेदित्यादि। यथादपमिति व्या
 धेदेगोप्रदेहादिति प्रदेहापरिषेकोपनाहनादिदेशमनुकाळापेक्ष्यसम्यज्ज्ञा
 गोदाहरणानिकाळविभागपूर्वकमाह। दिनांतरेषधेत्यादिदिनादिति रये
 ह्येगाशुष्यः संबध्यते अवेक्ष्यणमवेक्ष्यतादिनापेक्षादिकाळान् क्रमा
 दुद्धीरिति। दिनापेक्ष्यइत्यादिकाळान्नरोग्यपक्षइतिरोगिणो विज्ञेयिणंब
 लत्वं चावेक्ष्यभवतीत्यर्थः। निरनुदतीउषधमुपयुज्यापिउपेक्षणम
 भुंजानः उपधापेक्ष्यानगदकाळानाहमेषजकाळद्वयएवप्रातर्मोजन

इत्यादिअत्रमकादादित्यनेनकाळत्वयमुच्यतेयथाप्रातरेव निरन्ततथाप्रा
 गभोजनेचतथापश्चादित्यनेनचकाळद्वयएवप्रतर्मोजनोत्तरकाळे। अप
 रंतुमायंभोजनोत्तरकाळेमध्येभुक्तंमध्येभुक्तंतुयर्द्धंभुक्ताउपयुज्यतेप
 थ्यातुपुनर्द्धंभुज्यतेमुहुर्मुहुर्भुक्तंनामयद्रोजनसमयेप्रतीक्षणंभुज्य
 तेभस्माभुहंनामयदनुन्नस्यादावत्वेवंतस्ममुद्भवदाहागन्धराणात्सा
 मुद्गमित्यभिधीयतेभुक्तमितिपदंभुकादावित्यादिभीः प्रत्येकंसंब
 ध्यते। सप्तकंनामयदभैरसंयोगात्संस्काराद्विश्रितंभुज्यते। ग्रामांत
 रंभुक्तंनामयद्रासानांमध्यमुज्यतेअन्येतुग्रासग्रासांतरइतिपठंति॥

एकं भेषजकालं वदति मत्तमिति यदेन च भेषजकालांतरमभिधाय दशो
 षयकारपूरणं कुर्वेति अतएव वायो प्राणदुष्टे तु यास ग्रासांत इति वचने
 न चार्थे एकावाकका उक्तः । तत्र यासस्य ग्रासांतरमध्ये यदौषधं त
 दास ग्रासांत उच्यते । मत्तमित्यस्य लक्षणं मुक्तं छद्मनां अभेन संयुतमिति
 छद्मनापेयादिना अभेन संयुतं यद्भुज्यते । तद्भुक्तमुच्यते संभोज्यत्वौष
 धेरित्यादिना तु यदौषधं संस्कृतमंभं मुपयुज्यते ॥ अभं छद्मत्वात् संभु
 क्तशेषे नोच्यते ये तु यासं ग्रासांत इति पठन्ति । ते प्राणे प्रदुष्टे ग्रासे ग्रासांत
 च भेषजोपयोगेन कालद्वयं वर्णयन्ति छद्मना अभेना संयुतमिति नुप

दं संभोज्यमित्यस्यैव विशेषणं वर्णयन्ति मुक्तमिति नुपदं विवरणं यथ
 पि सर्वात्मका लोपयोजनीयं भेषजं विशषणमिति व्याख्यानमिति ए
 वं व्यवस्थिते अपानविगुण इत्यादि भेषजकाल विवरणं व्यक्तमेवेति पु
 नर्याह्रियते ॥ एते च काला यद्यपि रोगविशेषविषयतया विहिता त
 थापि भेषजस्यैवामी विगुणा पानादिविधेयस्य काला भवन्ति अपा
 नवैगुण्यादयस्तु गदा इह भेषजतयोपाताः तेनापाने विगुणे यदौ
 षधंतस्यार्थवपूर्वकाल इत्यादिसंबंधो बोद्धव्यः । यस्तु व्याध्यपेक्षः
 कालः स व्याध्यवस्तारः इह यत्कव्य इति विशेषः औषधापेक्षं कालं

औषधैरिहादिना तु यदौषधं स
 मनेन स्वरतामिति लघुनावादिना

अभेन संयुतमिति नुप
 दं संभोज्यमित्यस्यैव विशेषणं वर्णयन्ति मुक्तमिति नुपदं विवरणं यथ

200

2.

५

माह॥ द्वारे पाइत्यादि अत्र च पेया कषाय सर्गिः क्षीर विरेच नाना गुल
ग्रविधयः द्वारा दूया दारस्य षडहेयथा क्रमं देयमुच्यते। षडहातिरु मेप
येयादिन विरोधमावहति सामान्य विधेर्विशेष विधिना बाधनस्य स
र्वत्रैवानुमतत्वात् तेन लंघितस्य कषाय षडहे पेया दानं यतः प्रसंख्यते लं
घितं वासितं कालेय वागुमीर पाचरेदिति वचनेन तदपि न विरोधित
स्य च श्लोकस्य प्रपंचोद्धारश्चिकित्सित एवाकृत इति नेह क्रियते। का
लं बीक्ष्यामयस्यद्विति अवस्था रूपं कालुज्यरतुक्षणस्याग्रय षडहे ष
डहे पेयादिदेयमित्यर्थः जीर्ण छिं गा पेक्षं काल माहर्कं देयं त्यजति

क्वदिति बुद्ध्या भवति वेगमोक्ष इति पुरीषादि निर्गमः लघुत्वा
 धिरिति हृदयोद्धारविशुद्धिर्जीर्णलक्षणमिति जीर्णानुलक्षण
 एतच्चा जीर्णलक्षणं यद्यपि रसविमानेऽप्यभिहितं । तथापि हृका
 लपेक्षया प्रकरणगतत्वाद्भिधानेन पुनरुक्तदोषकरं तदा भेषज
 मादेयमिति वचनेन प्रातर्यदोषधंजने दीयते भेषजं प्रत्यवमृष
 ति । यत्नतोऽन्तरकाले तदा जीर्ण एवा प्रातरंशे दीयते किं वा भोजनो
 न्तरकालमपीयद्वे दोषधं दीयते तदपि दिनांतरभुक्ता न जीर्णवदि
 यते । अन्यथा तस्यो दोषवदिति केचित्स्योद्दिष्टोषवदिति पठंति ॥

तेन जीर्ण्यति जीर्ण्यमाणे च दोषद्वययुक्तं स्यादित्यर्थः स्यात्त्वदोषवदिति अ-
न्यथेति पाठ आकरः कतरूपकालापेक्षं सम्यग्योगं विभजते च पादपश्चे-
त्यादिचपादयति वचय प्रकोप प्रशमास्ते च यादयो यथा कफस्य हेमं ते-
चय प्रकोपो वसंते। ग्रीष्मे प्रशमा इत्यादित्यभावः वक्ष्यंसे व्यं च शता-
दिकं॥ तत्रैव च गुर्वृष्टादिवर्ज्ययुक्तं तेन तत्रैव तत्तद्देयं॥ उपक्रमणा-
मित्यादि सार्द्धं श्लोकं केचित् पठन्ति। तमनार्षवदिति उक्तं पृथक् काला-
नेपेक्ष्य प्रयोगे निष्फलं। सदृशं तमाह। इत्येव मित्यादियथा सम्य-
ज्यो कालवर्षेण पीडा मरणं वा भवति। ते च दोषधमपि पृथक् धर्माना-
न्नेपेक्ष्य मुपयुक्तं कुड्याय विनाशाय वा भवति॥ उपरन्त्यथा काला-

योगदर्शयितः केचित् पठन्ति व्याधीनामृद्धो राजनियमादित्यादि श्लोक-
चतुष्टयमेतदपि नानि प्रसिद्धं निप्रमाणविशेषापेक्षं योगदर्शयिन्नाह न-
व्यमित्यादियद्यपि चेहमेष जस्य प्रमाणं शृंगग्राहिकथानोक्तं॥ तथापि
हृदोषप्रमाणानुरूपो हि भैषज्यमाणविकल्पो बलप्रमाणविशेषापेक्षो
भवतीत्यादिनोक्तं मध्यमेष जस्य प्रमाणं देयं॥ मत्सोत्मापेक्षं सम्यग्यो-
गं विभजन्नाह। उचित्याद्यस्य सादि उचित्यादित्यभासत अपत्यमपि
यद्यस्य पुरुषव्याध्याजं चिंत्यात् सात्त्यं तत्तत्प्रकाशतत्त्यजत। नरु-
खं लभते इति यो एकांतात्त्यजं निति तिसर्वथा च तत्तत्प्रकाशतेनाप-
थ्यमपि सात्त्यं कांतात्त्यजतः सखं न भवतीति दर्शयत्॥ पथ्यस्य सात्त्य-

स्य परित्यागे नितरां मेव दुःखं भवतीत्युपदर्शिते देशशब्देन न चेह देशवाचिने
जनपदाभिप्रेताते न देशसात्म्यशब्देन तद्देशज्ञातत्वेनैव पुरुषैः यत्तत्सर्वं
नितत्साधारणं सात्म्यं गृह्यते यदुत्पूर्वं देशानामामयानां च विपरीतगुणं
गुणो सात्म्यमिच्छति त्यनेन देशसात्म्ययुक्तं तद्देशविपरीतगुणत्वेन न
देशनिवासिनां पुरुषाणां सात्म्यमुक्तं इदं तु देशविपरीतगुणं भवतु न
थापियेत तद्देशनिवासिनां अभ्यासेन सात्म्यं तदिह सात्म्यमुच्यते इ
ति विशेषः । पुरुषा सात्म्यस्य प्रायः प्रतिपुरुषं भिन्नत्वेनो नियतत्वा
त् शृंगग्राहिकथानुदाहरणं कृतं । तेन देशाभ्याससात्म्यानिप्रसिद्ध्या
न्युदाहरति बाह्यीकृत्यादिवैश्वानरोचित इत्यत्रोचितं ग्राहेनाभ्यास

उच्यते । तैलचास्त्रं चेति । तैलास्त्रापेक्षणा इति दक्षिणा पथं उत्तरं च पश्चि
मेवेति उत्तरपश्चिमे तेषां मित्यत्र तच्छब्देन जनपदाः पुरुषाश्च गृह्यन्ते न तत्सा
म्ययुक्तानीति । उक्तदेशसात्म्यपुरुषसात्म्ययुक्तानि साम्योपयोगफलमाह । सा
म्यं ह्यसुबलमिहादिव द्रुपीति । अतिमात्रमपि उक्तदेशादिपरीक्षया न्यति
नेकेषां केवलमथोक्तप्रयोगैरेव विविक्तां कुर्वतो दोषमाह । योगैरेवेत्यादि
देशं शाप्यज्ञानादस्य न देशयज्ञानात्तद्देशादि विगुणविविक्तानां कं पुर
षं लक्षयति । अपराध्यतीति न ईप्सितं साधयति देशयज्ञानात्तदस्य ज्ञानादि
शब्देन कालादीनां युक्तानां तथा प्रदेशां ततोक्तवयो बलशरीरप्रवृत्ति
लानां तु ग्रहणं देशयज्ञानात्तदपराध्यतीत्याह ॥ वयोबलसादि आदि

शब्देन प्रचलितसत्तादितांगहवांयस्मादयो बलादिभेदा बहवः चिकित्सापेक्ष
 णीयाचिकित्सकानां मेतोः संवितस्मादेशादिभिरपेक्षा चिकित्सात्रियमाणान
 इत्थितंसाधयत इतिभावः। इयामान्योक्तचिकित्सायां प्रकारोत्तरेणापि विविदि
 यथकेतुमाह॥ तथातपिसादि। उतंमैग्रीः कोष्ठः श्रयिणः। संधिमाग
 श्रयिणः। गूढचारिणामिति अंतः संधिगतहेनाव्यक्तः॥ दत्तानां दोषाणां
 विरुद्धानिमानांति त्रियावदावित्कायविवतिविरुद्धानि मने विपरीतेन ख्याता
 किंवा न केवलं वयोबलादिभेदा बहवो मना किंतु अंतः संधिमागणां दोषाणां गूढ
 चारिणां भेदा बहवः चिकित्सापेक्षणीयाः मता इति ततो गूढचारिणो दोषभेदेन
 चिकित्साभवेत्तदवित् इत्यादियोजनीयं विरुद्धानि मना त्रियावकरणोदाहृत

रणमाह॥ पित्तमंतर्गतमिमादि नयनो बहिर्निमित्त आक्षेपमकृपनि सारपो नरा
 मयंतः। उक्थोस्तथा क्थामयंति तदिति। तथा उक्तेतप्रकारेण उक्थं पित्तं उक्थोः
 स्वेदादिभिः। चमयंति संप्रतिशीतेन चिकित्सितेन शीतश्लेष्माशमनो दाहरमा
 ह॥ बाह्यैश्चेत्यादिपीडित इति बहिर्निर्गच्छन्निरुद्धः। अथ प्रत्यनीकस्यापि क
 ल्पना विशेषान्यथा च कर्तव्यमाह॥ श्लेष्मापि कृदयादि वरगतस्यो धपाब्ध
 इति तद्व्याग्रेण निर्गच्छत उक्थो रोधात शीतकृष्णान्यथा गुरोरिति॥ अपि
 गुरोरकृष्णस्यापि कृदधनश्चलेपः। शीतकृत्तस्यादित्यर्थः। विरुद्धनिर्याभि
 धानप्रसंगेन समुदायापेक्षया एव दग्धस्य विरुद्धकायविरणो दाहरणमा
 हृच्छदिहीत्यादि द्रव्येषु स्थितजगेषु एवं तेष्वेव वित्रीयेति। अनेन मक्षिका

न विद्युत्तं भवेत्तु द्रव्येषु मक्षिका जठरग्निरिच्छते पुण्यं त्रियामक्षिका शरीर
 गततया पिच्छागततया च विरथ्या त्रिया किंवा संस्कारेण पूर्वद्रव्यकार्य विरथ्य
 दाहरणार्थमाह। द्रव्येषु मक्षिकादि-अस्मिन् यक्षयथे धिया दि-स्थाने दाद्ये धिति पठं
 ति। तत्र लाज प्रक्त नो सिद्धि पितृषु स्थित तथा लाजा विपरीता गुरवे नाग्निवधा
 दिका मिका त्रिया तथा उपलब्धता मेषु दृष्टेषु क्षात्रतया शीतनाल विरहा त्रिया द
 दनादिषु त्रिया इत्याद्य दाहाय यक्षयस्मिन् जगद्ये धिति पाठः तदापि स्थितानं
 तनं दाद्ये धिति वत्तु सत्तु सिद्धि पितृषु एव दाहरणं ज्ञेयं। पनीक्ष्य फलमुपसंह
 ति। तस्मादियादि। दोषोषधादिनि उपकल्पनीये एकादश पक्षिता निविमा
 ने च दादश पठिता नितेन तद्देहणे नोत्तं दश संख्ये तव्या हयते। तेन दृष्ट

बलेनैव निरह प्रस्तावेयानि दोषोषधादीनि दशानि हि स्थितिसमीक्ष्य दोषोष
 धदेशकालसाम्याग्निसत्वे कवयो बलानीयनेन तान्येवात्र दश गृह्यते। एत
 दश कएव चतुष्टय कल्पनीयो नैकादश कस्य पक्षीक्ष्यस्य तथा विमाने च दादश
 कस्य वावनाधः तथा हि उपकल्पनीये एतदशकात् अन्ये प्रवृत्तिशरीरा उत्त
 तत्र शरीरस्य प्रवृत्तेश्च देशशब्देन भूम्यां तत्र ग्राहिणा ग्रहणं। उत्तं हि। देशो भ
 मिना तु न श्वसि-आहारस्य तु मांसग्रहणं नैव ग्रहणं विमाने च यो दादशो विक
 रः पठितः स्य दोषग्रहण गृहीत स एव सर्वोपकल्पनीयाद्यत्ता अपि गृह्यते। तव्य
 यः न तु यथा अत्रार्थवसुना प्रवृत्तिभिः अतद्गुण बहुजी हि पक्षाश्रये पाना प
 कल्पनीयोक्तानामेव दश वं व्याख्यातमिह तव्यशब्दमसंगतं च न यो गैरेवेति

ष

रा

नप्रयोगमात्रैव संप्रति चिक्विस्त्वानिवृत्तेव व्याधौ कर्तव्यं दर्शनाह। निवृत्तोपि
 पुनरित्यादि निवृत्त इव निवृत्तः किंचिदवशिष्टदोषरूपमूलः नेतु संबंधानिवृत्तौ
 बल्यहेतुना प्रयोगमनविरोधात् न तथा रक्षमानल दृष्ट्या न विना दशता चक्षीया इ
 ति अपचित मांसादिके मांसे कृत इति व्याध्य प्रतिबंधकतया मांसादिके दृष्टीरते
 संखडयनल विशेषणं अपिशब्दे न निवृत्तोपि यदा स्तुत्येन हेतुना आयातित
 दा प्रशमोभिमुखो निजनामवायातीति दर्शयति ॥ एवं व्यवस्थिते कर्तव्यमाह
 तस्मादित्यादि अनुबन्धीयात्। प्रयोगेति पुनरप्यनुबंधे मेषजप्रयोगं कुर्यात्
 अनपायिनेति रोगांतनीकानकेण विमथ्य मनुबंधीयादित्याह। दादार्थमिति
 प्रयुक्तसिद्धौ बंधेन कृतव्याधि निवृत्तलक्षणस्याप्यस्य दादार्थस्यैव व्याधिं

मितियावत्। अपनमपि प्रयोगानुबंधविषयमाह। काठिन्यादिति दोषचय
 नृपसंहतान्। पुनर्भावात् अचय प्रकोपात् अचये पित्तदोषाणां प्रकोपो भव
 येव। यथा बलवदि ग्रहादिभिः वायाः पित्तस्थितादिभिः श्लेष्मपाश्चदिव
 स्वप्नादिभिः अथं च अचय प्रकोपो घनवायवोपचया कर्तव्यतः पुनर्भावात् प्रकोप इय
 म्यते ॥ दोषांतः कुपितो महानियत्र काठिन्यादंतः कुपितः पुनर्भावाच्च कुपितो महान्
 भवति तिकाठिन्यद्विअचयवाचयेन कोपोतनेच प्रयोभवति। पुनर्भावात् अचयः प्र
 कोपः प्रसन्नपास्वभावस्तुल्यश्च यबंधिस्मानोपि महान् भवति मृद्वल्यतोनी
 त इति यथा न संतेनयः काठिन्यादंतः कुपितः समृद्धल्यतोनीतः यस्मिन् लभावा
 न्महान् कुपितः। अल्यतोनीतः मृदुदोषकन इति अल्यविकानकनः किंवाका

ठिन्यादिति शेषदृष्यसंबंधवत्तस्यैवति। नूनभावादितियथोक्तेकाठिन्येविना
 अंतरेति। शरीराशरीरानुत्तानदेशमहाभित्तिवयदं दोभ्यामपि संबंध्यते। एवमपि
 कानप प्रवयेन महत्तयथ्यमप्यश्रतइति हितमपि मेवजमुपसंज्ञानस्य उपजायत
 इति। महुतया अल्पतया वा अनुवर्तते। अतैवमिति पथ्यमिदमस्य भेषजै-
 यंतुन्याधिननिमहत्तादंभीनत्वा दोसर्वथाननिवर्तते। नतः एवं शीघ्रातथैवपु
 प्रयुक्तप्रयोगस्य वृद्धिवाजभ्यासंबाकानयेत। नतत प्रयोगाश्रयाप्रयोगांतनं
 यति॥ वृद्धिमात्राधिक्येजभ्यास सततोपयोगजयमथैवप्राप्युक्तः अभ्यस्य
 मानात्रमशस्तयोगजयंति नोगान्वलिनस्थिरास्यंतस्मादखितः पुरषोभ्यु
 पेया। योगप्रयोगात समुदीर्णयोगा इति। उन्नत्यततोपयोगेयदिततपथ्यंसा

तस्यातसततोपयोगादतोः देव्यतमागतेभवति। तथास्वादुभावादाजनिष्टत्वा
 द्वेष्यतमागतेभवति। तदापितदेवपथ्यंस्तेस्तेः कल्पनाविधिभिः स्वनसश्चतक
 ल्कादिभिः सुदशास्त्रोक्तैश्चविधानैः पुनरावस्यपियत्वे संगत्येत॥ स्वादुपि
 सततोपयोगादप्रियंभवतीतिदुष्टंस्वदेतुश्चतएवप्रियंस्वादुशब्देनात्रप्रि
 योनसोपिधीयते। प्रियतापादनप्रयोजनमाह॥ मनसोनुकूल्योदियादि॥ म
 नसोनुकूल्येवेषजादिरूपातुकल्पनातउज्जोमनावलेमुखोपभोगतापेषजस्य
 प्रतिकूल्येनोपयोगः॥ अत्रैवातितृष्णादिभ्यः सुखोपभोगांतविनेचनेभ्यजर
 चैकतभ्यमपिधायरचिविषयकतव्यतामाह। लौल्यादितिअत्रलौल्यादेव
 हि कस्यचित्पुरषस्यकस्मिंश्चिदिशेषेरचिभवति। दोषक्षयादपिक्वचिदु

विभक्तिः। तथा व्याधियुक्तस्य च पेयेर विभक्तिर्व्याधि महिम्ना च कचिद्रधि
 भवेति॥ यथा पांडुनोगमुक्तिकायां वैधर्म्ये च विभक्तिर्यथा स्निग्धस्य नक्षत्र
 धुनस्य च म्लेयदुर्गते॥ अम्ले न केचिद्रुततामनुष्यामाधुर्ययोगे प्रपायी भवेति
 किंवा व्याधिवैधर्म्यादियेक एव हेतुः। अत्रोदाहरणं यथा श्लेष्मज्वरे म्लेयके
 कृता एते लैल्यादिभिः प्रयेवं योजितारवि। अरविषु लैल्यादिभिः जनिता
 सुपथ्यापचारः स्यात् पथ्यमेव देयं नापथ्यमित्यर्थः। तत्र यदि पथ्यं च भवति र
 चि विषयं च भवति तदा साध्यं तयदातुरचि विषयमपथ्यं स्यात्॥ तदा कर्त्तव्य
 माह॥ योगेन द्यं विकल्पयेदिति॥ एष जयोगेनात्र इह विषयं भोज्यं संस्थस्य

द्व्यादिसर्थः॥ अन्यैस्तलैल्यादिदोषजात्रिविधा जगत्तत्त्वैस्तैः॥ अत्र
 लैल्यजोगामरचौ पथ्यापचारदोष इति क्षय जाया मरचौ पथ्यापचारः दो
 षक्षय जाया मरचौ योगेनेति सम्यक् योगोपचारव्याधिवैधर्म्यजायां चा
 द्यमदनीयं व्याधिप्रयत्नीकप्रयोगैरुपेकल्पयेदिति व्याख्यातं पूर्वमेव
 तु व्याख्यानमाद्रिया मेहे विशंति निर्यादिसंग्रहः स्वोद्य एव॥ ४४॥
 ॥ ततश्चीनारायणदत्तामजश्रीचक्रदत्तवृत्तायां चक्रकृतास्य टीकायां य
 ॥ विः स्यापत्तिचिकित्सितैः समाप्तं॥ ॥ कनककृतपत्राद्यं ध्वं तु महंति संत
 ॥ शके १११२ साधारणनाम संस्वर जेष्ठवदि ७ सप्तमिगुरुवार उत्त

२१५

रायपोतदिनेचरकटिकाचिकित्सितलिखितं समाप्तं ॥ स्वदत्तसुरलक्ष्म
पावनंदरायवैद्यशरवतरत्नानिमित्तं ग्रंथसंख्या ३८५ पत्र २१०

215

य
प